

প্রাকৃত সাহিত্য চয়ন

ড° নগেন ঠাকুর
বিভাগ, অসমীয়া বিভাগ
গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
গুৱাহাটী (অসম)

বীণা লাইব্রেরী

কলেজ হোটেলে ব'হ
গুৱাহাটী ● অসম

'PRAKRIT SAHITYA CAYAN'—a book on selection of different literary texts of Middle-Indo-Aryan Language Period with translation, word-notes, meaning and grammatical features in Assamese, by Dr. N. Thakur, Reader, Deptt. of Assamese, Gauhati University ; Published by Bina Library, College Hostel Road, Guwahati ; 1989. Students Edition Rs. 40.00, Deluxe Edition Rs. 50.00.

প্ৰকাশক :

ত্ৰিশান্তিবৰ্মন দে

বীণা লাইব্ৰেৰী

কলেজ হোষ্টেল ৰ'ড

গুৱাহাটী—৭৮১০০১

প্ৰথম প্ৰকাশ : জুলাই, ১৯৮৯

মূল্য :

ছাত্ৰ সংস্কৰণ (Students Edition) : ৪০.০০ টকা

লোকজন সংস্কৰণ (Deluxe Edition) : ৫০.০০ টকা

মুদ্ৰক :

ত্ৰিকান্ত বসাক

অক্ষয় প্ৰেছ

৯১১১বি বৈষ্ণৱানা ৰোড

কলিকতা-৯

॥ নিবেদন ॥

মধ্যভাবতীয় আৰ্যভাষাৰ যুগক সামগ্ৰিকভাৱে 'প্ৰাকৃত ভাষাৰ যুগ' বুলি যি অৰ্থত বুজুৱা হয়, সেই অৰ্থতে এই যুগৰ পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশ-অৱহট্ঠৰ বিবিধ সাহিত্য-সম্ভাৱৰ নিৰ্বাচিত অংশৰে 'প্ৰাকৃত সাহিত্য চয়ন' শীৰ্ষক এই গ্ৰন্থখনি যুগুত কৰা হৈছে। বিশ্ববিদ্যালয়ৰ স্নাতক আৰু স্নাতকোত্তৰ অসমীয়া পাঠ্যক্ৰমত পঢ়িবলগা পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশৰ পাঠ্যাংশকে বাইকৈ আধাৰ হিছাপে লৈ পাঠসমূহ যুগুতোৱা হৈছে যদিও প্ৰাকৃত ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশ আৰু তাৰ বিবিধ সাহিত্যৰাজিৰ প্ৰতিও দৃষ্টি ৰাখি এটা নিৰ্দিষ্ট ক্ৰম বন্ধা কৰিবলৈ বিচৰা হৈছে, যাতে এই যুগৰ ভাষাৰ পৰিবৰ্তন, সাহিত্য-কৰ্ম অনুধানে কৰিবলৈ সহজ হয়।

অশোক-অনুশাসনৰ পৰা বিজ্ঞাপতিৰ বচনা পৰ্যন্ত ডেবহেজাৰ বছৰৰো অধিককাল পৰিব্যাপ্ত মধ্যভাবতীয় আৰ্যভাষাৰ যুগৰ বা প্ৰাকৃত ভাষাৰ যুগৰ সাহিত্য-সম্ভাৱ বৈচিত্ৰ্যময় আৰু অভিনৱ। ধৰ্মমূলক আৰু ধৰ্ম-নিৰাপেক্ষ দুই প্ৰকাৰ সাহিত্য সৃষ্টিৰে এই যুগ সমৃদ্ধ। অশোক-অনুশাসন আৰু অন্তান্ত প্ৰত্নলেখসমূহ প্ৰাকৃতৰ আদি স্তৰৰ নিৰ্ণয়ন বুলি ধৰিলে, তাৰ পিচতেই পালি সাহিত্যৰ স্থান, ইয়াৰ পিচতেই আছে ক্ৰমে বহিৰ্ভাবতীয় প্ৰাকৃত, বৌদ্ধ-সংস্কৃত সাহিত্য, বিবিধ সাহিত্যিক প্ৰাকৃত তথা নাটক, গীত, কাব্যত ব্যৱহৃত প্ৰাকৃত আৰু অপভ্ৰংশ-অৱহট্ঠ সাহিত্য। অপভ্ৰংশৰ প্ৰাকৃত স্থিতি অৰ্থাৎ মধ্যভাবতীয় আৰ্যৰ বিবৰ্তনত তাৰ স্থান আৰু সাহিত্যত তাৰ ব্যৱহাৰ সম্পৰ্কে বৰ্ণেট বিতৰ্ক আছে যদিও ঐয়াহ'ন, গিল্‌চল, সুনীতিকুমাৰ চট্টোপাধ্যায় আদি পণ্ডিতসকলে ইয়াক মধ্যভাবতীয় আৰ্যভাষাৰ শেষ স্তৰ হিছাপে চিহ্নিত কৰাৰ দৰে ইয়াতো তাকেই কৰা হৈছে।

পালি ভাষাৰ অপূৰ্ব সৌষ্ঠৱ-কবিতাৰ নিৰ্ণয়ন বহন কৰা খেৰী গাথা বা ভাবতীয় ভাষাৰ সন্তোষলীৰ উৎকৃষ্ট প্ৰাচীন নিৰ্ণয় স্বৰূপ

‘মিলিন্দপঞ্জ’ৰ অংশ বিশেষ ইয়াত সন্নিৱিষ্ট কৰা যিদৰে উচিত আছিল, তেনেদৰে প্ৰাকৃতৰ ‘বজ্জালগ’ বা ‘মুচ্ছকটিক’, নাটকৰ প্ৰাকৃতভাষা আৰু অপভ্ৰংশৰ বিভিন্ন দোহা আদিৰ নিদৰ্শনো সন্নিৱিষ্ট কৰা উচিত আছিল ; কিন্তু সীমিত পৰিসৰত ভাষাৰ বৈশিষ্ট্যসহ সাহিত্য সম্বন্ধীয় আলচ একোটা ইয়াত সন্নিবিষ্ট পাঠৰ লগত যোগ কৰাৰ কাৰণে, গ্ৰন্থৰ কলেবৰৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি, সেইবোৰ সজ্ঞহতে বাদ দিয়া হ’ল ।

অকল পাঠৰ অনুবাদকে নকৰি পাঠৰ লগত সম্বন্ধ থকা সাহিত্যৰ ইতিহাস আৰু ভাষাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ চমুৱাই আলোচনা কৰা হৈছে . শব্দৰ অৰ্থ দিয়াৰ উপৰিও তাৰ সংস্কৃতৰ ৰূপ দেখুৱাবলৈ শব্দ কৰা হৈছে । অৱশ্যে সকলো পাঠৰে এনে কৰা হোৱা নাই ; বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পাঠ্যপুথিতহে শব্দটোকা বা শব্দাৰ্থ অথবা ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য আলোচনা কৰা হৈছে ।

শব্দৰ অৰ্থ আৰু তাৰ লগত সম্পৰ্কিত সংস্কৃত প্ৰতিকৰ্প দিবলৈ চেষ্টা কৰাত পূৰ্বৰ পণ্ডিত সকলৰ গ্ৰন্থাদিৰ সহায় লোৱাৰ উপৰিও, এই ক্ষেত্ৰত নানাজন বিজ্ঞৰ লগতো আলোচনা কৰা হৈছে বা সহায় লোৱা হৈছে । উদাহৰণে যি সকলে সহায় কৰিছে সেইসকলৰ ভিতৰত ড° সুকুমাৰ বিশ্বাস, ড° অশোক গোস্বামী আৰু ড° মালিনী গোস্বামীৰ নাম প্ৰকাৰে স্মৰণ কৰা আৰু কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিছোঁ । তদুপৰি গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বাংলা বিভাগৰ প্ৰাক্তন অধ্যাপক শ্ৰীদেবিদাস ভট্টাচাৰ্যৰ প্ৰাকৃত সম্বন্ধীয় গ্ৰন্থ কেইখনৰ পৰাও যথেষ্ট সহায় লোৱা হৈছে । এই গৰাকী বিদগ্ধ পণ্ডিতৰ ওচৰত ৰূপ স্বীকাৰ কৰিছোঁ ।

নক’লেও হ’ব, এই গ্ৰন্থ পণ্ডিতসকলৰ বাবে নহয়, সাধাৰণ অনুসন্ধিৎসু পঢ়ুৱৈ আৰু ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবেহে । এটা প্ৰয়োজনীয় অভাৱ পূৰণৰ বাবেহে এই কাম কৰা হৈছে । পাঠদান কাৰ্যত বতৰ হৈ যি অভাৱ সত্ততে অনুভৱ কৰিছোঁ, সেই অভাৱ এই গ্ৰন্থই কি কিং. পৰিমাণে পূৰণ কৰিব পাৰিলেও যথেষ্ট হ’ব ।

অধ্যয়নৰ পৰিসৰ অত্যন্ত সীমিত কাৰণে আৰু পাঠসমূহ গৌণ উৎসৰ (Secondary Sources) পৰা সংগ্ৰহ কৰাৰ কাৰণে ভুল-ভ্ৰান্তি যথেষ্ট থাকিব পাৰে ; শব্দটোকা বা শব্দাৰ্থৰ ক্ষেত্ৰতো অনেক ত্ৰুটি-বিচ্যুতি ঘটিব পাৰে । বিজ্ঞানৰ গঠনমূলক পৰামৰ্শ একান্তভাৱে কামনা কৰিলে ।

গ্ৰন্থখনি আগ্ৰহেৰে প্ৰকাশ কৰি উলিওৱাৰ বাবে গুৱাহাটীৰ বীণা লাইব্ৰেৰীৰ সববৰহী ব্যক্তি শ্ৰীশান্তিবৰ্জনে দেৱ ওচৰত যথেষ্ট কৃতজ্ঞ । অসমীয়া গ্ৰন্থ প্ৰকাশনত তেখেতে লোৱা আগভাগ সত্যতে স্বৰ্ণীয় ।

শেষত ভুল-ভ্ৰান্তিবোৰ নিজৰ বুলি গ্ৰহণ কৰি বিজ্ঞানজনৰ সুপৰামৰ্শৰ বাবে আগ্ৰহেৰে অপেক্ষা কৰিলে ।

মণেন্দ্ৰ ঠাকুৰ

গুৱাহাটী

৩১ জুলাই, ১৯৮৯

ସୂଚୀପତ୍ର

ପ୍ରଥମ ଭାଗ

ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
(୧) ଅଶୋକର ଅମୁକାଶନ (ଶିବଶାବ ଶିଳାଲିପି : ୧—୫) ୧
(୨) ପାଲି ସାହିତ୍ୟ ('ସନ୍ଥପଦ' : ଅପ୍ପାୟାସ, ଚିତ୍ତ, ପୁଲ୍ଲ, ପଞ୍ଚିତ ଆଦି ଗ୍ରନ୍ଥ ବର୍ଗ) ୨
(୩) ବହିର୍ଭାବୀୟ ପ୍ରାକୃତ ('ସୋଟାନୀ ସନ୍ଥପଦ'—୧୦ଟା ଗାଥା) ୨୨
(୪) ବୌଦ୍ଧ-ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ('ସହାୟ'—ଅଞ୍ଚଳ ବିଶେଷ) ୩୫
(୫) ସାହିତ୍ୟିକ-ପ୍ରାକୃତ ('ଗାହାସନ୍ତସଜ୍ଜ'—୨୦ଟା ଗାଥା) ୫୨
(୬) ସଂସ୍କୃତ ନାଟକର ପ୍ରାକୃତାଞ୍ଚଳ ('ଅଭିଜ୍ଞାନ ଶକୁନ୍ତଳା'ର ୬୫ ଅଂଶ) ୬୧
(୭) ପ୍ରାକୃତ ନାଟକର ନିର୍ଦ୍ଦେଶନ ('କର୍ମ-ସମ୍ପର୍କ'ର ୧ମ ଅବସ୍ଥାବଳୀ) ୬୨
(୮) ଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟ ('ବିକ୍ରୋଧ'ର ୫୫ ଅଂଶର ୮ଟା ଶ୍ଳୋକ) ୧୦୫
(୯) ଅର୍ବାଚୀନ ଅପଭ୍ରଂଶ ବା ଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟର ନିର୍ଦ୍ଦେଶନ (କ) ପଞ୍ଚିତ ଅପଭ୍ରଂଶ : ('ସନ୍ଥପଦ'ର ପ୍ରଥମ ଅଂଶ ଆଦି ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଂଶର ୨୦ଟା ଗାଥା) ୧୧୧
(ଖ) ପୂର୍ବ-ଅପଭ୍ରଂଶ : 'ବିକ୍ରୋଧ'ର ୮ଟା ଗାଥା ୧୨୫

দ্বিতীয় ভাগ

প্রবন্ধ আৰু ভাষাবিৱৰ্তক টোকা

(১)	অশোকৰ অনুশাসন	১৩১
(২)	ধৰ্ম্মপদ	১৪৩
(৩)	গাহাসত্তসংগী	১৫২
(৪)	অভিজ্ঞান-শকুন্তলম	১৭০
(৫)	কৰ্পূৰ-মঞ্জৰী	১৭৮
(৬)	সন্দেহ বাসক	২১১

প্ৰাকৃত সাহিত্য চয়ন

প্ৰাকৃতৰ প্ৰথম লেখিত নিদৰ্শন :

॥ অশোকৰ অনুশাসন ॥

সাধাৰণতে প্ৰত্নলেখ বা প্ৰাচীন শিলালিপি তাম্ৰলিপি আদিক সাহিত্যৰ অগীভূত বুলি বিবেচনা কৰা নহয় যদিও সম্ভ্ৰাট অশোকে খৃষ্টপূৰ্ব তৃতীয় শতাব্দীতে ভাৰতৰ প্ৰায় সৰ্বত্ৰতে জনসাধাৰণৰ সেইসময়ৰ কথাভাষাৰ (প্ৰাকৃতৰ) আঞ্চলিক ৰূপ অনুযায়ী লিপিবদ্ধ কৰি থৈ যোৱা শিলানুশাসন বা স্তম্ভানুশাসনসমূহ এনে এক সাৰ্বজনীন কল্যাণ-মৈত্ৰীৰ ভাৱ আৰু আদৰ্শৰে সম্বদ্ধ যে এঠাবোৰে সৰ্বকালৰ সৰ্বমানুহক নতুন চিন্তা আৰু চেতনাৰে উদ্ধীণ কৰিব পাৰে।** সেয়েহে এঠাবোৰ যেন বিশ্বৰ বিশাল নৈতিক সাহিত্যৰ অন্ততম অংগ হৈ

* 'প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ জৰ্জৰিত' শীৰ্ষক গ্ৰন্থত অশোকৰ অনুশাসনৰ সামাজিক-ঐতিহাসিক মূল্য আৰু ভাষা-বৈশিষ্ট্য সম্পৰ্কে বহুলাই আলোচনা কৰা হৈছে।

** অশোকৰ সময়ৰ পৰা খৃষ্টাব্দ চতুৰ্থ শতাব্দী পৰ্যন্ত প্ৰাকৃতত লেখা প্ৰত্নলিপি প্ৰায় দুহেজাৰখন পোৱা গৈছে। অশোকৰ প্ৰত্নলেখৰ উপৰিও অন্যান্য কেইখনমান উল্লেখযোগ্য প্ৰত্নলেখ হ'ল, জেগীমাৰা গুহাৰ শিলালেখ, হাথিগুম্ফা গুহাৰ শিলালেখ, মহাস্থান শিলালেখ, বিহাৰৰ সৌহগোদা তাম্ৰলিপি, বেসনগৰ গৰুড় চুৰ্ভালিপি ইত্যাদি।

অশোক-যুগৰ কথাভাষাপ্ৰতি লিপিমাল্য পৰ্যন্ত লিপিমাল্য ক্ৰমঃ সংস্কৃত-প্ৰভাৱিত হৈ উঠিছিল। উত্তৰ ভাৰতত খৃষ্টাব্দ দ্বিতীয় শতাব্দী পৰ্যন্ত প্ৰাকৃততে প্ৰত্নলিপিসমূহ লেখা হৈছিল যদিও দক্ষিণ-ভাৰতত চতুৰ্থ শতাব্দী পৰ্যন্ত অসংখ্য আৰু পল্লব ৰজাসকলে প্ৰাকৃতৰ মাধ্যমেৰে প্ৰত্নলিপিসমূহ লেখিছিল।

খৃষ্টোত্তৰ যুগত প্ৰাকৃতৰ ঠাইত প্ৰত্নলিপিসমূহত সংস্কৃতৰ প্ৰভাৱ পৰাৰ আৰু শেষত বিস্ময় সংস্কৃততে লেখা-বীণীত প্ৰচলিত হোৱাৰ প্ৰধান কাৰণ আছিল, প্ৰাকৃত ভাষাসমূহৰ ক্ৰমবৰ্ধমান আঞ্চলিক ৰূপ-সম্পূৰ্ণ ব্ৰহ্মাণ্ড।

উঠিছে। তত্পৰি বিবিধ ঐতিহাসিক, সামাজিক, ধৰ্মীয় তথা সম্বলিত এই অনুশাসনসমূহৰ মাজতে প্রাকৃতৰ কথাভাষাশ্রিত ভাষাদৰ্শৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন পোৱা যায়; ভাৰতীয় লিপি আৰু গদ্য-বচনাবোৰো এইবোৰ অন্তৰ্ভুক্ত প্ৰাচীন চানেকি।

তলত অশোক-অনুশাসনমালাৰ প্ৰথম চাৰিখন শিলানুশাসনৰ (গিৰ্ণাব শিলানুশাসনৰ পৰা) মূল-পাঠ আৰু অসমীয়া অনুবাদ দিয়া হ'ল।

॥ শিলানুশাসন—১ ॥ (গিৰ্ণাব)

[ইয়াত জাঁৱহত্যা নকৰা, সামাজিক মেলা-উৎসৱাদি নিষিদ্ধকৰণ সম্পৰ্কে নিৰ্দেশ দিয়া হৈছে। লিপিকৃত কৰাৰ সময় আনুমানিক খৃষ্টপূৰ্ব ২৫০—২৬০।]

ইয়ং ধম্মলিপী দেৱানঃ প্ৰিয়েন প্ৰিয়দসিনা বাঞা লেখাপিতা।
ইদ ন কি'চি জীৱ আবভিত্ত পা প্ৰজ্জ'হিতব্য' ন চ সমাজো' কত্তৰো।
বল্লকং হি দোসং সমাজমুহি পসতি দেৱানঃ প্ৰিয়ো প্ৰিয়দসি ৰাজা।
অস্তি পি তু একচা সমাজা সাধুমতা দেৱানঃ প্ৰিয়স প্ৰিয়দসিনো
বাঞা।

১. সমাজো—সমাজঃ; সমাজ বা সমাবেশ।

'সমাজ' শব্দই ইয়াত বৰ্তমান কালৰ 'সমাজ' বুলিলে যি বুজায় তাৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা নাই। কোনো মেলা বা উৎসৱাদিৰ কাৰণে একেলগে বহু মানুহ গোট খোৱাৰ কথা বুজুৱা হৈছে। বুদ্ধদেৱৰ কালৰ পৰা অশোকৰ সময় পৰ্যন্ত এনে কিছুমান সামাজিক উৎসৱ হৈছিল,—য'ত বিবিধ পশু বলি দিয়া হৈছিল, মদ্যপান, জুৱাখেলা, বাদ্য-প্ৰদৰ্শনী আদিয়ে মানুহ উন্মত্ত হৈ পৰিছিল। দীৰ্ঘ দিন ধৰি চলা এনে উৎসৱৰ কাৰণে সমাজত নানা অশান্তি বিয়পি পৰিছিল আৰু শান্তি-শৃংখলা ব্যাহত হৈছিল।

'ধম্মপদটীক'ৰ পৰা জানিব পৰা যায় যে এবাৰ ধৰ্ম্মদেৱে প্ৰাচীণৰ জেঠবনৰ বিহাৰত অৱস্থান কৰা কালত প্ৰাচীণ নগৰত এসপ্তাহ ধৰি চলা এনে উৎসৱত ভৰণসকলৰ অশোভনীয় আচৰণৰ কাৰণে ভিক্ষাৰ বাবে বাহিৰলৈ ওলাব

পূৰ্বা মহানসমূহি দেৱানঃ প্ৰিয়স প্ৰিয়দসিনো বাঞো অনুদিবসং
বহুনি প্ৰাণ সতসহস্ৰানি আবভিসু সুপাথায়। সে অজ যদা অয়ং
ধঃমলিপী লিখিতা তী এৱ প্ৰাণা আবভবে সুপাথায় ছো মোৰা একো
মগো।। সো পি মগো ন ক্ৰৱো। এতে পি ত্ৰী প্ৰাণা পছা ন
আবভিসবে।

অনুবাদ : এই ধৰ্মলিপি দেৱতাসকলৰ প্ৰিয় বজ্জাৰ দ্বাৰা লেখা
হ'ল। ইয়াত কোনো জীৱহত্যা কৰিব নোৱাৰিব আৰু কোনো মেলা-
উৎসৱাদি অনুষ্ঠিত কৰিব নোৱাৰিব। প্ৰিয়দৰ্শী বজ্জাই মেলা-উৎসৱাদিত
বহুতো দোষ দেখা পাইছে। অৱশ্যে কিছুমান মেলা-উৎসৱক প্ৰিয়দৰ্শী
বজ্জাই ভাল বুলি ভাবে।

আগতে দেৱতাসকলৰ প্ৰিয় প্ৰিয়দৰ্শী বজ্জাৰ ব্যঞ্জনৰ বাবে প্ৰতিদিনে
বহু শত সহস্ৰ প্ৰাণী বধ কৰা হৈছিল। এতিয়া এই লিপি লেখাৰ
সময়ত তুমি ম'ৰা আ' এটা হৰিণহে ব্যঞ্জনৰ বাবে বধ কৰা হয়; হৰিণ
সদয়ে বধ কৰা নহয়। পিছলৈ এই তিনিটা প্ৰাণীও বধ কৰা নহ'ব।

॥ শিলানুশাসন—২ ॥

[ইয়াত মানুহ আৰু পশুৰ বাবে চিকিৎসা ব্যৱস্থা কৰা, কঁৱা
খন্দা, ব্ৰহ্মবোপণ কৰা আদি জনহিতকৰ কামৰ উল্লেখ কৰা হৈছে।

নোৱাৰি বিহাৰতে সাদিন ধৰি আৱশ্য হৈ থাকিব লগা হৈছিল। অষ্টম দিনত
বৃদ্ধই ধৰ্মসভাত তৰুণসকলৰ আচৰণক নিন্দা কৰি কৈছিল : 'প্ৰমাদমনুদ্ভাষিত
বালা দুষ্মেধিনো জনা ... 'নিবোধ, অজ্ঞসকলেহে প্ৰমাদৰ পথ অনুসৰণ কৰে ...'

হয়তো অশোকৰ সময়ত উন্নত আচৰণ বৃদ্ধ এনে দীৰ্ঘদিনীয়া মেলা-উৎসৱে
চৰম সীমা পাইছিল আৰু বৌদ্ধভিক্ষুসকল অত্যাচাৰিত হ'ব লগা হৈছিল।
সেয়েহে সমাজত দ্ৰাষ্ট-শৃংখলা, ঐক্য আৰু সম্প্ৰীতিৰ ভাৱ বিবাজ্য কৰাৰলৈ
দীৰ্ঘদিন ধৰি চলা জন-সমাৰোহ বা মেলা-উৎসৱাদি উদ্‌যাপন কৰাত সন্মানে
বাধা আৱোপ কৰিছিল। 'ধৰ্ম্ম'ক এক সামাজিক দায়িত্ববোধৰ মনোভাৱে
মানুহৰ মনৰ বণ আচৰণক উন্নত কৰাই অশোকৰ লক্ষ্য হোৱাত এনে অনুশাসন
দিছিল।

‘সর্বলোকৰ হিত সাধনতকৈ অস্ত্ৰ কোনো কৰ্তব্য কৰ্ম নাই’, এই বুলি অনুভৱ কৰা সম্ভাট অশোককৈ বিবিধ জনকল্যাণমূলক কামত ব্ৰতী হৈছিল। এই অনুশাসন লিপিবদ্ধ কৰাৰ সময় আনুমানিক খৃঃ পূঃ ২৫৭।]

সৰ্বত্ৰ বিজিতমূহি দেবানঃ প্ৰিয়স প্ৰিয়দসিনো বাএণা এবমপি প্ৰচংতেষু যথা চোডা^২ পাডা^৩ সতিয়পুভো^৪ কেতলপুভো^৫ আ তংবপংগী^৬ অংতিয়কো^৭ য়োন^৮ বজ্জা য়ে বা পি তস অংতিয়কস সামীপ বাজ্জানো সৰ্বত্ৰ দেবানঃ প্ৰিয়স প্ৰিয়দসিনো বাএণা য়ে চিকীছ কতা—মমুস-চিকীছা চ পম্মু-চিকীছা চ। ওসচানি চ য়ানি মমু-সোপগানি চ পচোপগানি চ য়ত য়ত নাস্তি সৰ্বত্ৰা হাবাপিতানি চ বোপপিতানি চ। মূলানি চ ফলানি চ য়ত য়ত নাস্তি সৰ্বত্ৰ হাবাপিতানি চ বোপাপিতানি চ। পংথেষু কুপা চ খানাপিতা ত্ৰা চ বোপাপিতা পৰিতোগায় পম্মু-মমুসানং।

২. চোডা—চোল ; বৰ্তমানৰ তাজোৰ-চিচিনপন্নী অঞ্চল ;

৩. পাডা—পাণ্ডা ; বৰ্তমানৰ মাদুৰাই-তিনেভিল অঞ্চল ;

৪. সতিয়পুভো কেতলপুভো—সতিয়পুৰ, কেবলপুৰ কেবল প্ৰদেশ।)

মৌৰ্য-সাম্ৰাজ্যৰ বিস্তাৰ আৰু প্ৰভাৱ দাক্ষিণাত্যৰ শেষ প্ৰান্ত পৰ্যন্ত আছিল আৰু চোল, পাণ্ডা, কেবল আদি ৰাজ্যৰ লগত সম্ভাট অশোকৰ বন্ধুত্বপূৰ্ণ সম্পৰ্ক আছিল।

৫. তংবপংগী—তাম্ৰপৰ্ণী ; সিংহল বা শ্ৰীলংকাৰ প্ৰাচীন নাম। সিংহল বা আধুনিক শ্ৰীলংকাৰ লগত মৌৰ্যসকলৰ ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছিল। তেতিয়াই সিংহলী ৰজা তিসসাই অশোকক আদৰ্শ ৰজা বুলি শ্ৰদ্ধা কৰিছিল। সম্ভাট অশোককো যি অশ্বষ গছৰ তলত বন্ধুত্বদেয়ে বোধিধ্ব লাভ কৰিছিল তাৰ এটা ডাল সিংহল-ৰাজ্যলৈ পঠাইছিল।

৬. অংতিয়ক—হিৰিয়াৰ অধিপতি গ্ৰীক ৰজা শ্বিতীৰ আৰ্টিওফাছ থিওছ (২৬০-২৪৬ খৃঃ পূঃ)। গ্ৰীক ৰজ্যসমূহৰ লগতো দত্ত বিনিময় কৰি অশোককৈ বন্ধুত্বপূৰ্ণ সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিছিল।

৭. য়োন—যবন ; পশ্চিম-এচিয়াৰ লোকসকলক এই আখ্যা দিয়া হৈছিল। অৱশ্যে ‘যবন’ বা ‘য়োন’ অৰ্থাৎ প্ৰথমতে গ্ৰীকসকলক বন্ধুত্বা হৈছিল। লক্ষ্যটো আহিছে ‘আৰোনিয়া’ লক্ষ্যৰ পৰা।

অনুবাদ : দেৱতাসকলৰ প্ৰিয় প্ৰিয়দৰ্শী বজ্জাৰ সাম্ৰাজ্যৰ সকলোতে আৰু সীমাস্তৰতী চোল, পাণ্ডা, সত্ত্বিপুত্ৰ, কেবলপুত্ৰৰ পৰা ভাত্ৰপৰ্ণী পৰ্ণস্তু, অস্ত্ৰিয়ক নামৰ যবন বজ্জাৰ আৰু অস্ত্ৰিয়কৰ সমীপৱৰ্তী আন ৰাজ্যৰ সকলোতে বজ্জা প্ৰিয়দৰ্শীয়ে দুই প্ৰকাৰ চিকিৎসা প্ৰবৰ্তন কৰিছে— মানুহৰ চিকিৎসা আৰু পশু-চিকিৎসা।

মানুহ আৰু পশুৰ উপযোগী ওষধি যি যি ঠাইত নাই সেই সেই ঠাইত সংগ্ৰহ কৰা হৈছে আৰু ৰোপন কৰা হৈছে। মূল আৰু ফলসমূহ যি যি ঠাইত নাই সেই ঠাইত সেইবোৰ সংগ্ৰহ কৰা হৈছে আৰু ৰোপন কৰা হৈছে।

পশু আৰু মানুহৰ ভোগৰ বাবে পথৰ কাষত কুঁৱা খন্দা হৈছে আৰু গছ ৰোৱা হৈছে।

। শিলানুশাসন—৩ ॥

[বিভিন্ন ৰাজকৰ্মচাৰীক নীতি প্ৰচাৰ কাৰ্যত নিয়োগ সম্বন্ধে অনুশাসন। ৰচনাকাল আনুমানিক খৃঃ পূঃ ২৫৭।]

দেৱানং পিয়ো পিয়দসি ৰাজা এবং আহ : দবাদসগোপাভিসিতেন ময়া ইদং আঞাপিতং। সৰ্বত বিজিতে মম যুতা^৮ চ ৰাকুক^৯ চ প্ৰাদেসিকে^{১০} চ পচন্সু পচন্সু বাসেন্সু অনুসংধানং নিধাহু এতায়ৈৰ অথায়—ইমায় ধমানুসসটিয় যথা অঞায় পী কন্মায়—সাধু ৰাতবি চ

৮. যুতা—যুত ; সৰু সৰু অঞ্চলৰ স্থানীয় প্ৰশাসক ;

৯. ৰাকুক—একপ্ৰেৰী ৰাজকৰ্মচাৰী ; সাধাৰণতে চহৰ আৰু গ্ৰামাঞ্চলৰ কাৰণে নিয়োগ কৰা ক্ৰিান্তকৰতা থকা উচ্চপদস্থ কৰ্মচাৰী।

১০. প্ৰাদেসিক—প্ৰাদেশীক শাসনকৰ্তা। ৰাজপুত্ৰ অথবা ৰাজপৰিয়ালৰ লোকে প্ৰাদেশীক শাসনকৰ্তাৰ দায়িত্ব লাভ কৰিছিল। সম্ৰাটৰ পিছতে ওৰ্ত্তীলোকৰ কৰ্ত্তব্য আছিল।

পিতৰি চ স্নুশ্ৰুসা মিহ্ৰ সংস্কৃত ঞ্গাতিনং বামহ্ৰগসমগানং সাধু অনাৰংভো
অপ-ব্যয়তা অপ-ভাডতা সাধু। পৰিসা পি যুতে আঞপয়িসতি
গণনাং হেতুতো চ ব্যংজনতো চ।

অনুবাদ : দেৱতাসকলৰ প্ৰিয় প্ৰিয়দৰ্শী বজ্জাই কৈছে : অভিষেকৰ
ছাদশ বছৰৰ পিছত মই এই আজ্ঞা দিছোঁ—

মোৰ সাম্ৰাজ্যৰ সকলোতে যুদ্ধ, ৰাজ্য আৰু প্ৰাদেশিকসকলে
পাঁচ বছৰৰ মূৰে মূৰে পৰিভ্ৰমণত ওলাব আৰু অস্থান্য কৰ্তব্য লগতে
এই ধৰ্মানুশাসন প্ৰচাৰ কৰিব :

পিতা-মাতাক সেৱা-শুশ্ৰূষা কৰা ; মিহ্ৰ পৰিচিত ব্যক্তি, জ্ঞাতি,
ব্ৰাহ্মণ-শ্ৰমণক দান-দক্ষিণা দিয়া ; প্ৰাণীহত্যা নকৰা, বায় আৰু
সংযত সংযম হোৱা মঙ্গলজনক।

পৰিষদেও (মন্ত্ৰী পৰিষদ) এই বিষয়ত যুদ্ধসকলক একে ধৰণেৰে
আজ্ঞা দিব।

॥ শিলানুশাসন—৪ ॥

[ইয়াত অশোকৰ 'ধৰ্ম' প্ৰচাৰৰ ফলত ধৰ্মাচৰণ কেনেদৰে বৃদ্ধি
পাইছিল আৰু ধৰ্মৰ অনুশাসন বন্ধা কৰাত অশোকৰ যত্ন কিমান
আছিল সেইকথা বৰ্ণিত হৈছে। অনুশাসনখন লিপিবদ্ধ কৰাৰ সময়
আনুমানিক খৃঃ পূঃ ২৫৭।]

অতিক্ৰান্ত অংতৰং বহুনি হ্ৰাসসতানি বঢ়িতো এৱ ঞ্গাণাৰংভো
হিহিংসা চ ভূতানং ঞ্গাতিসু অসংপ্ৰতিপতী ব্ৰাহ্মহ্ৰগসমগানং অসং-
প্ৰতিপতী। ত অজ্জ দেৱানং প্ৰিয়স প্ৰিয়দসিনো বাঞো ধমচৰণেন
ভেৰীষোসো অহো ধম্বোসো বিমানদসনা চ হন্তীদসনা চ অগীথংথানি
চ অঞানি চ দিঘ্যানি কপানি দসয়িত্বা জনং হাবিসে। বহুহি

রাসদতেহি ন ভূতপুৰে তাৰিসে অজ্ঞ বচিতে দেৱানঃ শ্ৰিয়স শ্ৰিয়দসিনো
বাঞা ধঃমানুসষ্টিয়া অনাবঃভো প্ৰাণানঃ অৱিহীসা ভূতানঃ এণ্ডিনং
সংপটিপতী ব্ৰাহ্মণসম্মণানং সংপটিপতী মাতৰি পিতৰি সুক্ষসা
ধইবসুক্ষসা। এস অঞ চ বহুবিধে ধঃমচবণে বচিতে বচয়িসতি চেৱ
দেৱানঃ শ্ৰিয়ো শ্ৰিয়দসি ৰাজা ধঃমচবণং ইদং। পুত্ৰা চ পোত্ৰা চ
প্ৰাপোত্ৰা চ দেৱানঃ শ্ৰিয়স শ্ৰিয়দানিনো বাঞা বচয়িসতি ইদং
ধঃমচবণং আৱ সংৱটকপা ধঃমম্হি সীলান্হি তিষ্টন্তো ধঃমং
অনুসাসিসতি।

এস হি সেস্টে কংমে য ধঃমানুসাসনং ধঃমচবণে পি ন ভবতি
অসীলস। ত ইমম্হি অথম্হি বধী চ অহীনী চ সাধু। এতায় অথায়
ইদং লেখাপিতং ইমস অথস বধি বৃদ্ধন্তু হীনী চ মা লোচেতব্যা।
দবাসসশাসতিসিতেন দেৱানঃ শ্ৰিয়েন শ্ৰিয়দসিনা বাঞা ইদং লেখাপিতং।

অনুবাদ : আগতে বহু শ বহুৰ ধৰি প্ৰাণীহত্যা, জীৱহিংসা,
জ্ঞাতিসকলৰ প্ৰতি অশ্ৰিয় ব্যৱহাৰ আৰু ব্ৰাহ্মণ-শ্ৰমণসকলৰ প্ৰতি
অশ্ৰদ্ধাৰ ভাৱ বাঢ়ি গৈছিল। কিন্তু এতিয়া দেবতাসকলৰ শ্ৰিয়
শ্ৰিয়দৰ্শী বজাৰ ধৰ্মাচৰণৰ ফলত ভেৰীষোৰ ধৰ্মষোৰত পৰিণত হৈছে
—যি সকলো জনসাধাৰণকে বিমান, হস্তী, অগ্নিক্ৰীড়া আৰু অন্ত্যস্ত
দিব্যকপৰ প্ৰদৰ্শনী চাবলৈ আহ্বান কৰে। বহু শ বহুৰ ধৰি প্ৰাণীহত্যা
বৰ্জন, জীৱৰ প্ৰতি নিষ্ঠুৰতা হ্ৰাস, জ্ঞাতিসকলৰ প্ৰতি প্ৰীতিজনক
ব্যৱহাৰ, ব্ৰাহ্মণ-শ্ৰমণৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাশীলতা, পিতৃমাতৃ আৰু সৃষ্টিব-
সকলৰ প্ৰতি মান-সংকাৰ—আদি গিৰোৰ হোৱা নাছিল, এতিয়া
শ্ৰিয়দৰ্শী বজাৰ ধৰ্মানুশাসনৰ ফলত সেইবোৰে প্ৰসাবতা লাভ কৰিছে।
এইবোৰ, আৰু অস্ত্ৰ বহুবিধ ধৰ্মাচৰণ বৃদ্ধি হৈছে। দেবতাসকলৰ শ্ৰিয়
শ্ৰিয়দৰ্শী বজাই এই ধৰ্মাচৰণ বৃদ্ধি কৰি দাব। শ্ৰিয়দৰ্শী বজাৰ পুত্ৰ,
পোত্ৰ আৰু প্ৰাপোত্ৰসকলেও প্ৰলয়কাল পৰ্যন্ত এই ধৰ্মাচৰণ বৃদ্ধি কৰি
দাব; ধৰ্ম আৰু শীলত স্থিত হৈ ধৰ্মৰ অনুশাসন দিব।

ধৰ্মৰ অনুশাসন দিয়াই শ্ৰেষ্ঠ কৰ্ম। অশীলবানসকলৰ দ্বাৰা ধৰ্মাচৰণ নহয়। গতিকে এই আচৰণ বৃদ্ধি কৰা আৰু হানি নিবাৰণ কৰা মঙ্গলজনক। এই অনুশাসন এই কাৰণেই লেখা হ'ল যে এই আচৰণ বৃদ্ধি কৰা আৰু ইয়াৰ হানি নিবাৰণ কৰা পৰৱৰ্তীসকলৰো উত্তম কাৰ্য হ'ব। অভিষেকৰ দ্বাদশ বছৰৰ পিছত দেৱতাসকলৰ প্ৰিয় প্ৰিয়দৰ্শী বজ্জাৰ দ্বাৰা এইখন লেখা হ'ল।

— — —

॥ পালি সাহিত্য ॥

॥ ধ্মপদ ॥

পালি সাহিত্যৰ সংক্ষিপ্ত পৰিচয় আৰু 'ধ্মপদ'

খৃষ্টপূৰ্ব তৃতীয় শতাব্দীৰ পৰা খৃষ্টাব্দ দ্বিতীয় শতাব্দীৰ ভিতৰত
আদি স্তবৰ প্ৰাকৃতৰ পশ্চিমা আৰু প্ৰাচ্য-মধ্য উপভাষাৰ মিশ্ৰণেৰে
গঢ়ি উঠা শিষ্ট-জ্ঞানোচিত বৌদ্ধধৰ্ম-সাহিত্যৰ ভাষাকে 'পালি ভাষা' বুলি
অভিহিত কৰা হয়। প্ৰকৃততে পালিক কব পাৰি 'বৌদ্ধ-প্ৰাকৃত'।
দক্ষিণ-পশ্চিম আৰু দক্ষিণ-ভাৰতৰ হীনযান মতাবলম্বী বৌদ্ধসকলৰ
জৰিয়তে এই ভাষাই প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে আৰু সেয়েহে ইয়াক ধৰ্মগোষ্ঠী-
কেন্দ্ৰিক এক সাৰ্বজনীন সাধুভাষা (Religious Koiné) বুলি
কব পাৰি। পশ্চিমা আৰু প্ৰাচ্যমধ্যা কথ্য-প্ৰাকৃত আশ্ৰিত হ'লেও
সংস্কৃত ভাষাদৰ্শই আছিল ইয়াৰ প্ৰাণবিন্দু আৰু সেয়েহে ধৰ্মগোষ্ঠী-
কেন্দ্ৰিক সাৰ্বজনীন হোৱা সত্ত্বেও সংবন্ধগাৰীল।

ভাষা অৰ্থত 'পালি' শব্দৰ ব্যৱহাৰ খৃষ্টীয় পঞ্চম শতাব্দী পৰ্যন্ত
হোৱা নাছিল; পালি শব্দই বুজাইছিল বুদ্ধ-বচন আৰু অনুমোদিত
বৌদ্ধ শিষ্যসকলৰ মূল্যবান বচনসমূহৰ সমষ্টি—সৰ্বাং বুদ্ধৰ বচন-
উপদেশ ব'ত পালিত বা বক্তিত, দিয়েই 'পালি'। অৱশ্যে এই
শব্দৰ উদ্ভৱ সম্পৰ্কে পণ্ডিতসকলৰ মাজত যথেষ্ট মতভেদ আছে।

বুদ্ধৰ বচনসমূহ বুদ্ধৰ মহাপৰিনিৰ্বাণৰ (খৃঃ পূঃ ৪৮৪) পিছৰ
কালত কেইবা শতক জুৰি মুখে মুখে ভিক্ষুসংঘৰ মাজত প্ৰচাৰিত হৈ
আছিল আৰু 'এবং মে সূতাং', 'এনেদৰে মই শুনিছোঁ' এই বুলি
বুদ্ধ-পৰৱৰ্তীকালত অনুষ্ঠিত হোৱা তিনিখন মহাসংগীতিত আৱৃদ্ধি-
বিৱৰ্ত্তি হৈছিল। তিনিখন মহাসংগীতিত বুদ্ধ-বচনসমূহ কাশ্যপ, আনন্দ,
উপালি, যোগ্‌গলিপুত্ৰ ভিক্ষুস আদি প্ৰধান বৌদ্ধ প্ৰবক্তাসকলৰ

অনুমোদনত সংশোধন, পৰিবৰ্ধন আৰু পৰিগৃহীত হৈ বিনয়, সুস্ত আৰু অভিধম্ম এই 'ত্ৰিপটক' বা 'ত্ৰিপটক'ত ভাগ হয়। এই পটক অশোক-পুত্ৰ মহেন্দ্ৰই বৌদ্ধধৰ্ম প্ৰচাৰৰ অৰ্থে সিংহললৈ (বৰ্তমানৰ শ্ৰীলংকা) লৈ যায় আৰু তাতে সিংহলৰ ৰজা বট্টগামনিৰ ৰাজত্বকালত (১৯ খৃষ্ট পূৰ্বাব্দত), বুদ্ধৰ মহাপৰিনিৰ্বাণৰ চাৰে চাৰিশ বছৰৰ পিছত প্ৰথম লিপিবদ্ধ হয়।

গতিকে 'পালি' বুলিলে প্ৰথম অৱস্থাত বুদ্ধদেৱৰ 'সাসন-দেসনা' বা বচন-উপদেশাৱলীকে বুজাইছিল যদিও, পৰৱৰ্তীকালত সিয়েই বিভিন্নজন শিষ্যৰ আৱৃতি, সংশোধন, সংগোজন আদিৰ দ্বাৰা বিৰাট আকাৰ ধাৰণ কৰিছিল আৰু অৱশেষত হীনযান পন্থৰ খেববাদীসকলৰ জৰিয়তে ব্যাপ্তি লাভ কৰি ভাষাটো 'পালিভাষা' নামেৰে জনাজাত হয়।

মূল বৌদ্ধশাস্ত্ৰ 'ত্ৰিপটক'ৰ উপৰিও ত্ৰিপটক-বহিৰ্ভূত অনেক ধৰ্মশাস্ত্ৰ বৌদ্ধ পণ্ডিতসকলে ৰচনা কৰিছিল, এইবিলাকৰ ভিতৰত বৌদ্ধভিক্ষু নাগসেনৰ দ্বাৰা ৰচিত 'মিলিন্দপঞ্জ'হো', বুদ্ধঘোষ, ধৰ্মপাল আদি বিশিষ্ট বৌদ্ধপণ্ডিতৰ দ্বাৰা ৰচিত 'অট্ঠকথা'সমূহ বা বুদ্ধবচনৰ ভাষ্য-ব্যাখ্যা; বুদ্ধৰ জীৱন-কৃতান্তৰ পৰা বৌদ্ধধৰ্ম সম্পৰ্কীয় অনেক কথাৰে ইতিহাস-আখ্যায়িকামূলক 'দীপবংস', 'মহাবংস' আদি বিবিধ 'বংস-সাহিত্য'; বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ কাব্যগ্ৰন্থ বিশেষ উল্লেখযোগ্য।

হীনযান খেববাদীসকলৰ জৰিয়তে পালি-সাহিত্য বিশাল আকাৰ ধাৰণ কৰাই নহয়, ভাৰতৰ বাহিৰেও সিংহল বা শ্ৰীলংকা, ব্ৰহ্মদেশ, শ্ৰীমদেশ, কম্বোডিয়া প্ৰভৃতিতো পালিৰ বিশেষ চৰ্চা হৈ, মূলতঃ প্ৰাচীন প্ৰাকৃতৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠা পালি ধৰ্মসাহিত্যৰ ভাষা হৈও এক স্বয়ংসম্পূৰ্ণ, বিবিধ সাহিত্য-সম্পাদেৰে ঐশ্বৰ্য্যশালী উন্নত ভাষা হিচাপে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল। পালি-সাহিত্যৰ জৰিয়তে বহিৰ্ভাৰতত ভাৰতীয় সভ্যতাৰ বিজ্ঞানভিগান বা ভাৰতীয় মনৰ দাৰ্শনিক দৃষ্টি-ভঙ্গীয়েই ফুটি উঠা নাই, প্ৰাচীনকালৰ পৰা মধ্যযুগলৈকে ভাৰতৰ সভ্যতা-সংস্কৃতিৰ পৰিচয়ো স্পষ্টৰূপত ফুটি উঠিছে।

পালি ধর্ম-সাহিত্যৰ ভাষা হ'লেও নিবন ধর্মতত্ত্বৰে ই পুঠি নহয়, বৰং জীৱন-গ্ৰাহী সাহিত্য-বসনযুক্ত গুণেৰে ইয়াৰ বচখিনি বচনাই উৎকৃষ্ট সাহিত্য হৈ মাউতিগুীয়া খাতি বহন কৰিছে।

ভাৰতীয় নাৰী-মনৰ দুখ-বেদনা, সংঘাত-কাৰুণ্যৰে সিক্ত 'অপূৰ্ব গীতি-কবিতা' সদৃশ 'থেবীগাথা'; কল্যাণ-মৈত্ৰীৰ আদৰ্শ প্ৰচাৰৰ উদ্দেশ্যেৰে ইতিহাস আৰু লোক-কথাৰ সংমিশ্ৰণত সৃষ্টি কৰা অমৰ কথা-সাহিত্য 'জাতকমালা'; অলংকাৰ-সমৃদ্ধ মানোজ্ঞ বৰ্ণনাত্মক গদ্য-শৈলীৰ অপূৰ্ব নিদৰ্শন 'মিলিন্দপঞ'হো'; ঐতিহাসিক তথ্য-সম্বলিত ইতিহাস-আখ্যায়িকা 'দীপবংস', 'মহাবংস'; প্ৰাচীন ভাৰতৰ পাণ্ডিত্য আৰু প্ৰতিভাৰ অন্ততম নিদৰ্শন বুদ্ধঘোষৰ 'অট্টকথা'সমূহ আৰু বৌদ্ধধৰ্মাদৰ্শৰ সাৰাংশ সম্বলিত সৰ্বকালৰ শ্ৰেষ্ঠ নৈতিক-সাহিত্যৰ অংগীভূত 'ধম্মপদ'—বিশাল পালি-সাহিত্যৰ অতুলনীয় সম্পদ। এইবোৰে প্ৰাচীন ভাৰতীয় চিন্তা আৰু মননক চিৰউজ্জ্বল কৰি আছে।

॥ ধম্মপদ ॥

ত্ৰিপিটকৰ অন্তৰ্গত সূত-পিটকৰ খুদ্দক নিকায়েৰ দ্বিতীয় গ্রন্থ 'ধম্মপদ' বৌদ্ধ-সাহিত্যৰে এক অতুলনীয় সম্পদ নহয়, সমগ্ৰ ভাৰতৰ ধর্ম-সাহিত্যৰো এক অবিস্মৰণীয় কীৰ্তি। ইয়াৰ বিভিন্ন গাথাৰ মাজেদি ফুটি উঠিছে কোনো দেশ-কালে সীমাবদ্ধ কবিৰ নোতাৰা কল্যাণ-মৈত্ৰীৰ আদৰ্শ-প্ৰণোদিত বিশ্ব-মানৱৰ প্ৰাণৰ গভীৰ আকৃতি। ইয়াৰ মৰ্মবাহী হিচাপে অভিব্যক্ত হৈছে সং, শুদ্ধ, পৰিশীলিত জীৱন-যাপনেৰে মানৱ-ধৰ্ম বোধেৰে উদ্দীপ্ত হৈ সৰ্বমানৱৰ কল্যাণত আত্মাহুতি দিয়া আৰু তাৰ মাজেদি এক পবন প্ৰশান্তময় অৱস্থা লাভ কৰা।

ইয়াৰ চিৰকালীন মানৱীয় মূল্যবোধৰ গুণবান্ধিৰ কাৰণেই এই গ্রন্থই প্ৰাচীনকালৰ পৰাই জনসমাজত বিশেষ আদৰ লাভ কৰি

আহিছে। পালিৰ উপৰিও সংস্কৃত, প্রাকৃত ভাষাতো ইয়াৰ পাঠ পোৱা যায়। তত্ৰূপৰি চীন, তিব্বত আদি দেশতো অতি প্রাচীন-কালতে ইয়াৰ অনুবাদ হৈছিল। ধৰ্ম অৰ্থাৎ নীতি-নৈতিকতামূলক পথ লাভৰ উপায় অৰ্থতে ইয়াত সন্নিৱিষ্ট গাথাসমূহক একেলগে 'ধম্মপদ' বুলি কোৱা হৈছে বুলি কব পাৰি। বিবিধ উপমাৰে, সহজ-সৰল ভাষা তথা বচনা-শৈলীৰে জনসাধাৰণৰ মাজত নৈতিক জ্ঞান প্ৰচাৰ কৰা আৰু তাৰ মাজেদি জনসাধাৰণক পৰিশুদ্ধ কৰি তোলাই এই সংকলন গ্ৰন্থৰ মূল লক্ষ্য আছিল। 'ধম্মপদ'ৰ বিভিন্ন পাঠৰ ভিতৰত পালি ভাষাত লেখিত ধম্মপদকে প্রাচীনতম আৰু সম্পূৰ্ণ বুলি ভৱা হয়। পালি-ধম্মপদত ৪২০টা গাথা আছে আৰু এইবিলাকক ২৬টা বগ্গ বা বৰ্গত বিভক্ত কৰা হৈছে।*

তলত পালি ধম্মপদৰ পৰা 'অপ্পমাদ বগ্গো', 'চিস্ত বগ্গো', 'পুপ্প বগ্গো', 'সুখ বগ্গো' আৰু 'পণ্ডিত বগ্গো'—এই পাচোটা বৰ্গৰ মূল পাঠ আৰু অসমীয়া অনুবাদ দিয়া হ'ল।

অপ্পমাদ বগ্গো

১। অপ্পমাদো অমতপদং পমাদো মচ্ছুনো পদং।

অপ্পমত্তা ন মীয়ন্তি যে পমত্তা যথা মতা ॥

অনুবাদ : অপ্পমাদ^১ অমতৰ (নিৰ্বাণৰ) পথ, প্ৰমাদ^২

* 'প্রাকৃত সাহিত্যৰ অধ্যয়ন' শীৰ্ষক গ্ৰন্থত ধম্মপদৰ অৰ্থ, বিভিন্ন পাঠ (recension) আৰু ধৰ্মতত্ত্ব সংপৰ্কে বহুলাই আলোচনা কৰা হৈছে।

১. 'অপ্পমাদ' শব্দৰ অৰ্থ গভীৰ ভাবব্যঞ্জক। অনাস, অনিত্য, দুঃখৰ জগতৰ প্ৰতি অনাসক্ত হৈ সংযম আৰু একাগ্ৰ চিত্তৰে সৰ্বপ্ৰকাৰ কুশল চিন্তা আৰু কাৰ্যত বত হোৱাই অপ্পমাদ আৰু এনে কল্যাণ, ধীৰ, একাগ্ৰ, কুশল চিন্তাত বত হোৱা জনেই অপ্পমাদী। অপ্পমাদ অনুশীলন কৰা জনে স্মৃতি-সংকলন কৰি সদা সচেতন হৈ কাম, ভব, অবিদ্যা আঁতৰায় কৰে। অপ্পমাদীজনে নিৰ্বাণৰ প্ৰদীপ্তি অনুভৱ কৰে আৰু তাৰ জীৱন্তে জন্ম, জৰা, মৃত্যুৰ অতীত হ'ব পাৰে। সৰগ 'ধম্মপদ'ৰ মাজত নৈতিক শিক্ষা দিয়াৰ বি উদ্দেশ্য আছে। সেই

মৃত্যুৰ পথ ; অশ্রমতসকলৰ মৃত্যু নহয়, যিসকল অশ্রমত তেওঁলোক মৃত্যুৰ দৰে ।

২। এতৎ বিসেসতো এত্বা অপ্পমাদমুহি পণ্ডিতা ।

অপ্পমাদে পমোদন্তি অবিয়ানং গোচৰে বত্তা ॥

অনুবাদ : অশ্রমাদী পণ্ডিতসকলে এই কথা বিশেষভাৱে জনি অশ্রমাদত আনন্দ লাভ কৰে আৰু আৰ্যসকলৰ ১ : পথত বিচৰণ কৰে ।

৩। তে ব্যয়িনো সাত্তিকো নিচ্চ দল্লহ পবক্কমা ।

ফুসন্তি ধীৰা নিচ্চাণং যোগকথমং অনুত্তবং ॥

উদ্দেশ্যত অশ্রমাদ পৰায়ণ হ'বলৈ শিকোৱাই এক ভাষণপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে ।

১২. 'অশ্রমাদ'—সৰ্বপ্ৰকাৰ অকুশল কাৰ্যই (দান, শীল, ভাৱনা, সংমান, প্ৰণয়ান, প্ৰণয়ান্‌মোদন, ধৰ্মশ্ৰৱণ, ধৰ্মোপদেশ আৰু দৃষ্টিত অজ্ঞতা বা সত্যজ্ঞান সত্ত্ব—এই দহ প্ৰকাৰ কৰ্ম কুশল কৰ্ম ।) অশ্রমাদ । যি স্মৃতি-সংৰক্ষণ কৰিব নোৱাৰে অৰ্থাৎ সংসাৰৰ স্বৰূপ উপলব্ধি কৰি দৃষ্টান্তভাৱে সন্তোষলাভ কৰিব নোৱাৰে, তেনে চণ্ডাল, প্ৰমত্তজনেই অশ্রমাদী । অশ্রমাদীজনে জন্ম, মৃত্যু, জৰাৰ মাজেদি সংসাৰৰ দৃষ্ট ভোগ কৰিব লগা হৈ থাকে । সাংসাৰিক তথাই তেওঁলোকক অকুশল চিন্তাৰ পথলৈ লৈ যায় আৰু ইয়াৰ ফলত তেওঁলোক জীৱাই থকাতো মৃত্যুভুল্য ।

১৩. আৰ্য শব্দৰ অৰ্থ বোধধৰ্মত সূচীয়া । বোধধৰ্মত নিৰ্বাণ লাভৰ পথ চাৰিটা : সোতাপাতিমগ্গ, সৰুদাগামিমগ্গ, অনাগামিমগ্গ আৰু অৰহন্তমগ্গ । যি বোধধৰ্মতত প্ৰৱেশ কৰি অচল-অটলভাৱে থাকে তেওঁ সোতাপাতি বা সোতাপাতি ; এনে লোকে সাতৰাৰ জন্মগ্ৰহণ কৰি শেষত কৰ্মবন্ধৰ পৰা মুক্ত হৈ নিৰ্বাণ লাভ কৰে । সৰুদাগামি বা সৰুদাগামিসকলে এবাৰ মাত্ৰ জন্মগ্ৰহণ কৰিব লগা হয় । অনাগামিসকলে সংসাৰলৈ আহিব লগা নহয় ; ব্ৰহ্মলোক প্ৰাপ্ত হৈ নিৰ্বাণ লাভ কৰে । অৰহন্ত বা অৰহন্তসকলে এই জন্মতে তৃণমুক্ত হৈ নিৰ্বাণ লাভ কৰে । এই চাৰিগ্ৰেণীৰ লোকে প্ৰথমে মাৰ্গ লাভ কৰে, শিহৃত ফল লাভ কৰে অৰ্থাৎ নিৰ্বাণ লাভ কৰে । মাৰ্গলাভ আৰু ফলপ্ৰাপ্তি অনুসৰী এওঁলোকক আৰ্যগ্ৰেণীত ভাগ কৰা হৈছে আৰু ইয়াকে কোৱা হয় 'অট্ট অৰিহপদগ্গল' বা 'অট্ট আৰ্যপদগ্গল' । এই আৰ্যগ্ৰেণীৰ লোককে 'অৰ্য' বুলি কোৱা হৈছে । আৰ্যসকলৰ কোনো দ্ৰুতি-বিচুতি নথটে আৰু সেই কাৰণে মৃত্যুৰ পথ নিৰ্দিষ্ট । মাৰ্গ-কলৰ বাহিৰতজনক কোৱা হয় 'পদ্বজ্জন' বা 'পদ্বজ্জন' (সাধাৰণ ব্যক্তি) ।

অনুবাদ : এনে ধায়ী, উত্তমশীল, সদা দৃঢ়পবাক্রমশীল বিজ্ঞসকলে
পবম প্রশান্ত নির্বাণ লাভ কবে ।

৪। উট্ঠানবতো সতিমতো সূচিকম্মস নিসম্মকাবিনা ।

সএঃএঃতস্ চ ধম্মজীরিনো অপ্পমত্তস্ যসোভিবড্ঢতি ॥

অনুবাদ : উধানশীল, স্মৃতিসম্পন্ন, শুদ্ধাচারী, বিবেচনাশীল,
সংযত আক অপ্রমত্ত ধর্মজীরিসকলর যশ রুদ্ধি হয় ।

৫। উট্ঠানেনপ্পমাদেন সএঃএঃমেন দমেন চ ।

দীপং কয়িবাথ মেধাবী যঃ ওঘো নাভিকীৰতি ॥

অনুবাদ : উধান, অপ্রমাদ, সংযম আক আত্মনিয়ন্ত্রণর দ্বারা জ্ঞানী
ব্যক্তিয়ে দি দ্বীপ নির্মাণ করে বানপানীয়ে তাক বুঝাব নোৱাবে ।

৬। পমাদমনুযুজ্জন্তি বালা ভুম্মধিনো জনা ।

অপ্পমাদঞ্চ মেধারী ধনং সেট্ঠং ব বক্খতি ॥

অনুবাদ : নির্বোধ অজ্ঞসকলেহে প্রমাদযুক্ত হয় ; জ্ঞানীসকলে
অপ্রমাদক শ্রেষ্ঠ সম্পদরূপে বক্ষা করে ।

৭। মা পমাদমনুযুজ্জেয় মা কামবত্তিসম্ভবং ।

অপ্পমত্তো হি কায়ন্তো পপ্পোতি বিপুলং সুখং ॥

অনুবাদ : প্রমাদর অধীন নহবা, কামস্পৃহাত আসক্ত নহবা ।
অপ্রমত্ত ধায়ী লোকে বিপুল সুখ লাভ কবে ।

৮। পমাদঃ অপ্পমাদেন যথা বুদ্ধতি পণ্ডিতো ।

পএঃএঃপাসাদমাকম্ভ আসোকো সোকিনিং পজ্জং ।

পক্কতট্ঠো ব ভুম্মট্ঠে ধীৰো বালে অবেক্খতি ॥

অনুবাদ : পর্বতর ওপবত উঠা ব্যক্তিয়ে ভূমিশ্রিত ব্যক্তিক যিদরে
অরলোকন কবে, তেনে দবে পণ্ডিত ব্যক্তিয়ে অপ্রমাদর দ্বারা প্রমাদ
পরিহার কবি প্রজ্ঞাপ্রাসাদত আবোহণ কবি শোকযুক্ত হৈ শোকগ্রস্ত
জনসাধারণক অরলোকন কবে ।

৯। অপ্পমত্তো পমত্তেন্নু স্তুত্তেন্নু বহুজাগক ।

অবলসংসং র সীঘ'স'সো হিদ্দা যাতি স্তুমধসো ॥

অনুবাদ : ক্রতগামী অথই গিদবে চূৰ্বল অশ্বক অতিক্রম কবি
আগবাড়ি যায়, তেনে দবে প্রমত্তসকলৰ মাজত অপ্রমত্ত ব্যক্তিয়ে,
সুগুণসকলৰ মাজত জাগৰিত ব্যক্তিয়ে শীজগামী হয় ।

১০। অপ্পমাদেন মঘরা দেৱানং সেট্ঠত্তং গাতো ।

অপ্পমাদং পসংসত্তি পমাদো গবহিতো সদা ॥

অনুবাদ : অপ্ৰমাদৰ দ্বাৰা মঘরাই^{১০} দেৱতাসকলৰ শ্ৰেষ্ঠস্থান
(ইন্দ্র) লাভ কৰিছিল । অপ্ৰমাদ প্ৰাশংসিত, প্ৰমাদ সৰ্বদা নিন্দিত ।

১১। অপ্পমাদবতো ভিক্ষু পমাদে ভয়দস্সিবা ।

সংযোজনং অণ্ থূলং ডহং অগগী'র গচ্ছতি ॥

অনুবাদ : অপ্ৰমাদবত ভিক্ষুৱে প্ৰমাদক ভয়ৰ দৃষ্টিয়ে চাই, তেওঁ
কুণ্ড-বৃহৎ সৰ্বপ্ৰকাৰ সংযোজন^{১১} দৃষ্ট কৰি অগ্নিৰ দৰে অগ্ৰসৰ হয়
(মুক্তিৰ পথত) ।

১৪. এটা জন্মত বোধিসত্ত্বই মঘ-মানৱৰূপে জন্মগ্ৰহণ কৰি অপ্ৰমাদৰ পথ
অনুসৰণ কৰি লোক-কল্যাণমূলক কাম কৰি স্বৰ্গৰ ইন্দ্রৰ প্ৰাপ্ত হৈছিল ।

ব্রাহ্মণ্য সাহিত্যৰ দৰে বোধ সাহিত্যতো 'ইন্দ্র'ৰ কথা পোৱা যায় যদিও
বোধ সাহিত্যৰ ইন্দ্র একেবাৰে সূকীয়া । বোধ সাহিত্যত বৰ্ণিত ইন্দ্র স্বৰ্গৰ
স্থায়ী ৰজা নহয় অথবা দানব-অসুৰ সংহাৰকো নহয়, বৰং তেওঁ পৰোপকাৰী
আৰু বিপদৰ সহায়কাৰী । বোধ সাহিত্যত ইন্দ্রৰ অন্তৰ্ভুক্ত বিভিন্ন সময়ত বেলেগ
বেলেগ । ইন্দ্রৰ প্ৰাপ্তিৰ বাবে পিতৃ-মাতৃক সেৱা কৰা, বয়োজ্যেষ্ঠসকলক সম্মান
প্ৰদৰ্শন কৰা, অমায়িক কথা-বাতী কোৱা, দান-দক্ষিণা দিয়া, সত্য কথা কোৱা,
বিভেদ সৃষ্টি কৰিব পৰা কথা-বাতী পৰিহাৰ কৰা আৰু ক্ৰোধ সংবৰণ কৰা—
এই সাতোটা ব্ৰত পালন কৰিব লাগে আৰু জনহিতকৰ কামত ব্ৰতী হ'ব লাগে ।
পূৰ্বজন্মত বোধিসত্ত্বই মঘ-মানৱ ৰূপে জন্ম লৈ কল্যাণব্ৰতী হ'ব পাৰিছিল
কাৰণেই 'ইন্দ্র' লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল ।

১৫. সংযোজন-সংযোজনৰ অৰ্থ হ'ল ভৱ-বন্ধন, সংসাৰৰ ঘৰাই
জীৱক বাঁধি ৰাখে কাৰণেই সংযোজন । ই বহু প্ৰকাৰৰ । সংযোজন ছিন্ন হ'ব
পৰে লোকোত্তৰ মার্গত । কাম, ভৱ, মিথ্যাৱাদী আৰু অজ্ঞানাই মানৱক

১২। অপ্ৰমাদবতো ভিক্ষু পমাদে ভয়দস্মি হা।

অভক্ষো পবিহানায় নিস্কানসসেব সন্তিকে ॥

অনুবাদ : অপ্ৰমাদবত আৰু প্ৰমাদত ভয়দৰ্শী ভিক্ষুৰ 'পতন
হ'ব নোৱাৰে ; তেওঁ নিৰ্বাণৰ ওচৰতে অৱস্থান কৰে।

॥ চিত্ত বগ্গো ॥

১। ফন্দনং চপল চিত্তং দূৰকথং ছন্নিবাবয়ং।

উজ্জ্বল কৰোতি মেধাৱী উল্লুকাৰো ব তেভনং ॥

অনুবাদ : শব্দি নিৰ্মাতাই পোনভাৱে শব্দ নিৰ্মাণ কৰাৰ দৰে জ্ঞানী
ব্যক্তিৱেও স্পন্দনশীল, চঞ্চল, ছবক্ষ্য আৰু ছন্নিবাব চিত্তক পোন কৰে
(অৰ্থাৎ কুপথৰ পৰা সুপথলৈ আনে।)

২। বাবিজ্জো'র থলে থিত্তো ওকমোকতো উব্ভতো।

পৰিফন্দতি'দ চিত্তং মাৰধ্যোয়ং পহাতবং ॥

অনুবাদ : পানীৰ পৰা মাটিলৈ তোলা মাছে পুনৰাই পানীলৈ
শব্দলৈ ছটফটোৱাৰ দৰে জ্ঞানী ব্যক্তিৰ চিত্তইও মাৰ বাজ্য'-ৰ পৰিত্যাগ
কৰিবলৈ ছটফটায়।

সংসাৰত বন্ধন বা আবদ্ধ কৰে ; এই সংযোজনৰ কাৰণেই মানুহ জন্ম মৃত্যুৰ
অধীন হৈ সংসাৰলৈ আহি নানা দুখভোগ কৰিব লগা হয়।

১৬. 'মাৰ'—বোধধৰ্ম্মমতত 'মাৰ' এক দ্ৰুতকৰ্ম্মী, প্ৰলোভনৰ দেৱতা।
মাৰে সদায় কু-প্ৰলোভনেৰে মানুহক বিপদগ্ৰস্ত কৰে। ব্ৰহ্মদেৱৰ ব্ৰহ্মস্বলাভৰ
পূৰ্বকালত আৰু পৰৱৰ্তীকালতো মাৰে ব্ৰহ্মক বিপদগ্ৰস্ত কৰিবলৈ চেষ্টা
কৰিছিল। ব্ৰহ্মৰ বিৰুদ্ধে মাৰৰ চক্ৰান্তৰ বিবৰণক কথা বোধ সাহিত্যত যথেষ্ট
আছে। 'মাৰ' চৰিত্ৰৰ লগত বাইবেলৰ 'ছয়তান'ৰ অনেক সাদৃশ্য লক্ষ্য
কৰা যায়।

মাৰৰ প্ৰলোভনতে সাধাৰণ জীৱে 'মমত্ব' আৰু 'আমিত্ব' এই দুই মিথ্যা দৃষ্টিৰ
বশীভূত হৈ অনাৰ্য আৰু অনিষ্ট জগতত বান্ধ খাই কাম-স্বপ্ন আদি বিপদৰ
শৰাৰা আক্ৰান্ত হয়। কিন্তু জ্ঞানীজনে অৰ্থাৎ বিজ্ঞানে কুশল-অকুশল কৰ্ম্মৰ
অৱস্থা অনুধাবন কৰি উত্তম পৃথক অধিকাৰী হয়, তেওঁ জগত-সংসাৰৰ ম্বৰূপ
উপজাতি কৰি মাৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্ত হ'বলৈ উদ্যোগী হয়।

৩। ছন্নিগ্গহস্স লহনো যথকামনিপাভিনো ।

চিত্তস্স দমথো সাধু চিত্তং দত্তং সুখাবহং ॥

অনুবাদ : ছন্নিগ্রহ, লঘু, যথেষ্টবিচরণশীল চিত্তক দমন করা
মংগলজনক ; দমিত চিত্তই সুখ প্রদান করে ।

৪। সুহৃদসং সুনিপুণং যথকামনিপাভিনং ।

চিত্তং বকথ্য মেধাবী চিত্তং গুত্তং সুখাবহং ॥

অনুবাদ : অতিশয় দুর্বোধ্য, অতিশয় সুস্থ আৰু গণেচ্ছ
বিচরণশীল চিত্তক জ্ঞানীয়ে বক্ষা করে (সংগত করে) ; সুবিক্ত
চিত্তই সুখ প্রদান করে ।

৫। ছবংগমঃ একচবং অসবীৰং গুহাসয়ং ।

যে চিত্তং সঞংমেস্সন্তি মোকুখন্তি মাৰ-বজ্জনো ॥

অনুবাদ : দৃবগামী, একাকী বিচরণশীল, অসবীৰী, গুহাশায়ী^{১৭}
চিত্তক যি সংগত করে তেওঁ মাৰ-বজ্জনৰ পৰা মুক্তি লাভ করে ।

৬। অনবট্ঠিত চিত্তস্স সদ্ধম্মং অবিজানতো ।

পবিপ্লৱপমানস্স পঞংঞা ন পবিপূৰতি ॥

অনুবাদ : যাব চিত্ত চঞ্চল, সত্যধর্ম^{১৮} যাব অজ্ঞাত, যাব চিত্ত
শান্তিবিহীন তেওঁ জ্ঞানে পূর্ণতা লাভ নকরে ।

৭। অনবস্সুত চিত্তস্স অনবাহতোচেত্তসো ।

পুঞংপাপপহীনস্স নপি জাগবতো ভয়ং ॥

১৭. ‘গুহা’ শব্দই ইয়াত ক্ষয়ক বুজাইছে, ‘রুদ্ধপ্রায়ী’ বা যি রুদ্ধ-
গৃহাত অবস্থান করে । চিত্তব কোনো আকৃতি নাই ; কোনে: বর্ণও নাই । ই
ক্ষয়-গৃহাব ভিতরত অবস্থান করে ।

১৮. সত্যধর্ম—বুদ্ধ প্রদত্ত ধর্মব বার্থ ধর্ম । শীল, সমাধি, প্রজ্ঞা,
বিমুক্তি, বিমুক্তিজনন দর্শন, পরমার্থ আৰু নিৰ্বাণ—ইয়েই সত্যধর্ম ।
বিখ্যান্দীপ্ত, বিখ্যান্দকল্প, বিখ্যান্বাকা, বিখ্যান্দক, বিখ্যান্দীবিদ্যা, বিখ্যান্দ্রোষ্ঠী,
বিখ্যান্দীভ, বিখ্যান্দমাধ, অকিয়া আৰু প্রান্তলাবনা—এই দ্বীকি ভসজ আৰু
এইকিলাক আচৰণেই অসত্যধর্ম ।

অনুবাদ : যাব চিত্ত আশ্রয়হীন^{১৯}, সংশয়ৰ বাবা অনাক্রান্ত,
যি পুণ্য-পাপহীন তেওঁৰ জাগৰণতো (ইন্দ্ৰিয়ৰ প্রলুব্ধতাতে)
ভয় নাই।

৮। কুন্তুপমং কায়মিমং বিদিত্বা নগকপমং চিত্তমিদং ঠাপেড়া।

গোদেথ মাৰং পঞঃঞায়ুধেন জিতং চ বক্শে

অনিবেসনো সিয়া ॥

অনুবাদ : দেহক কপহৰ দৰে জ্ঞান কৰি, চিত্তক নগৰৰ দৰে
সুৰক্ষিত কৰি প্রজ্ঞা অন্তৰে মাৰৰ লগত যুদ্ধ কৰা, জয় কৰা খিনি বন্ধা
কৰি অনাসক্ত হোৱা (পার্থিব সুখত)।

৯। অচিৰং বত'য়ং কায়ো পঠবিং অধিসেস্‌সতি।

ছুক্কো অপেতরিঞঃঞানো নিবথং'র কলিঃগবং ॥

অনুবাদ : অচিৰেই এই দেহ চেতনাহীন আৰু নিবৰ্ধক হৈ
সাধাৰণ পোৰা কাঠ এটুকুৰাৰ দৰে ভূমিশায়িত হ'ব।

১০। দিসো দিসং যংতং কয়িবা রেবী রা পন রেবিগং।

মিচ্ছাপনিহিতং চিত্তং পাণিয়ো নং ততো কৰে ॥

অনুবাদ : এজন হিংসাকাৰীয়ে আন এজন হিংসাকাৰীৰ বা এজন
শত্ৰুৱে আন এজন শত্ৰুৰ যিমান অনিষ্ট কৰিব পাৰে, কুচালিত চিত্তই
তাৰ্তকৈ অধিক অনিষ্ট কৰিব পাৰে।

১১। ন তং যাতাপিতা কয়িবা অঞঃঞো রাপি চ ঞ্জাতকা।

সম্মাপনিহিতং চিত্তং সেধ্যসো নং ততো কৰে ॥

অনুবাদ : সুপৰিচালিত চিত্তই যিমান উপকাৰ কৰিব পাৰে,
পিতা-মাতা বা অন্তান্ত জাতিবৰ্গইও যিমান কৰিব নোৱাৰে।

১৯. আশ্রয়হীনৰ অৰ্থ হৈছে কাম, ভব, অবিদ্যা, তৃষ্ণা, দীৰ্ঘ আদি
আসক্তি বা আস্রবৰ পৰা মুক্তি। আশ্রয়হীন বা আসক্তিহীন জন কামতৃষ্ণাত
বিচালিত নহয়, ক্ৰোধাদি বিপদৰ প্ৰাৰা আক্ৰান্ত নহয়; তেনেজন পাপ-পুণ্যৰ
অতীত।

॥ পুপ্ফ বগ্গো ॥

- ১। কো ইমং পঠবিং বিজ্ঞেসসতি
 যমলোকং চ ইমংসদেবকং ?
 কো ধম্মপদং সুদেসিতং
 কুসলো পুপ্ফমি'ত্ত পচেসসতি ?

অনুবাদ : যমলোক আৰু দেৱলোকসহ এই পৃথিৱী কোনে জয় কৰিব ? নিপুণ মালাকাৰৰ পুষ্পচয়নৰ দৰে কোনে এই সুদেৱিত (সুব্যাখ্যাত) ধৰ্মপদ চয়ন কৰিব (অৰ্থাৎ গ্ৰহণ কৰিব) ।

- ২। সেখো পঠবিং বিজ্ঞেসসতি
 যমলোকং চ ইমং স দেবকং ।
 সেখো ধম্মপদং সুদেসিতং
 কুসলো পুপ্ফমি'ত্ত পচেসসতি ॥

অনুবাদ : শৈক্যই^{১০} যমলোক আৰু দেৱলোকসহ এই পৃথিৱী জয় কৰিব । শৈক্যই নিপুণ মালাকাৰৰ পুষ্পচয়নৰ দৰে এই সুদেৱিত ধৰ্মপদ চয়ন কৰিব (অৰ্থাৎ গ্ৰহণ কৰিব) ।

- ৩। কেনুপমং কায়মিমং বিদ্ধিহ।
 মৰীচি ধম্মং অভিসংবুধানো ।
 ছেদ্বান যাবস্ স পপুপ্ফকানি
 অদস'সনং মচ্ছ'বাজস্ স গচ্ছে ॥

অনুবাদ : এই দেহক কেনসদৃশ আৰু মৰীচিকাসম বুলি বিবেচনা কৰি যাবৰ পুণ্যৰ ছিন্ন কৰিলে মৃত্যুবাজৰ দৃষ্টিৰ আগোচৰ হ'ব পাৰি ।

২০. শৈক্য (সেখো)—শীল, সমাধি আৰু প্রজ্ঞা অনুশীলনৰত ব্যক্তিয়েই শৈক্য ব্যাতি । অহংকৃত প্ৰাপ্ত নোহোৱা পৰম্পৰ শৈক্য জন্মহা । অহং পূৰ্ণজ্ঞানী । শৈক্য ব্যক্তিৰ অহং প্ৰাপ্তি নোহোৱাকৈ পূৰ্ণজ্ঞান নহয় । কাম, ভব, আকাংক্ষা এই তিনি আশ্ৰয় বা আসক্তিৰ পৰা মুক্ত ভিক্ৰুয়েই অহং । শীল, সমাধি আৰু প্রজ্ঞা অনুশীলনৰত শৈক্য ব্যক্তিয়ে কপ, বেদনা, সজ্জা, সংস্কাৰ আৰু বিজ্ঞান— এই পঞ্চকন্ধ্য বা মায়াকল্প সম্বাদিত দেহৰ প্ৰতি আসক্তিন্দ্ৰিয়া হৈ তৃণমূৰ্ত্ত হৱ আৰু মৃত্যু, দেহ আৰু মনদ্বয় অগতৰ উৎপত্তি প্রজ্ঞাৰত অৱস্থান কৰে ।

৪। পুপ্ফানি হের পচিনন্তং ব্যাসন্তমনসং নবং ।

সুতঃ গামং মহোষো'র মচ্চু আদায় গচ্ছতি ॥

অনুবাদ : পুষ্পচয়নকাবীতুল্য বিষয়-বাসনাত আসক্ত ব্যক্তি মহাপ্লারনত উটি যোরা সুপ্ত গাঁৱৰ দৰে মৃত্যুৰ মুখত পতিত হয় ।

৫। পুপ্ফানি হের পচিনন্তং ব্যাসন্তমনসং নবং ।

অতিস্তং য়েব কামেন্সু অন্তকো কুদন্তে বসং ॥

অনুবাদ : পুষ্পচয়নকাবীতুল্য বিষয়-বাসনাত আসক্ত ব্যক্তি বিষয়-বাসনাৰ অতৃপ্ত অৱস্থাতেই মৃত্যুৰ মুখত পতিত হয় ।

৬। যথাপি ভমবো পুপ্ফং বন্নগন্ধং অহেঠয়ং ।

পলেতি বসনাদায় এবং গামে মূর্না চবে ॥

অনুবাদ : ভোমোবাই যিদৰে ফুলৰ বৰ্ণ আৰু গন্ধ নষ্ট নকৰাকৈ মো অহবণ কৰি গুছি যায়, তেনেদৰে মূনিয়েও গাঁৱত (অৰ্থাৎ লোক জগতত) নিলিগুভাৱে বাস কৰে ।

৭। ন পবেসং বিলোমানি ন পবেসং কতাকতং ।

অন্তানো'র অবেক্খেয়্য কতানি অকতানি চ ॥

অনুবাদ : আন দোষ-গুণ, আনৰ কৃত-অকৃত কৰ্মৰ ওপৰত দৃষ্টিপাত নকৰি নিজৰ কৃত-অকৃত কৰ্মৰ ওপৰতহে দৃষ্টি বখা উচিত ।

৮। যথাপি কচিবং পুপ্ফং বন্নরস্তুং অগন্ধকং ।

এবং সুভাসিতা বাচা অকলা হোতি অকুন্ততো ॥

অনুবাদ : সুভাষিত বাক্য কাৰ্যত পৰিণত নকৰিলে সুন্দৰ, বৰ্ণময় কিন্তু গন্ধহীন ফুলৰ দৰে নিফল হয় ।

৯। যথাপি কচিবং পুপ্ফং বন্নরস্তুং সগন্ধকং ।

এবং সুভাসিতা বাচা সকলা হোতি সসুন্ততো ॥

অনুবাদ : সুভাষিত বাক্য কাৰ্যত পৰিণত কৰিলে সুন্দৰ, বৰ্ণময়, সুগন্ধি ফুলৰ দৰে সকল হয় ।

১০। যথাপি পুপ্ফবাসিমহা কন্নিবা মলাগুণে বহু ।

এবং জাতেন সন্তেন কন্তকং কুসলং বহু ॥

অমুবাদ : যেনেকৈ এদম ফুলৰ পৰা বিবিধ প্ৰকাৰৰ মালা গুঁঠিৰ পৰা যায়, তেনেদৰে মানুহকোপে জন্ম লৈও বিবিধ প্ৰকাৰ কুশল কৰ্তব্য কৰিব পৰা যায় ।

- ১১। ন পুণ্ণগঙ্কো পটিবাতমেতি
ন চন্দনং তগব মল্লিকা বা ।
সত্তঞ্চ গঙ্কো পটিবাতমেতি
সৰা দিসা সপ্পুৰিসো পবতি ।

অমুবাদ : তগব, চন্দন, মল্লিকা ফুলৰ গন্ধ বায়ুৰ বিপৰীতে প্ৰবাহিত নহয়, কিন্তু সৎলোকৰ গন্ধ (যশ) বায়ুৰ বিপৰীতেও প্ৰবাহিত হয়, সৰ্বদিশতেই পৰিবাগু হৈ পৰে ।

- ১২। চন্দনং তগবং বাপি উত্তমং অথ বস্ সিকী ।
এতেসং গন্ধজাতানং সীলগঙ্কো অনুত্তমো ॥

অমুবাদ : চন্দন, তগব, উৎপল আৰু বাৰ্ষিকী—এই ফুলবিলাকৰ গন্ধতকৈ সীলগন্ধ^{১১} অত্যুত্তম ।

- ১৩। অপ্পমত্তো অয়ং গঙ্কো বা'য়ং তগব চন্দনী ।
যে চ সীলবতং গঙ্কো বাতি দেবেষু উত্তমো ॥

অমুবাদ : তগব, চন্দনৰ গন্ধ অতি সামান্য, কিন্তু সীলবান-সকলৰ উত্তম গন্ধ দেৱলোকতো প্ৰবাহিত হয় ।

২১. শীল—বোধ সাধনাৰ প্ৰথম সোপান শীল পালন; প্ৰাণীহত্যা নকৰা, চৌৰ্য্যবৃত্তি অবলম্বন নকৰা, কামাসক্ত হৈ পৰদাৰ গমন নকৰা, মিথ্যাভাৱ্য পৰা বিবত থকা আৰু মাদকদ্রব্য সেৱন নকৰা—এই কেইটা হ'ল পশুশীল বা পাঁচ প্ৰকাৰ আচৰণ । এই পশুশীল গৃহস্থ বোধিসকলৰ লক্ষ্য পালনীয় ব্ৰত । ইয়াৰ লগত আৰু পাঁচ প্ৰকাৰ শীল আছে; তাৰে সৈতে মুঠ শীল দ্বয় । এই দশশীলে ঘনৰ সন্মেল আনে আৰু সাধনাৰ পথত আগবঢ়াত সহায় কৰে । সেয়েহে সাধন-আৰ্গড় আগবঢ়াব ক্ষেত্ৰত শীল পালনক প্ৰধান স্থান দিয়া হৈছে । সাধাৰণ লোকক নৈতিক শিক্ষা দিয়াই 'ধৰ্ম্মপদ'ৰ লক্ষ্য হোৱাৰ কাৰণে ইয়াত শীল পালন কৰা সকলৰ বা শীলবান ব্যক্তিসকলৰ গুণ বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।

১৪। তেসং সম্পন্নসীলানং অপ্পমাদ বিহাবিনং ।

সম্মদঞঞা বিমুত্তানং মাৰো মগ্গং ন বিন্দতি ॥

অনুবাদ : যিসকল শীলবান, 'অপ্রমাদবিহাবী', সম্যক জ্ঞানেৰে
বিমুক্ত, তেনেসকলৰ গতিপথৰ সন্ধান মাৰৰ অজ্ঞাত ।

১৫-১৬। যথা সংকাৰ ধানন্নিং উজ্জিতন্নিং মহাপথে ।

পহুমাং তথা জায়েথ সুচিগন্ধং মনোবম' ॥

এবং সংকাৰ ভূতেসু অঙ্কভূতে পৃথুজনে ।

অতিবোচতি পঞ্‌ঞায় সম্মাসংবুদ্ধ সাবকো ॥

অনুবাদ : বাক্যপথৰ পৰিত্যক্ত আৱৰ্জনা স্তুপত যিদৰে সুগন্ধি,
মনোবম পহুমৰ উদ্ভৱ হয়, তেনেদৰে আৱৰ্জনা সদৃশ মোহাজ্জল পৃথগ্-
জনৰ^{২২} মাজত সম্যকসম্বুদ্ধৰ আৱক^{২৩} প্রজ্ঞাবে দীপ্তমান হয় ।

॥ পণ্ডিত বগ্গো ॥

১। নিধীনং'র পবত্তাৰং যং পদসে বজ্জদস্মিন' ।

নিগ্গচ্ছবাদিং মেধাবীং তাদিসং পাণ্ডিতং ভজ্জে ।

তাদিসং ভজ্জমানস্‌স সেয্যো হোতি ন পাপিয়ো ॥

অনুবাদ : গুণধন প্রদৰ্শকৰ দৰে যিজনো দোষ দেখুৱাই দিয়ে,
দোষধৰ্ম্মোত্তো তেনে মেধাবী পণ্ডিতক ভজনা কৰিব লাগে , তেনেজনৰ
ভজনাত মংগল হয়, অমংগল নহয় ।

২২. পৃথগ্‌জন (পৃথুজন) : মাৰ্গফলৰ বহিৰ্ভূত সৰ্বসাধাৰণ লোক-
সকলেই পৃথগ্‌জন । নিৰ্বাণ লাভৰ চাবিটা পথত যি সকল থাকে তেওঁলোক
মাৰ্গফলৰ অধিকাৰী 'আৰ্য' ; কিন্তু জ্ঞানচক্ৰহীন মোহাজ্জল সাধাৰণ ব্যক্তিসকল
হ'ল—পৃথগ্‌জন ।

২৩. সম্যক সম্বুদ্ধ আৱক : শীল, সমাধি, প্রজ্ঞা আৰু কিম্বর্ত্তিজ্ঞান-
দৰ্শনৰ প্রজ্ঞাৰেবে সকলোৰে শীৰ্ষত থকা শ্ৰেষ্ঠ বুদ্ধ-দিশ্য । এনে প্ৰাৰক বা
দিশ্য মোহাজ্জল জনসাধাৰণৰ মাজত দীপ্তমান হৈ থাকে আৰু জনসাধাৰণক মূৰ্ত্তিৰ
পথ নিৰ্দেশ কৰে ।

২। ওষদেয্যানুসাসেয্য অসব্ভা চ নিবাবয়ে।

সত্তং হি সো পিয়ো হোত্তি অসত্তং হোত্তি অপ্পিয়ো ॥

অনুবাদ : যি উপদেশ প্রদান করে, শাসন করে আৰু নিষ্পন্নীয় আচরণ নিবারণ করে তেওঁ সংলোকৰ শ্রিয় হ'ব, অসং লোকৰ অশ্রিয় হ'ব।

৩। ন ভজে পাপকে মিস্তে ন ভজে পুৰিসাধমে।

ভজেথ মিস্তে কল্যাণে ভজেথ পুৰিসুত্তমে ॥

অনুবাদ : মিত্ররূপে পাপীৰ সঙ্গ ল'ব নালাগে ; অধম পুৰুষৰ সঙ্গ ল'ব নালাগে , কল্যাণ-মিত্র আৰু উত্তম পুৰুষৰ সঙ্গ ল'ব লাগে।

৪। ধম্মপীতি সুখং সেত্তি বিপ্পসয়েন চেত্তসা।

অবিয়প্পাবেদিত্তে ধম্মে সদা বমত্তি পণ্ডিতো ॥

অনুবাদ : ধৰ্মবস^{১৬} পান কৰোঁতাজনে সুখেৰে আৰু প্রসন্ন চিত্তেৰে বাস কৰে ; পণ্ডিত ব্যক্তিয়ে সদায় আৰ্যধৰ্মত বৃত্ত হৈ আনন্দ লাভ কৰে।

৫। উদকং হি নয়ন্তি নেত্তিকা উম্মকাবা নময়ন্তি তেজ্জনং।

দাক নময়ন্তি তচ্ছকা অন্তাতঃ দময়ন্তি পণ্ডিতা ॥

অনুবাদ : পানী সিঁচোঁতাই পানী প্রবাহিত কৰে, শব প্রস্তুত কৰোঁতাই পোনভাৱে শব প্রস্তুত কৰে, কাঠকটিয়াই কাঠত ভাজ দিয়ে, পণ্ডিতে আত্মদমন কৰে।

৬। সেলো যথা এক যেনো বাতেন ন সমীৰতি।

এবং নিন্দাপসংসানু ন সমিঞ্জন্তি পণ্ডিতা ॥

অনুবাদ : সূসংবদ্ধ প্রস্তুতৰখণ্ড বতাহৰ দ্বাৰা দিগ্ৰবে লবণে নহয়, তেনে দৰে নিন্দা-প্রশংসাৰ দ্বাৰা পণ্ডিতসকলে বিচলিত নহয়।

২৪. ধৰ্মবস পান কৰোঁতা সেইজনেই যিজনো চতুৰ্বাৰ্হসত্ৰক (দংশ, দংশসমদয়, দংশনিবোধ আৰু দংশনিবোধৰ উপায়—এই চাৰিটাই বোধ-ধৰ্মৰ ভাৰত চাৰি আৰ্হসত্য) পৰিভ্ৰা বা পূৰ্ণজ্ঞান আৰু অতিসময় বা পূৰ্ণ অন্তঃদৃষ্টিৰে উপলব্ধি কৰিব পাৰে। এনে ধৰ্মবসপাৰীয়ে ধৰ্মন, পদম সকলো-ক্ষেত্ৰতে স্মৃতি জ্ঞানত বাৰ্ষ প্রসন্নচিত্তেৰে থাকে।

৭। যথাপি বহনো গন্তীবো বিপ্পসম্মো অনাবিলো।

এবং ধম্মানি সুত্তান বিপ্পসীদন্তি পণ্ডিতা ॥

অনুবাদ : গভীর হ্রদ যিদেব শাস্ত্র আক নির্মল, তেনেদেব পণ্ডিত ব্যক্তি সকলো ধর্মশ্রবণ করি প্রসন্ন হয়।

৮। সৰথ রে সপ্পুখিসা চজ্জন্তি

ন কামকামা লপয়ন্তি সন্তো।

সুখেন ফুট্ঠা অথবা দুখেন

ন উচ্চাবচং পণ্ডিতা দস্সয়ন্তি ॥

অনুবাদ : সংপুঙ্খসকল সকলো ক্ষেত্রেতে ত্যাগশীল ; তেঁওলোকে কামনা-বাসনাত আসক্ত হৈ অথবা বাকা-বায় নকরে ; তেনে পণ্ডিতসকল সুখ বা দুখত উৎফুল্ল অথবা অধীর নহয়।

৯। ন অন্তাহেতু ন পবস্স হেতু

ন পুত্তমিচ্ছে ন ধনং ন বট্ঠং।

ন ইচ্ছেয়্য অধম্মেন সমিদ্ধিমত্তনো

স সীলরা পএংএরা ধম্মিকো সিয়া ॥

অনুবাদ : যি নিজব বা পবব কারণে পুত্র, ধন, রাজ্য কামনা নকরে, যি অধর্মব দ্বারা নিজব সমৃদ্ধি কামনা নকরে—তেঁওঁরেই শীলবান, প্রজ্ঞাবান আক ধার্মিক।

১০। অল্পকা তে মনুস্সেনু য়ে জনা পাবগামিনো।

অথায়ঃ ইত্তবা পজ্জা ভীবমেবানুধারতি ॥

অনুবাদ : মানুষের মাজত যিসকল পাব^{২৫} পাব পারিছে গৈ, তেনেলোক তেনেই ভাকবীয়া ; সাধাবণ মানুষ ভীবতে ধারমান।

২৫. পাব পোবা অর্থই ইয়াত ভবোত্তীর্ণ হোবা বা জন্ম-জবা-মৃত্যুব কবলব পবা মৃত্ত হৈ নির্বাণ প্রত্যক্ষ করিব পবা সামর্থ্যব কথা বদজাইছে। এনেদেবে “সাধাবণ মানুহ ভীকতে ধারমান” অর্থই সাধাবণ মানুহ জন্ম-জবা-মৃত্যুব কবলত পবি বাবে বাবে সংসার-নিকাব ভোগ কবাব কথা প্রকাশ করিছে।

১১। যে চ খো সম্মদক্খাতে ধম্মে ধম্মানুরত্তিনো ।

তে জনা পাবমেন্সসন্তি যচ্চুধেয্যঃ সুহন্তবঃ ॥

অনুবাদ : যি সকল লোকে সুব্যাখ্যাত ধর্মব^{১৬} অনুরতী হয়
তেওঁলোকে হস্তব মৃত্যুবাজ্য অতিক্রম কবি তীবোত্তীর্ণ^{১৭} হয় ।

১২। কণহঃ ধম্মঃ বিপ্পহায় সুক্কঃ ভাবেথ পণ্ডিতো ।

ওকা অনোকঃ আগম্ম বিবেকে যথ দূবম ॥

অনুবাদ : পণ্ডিত ব্যক্তিয়ে সংসার ত্যাগ কবি দূব নির্জন স্থানত
কৃষ্ণধর্ম^{১৮} পবিহার কবি শুক্ল ধর্ম^{১৯} চিন্তা কবে । (অর্থাৎ অকুশল
ধর্মচরণ পবিত্যাগ কবি কুশল চিন্তাত বত হয় ।)

১৩। তত্রাভিবত্তিমিচ্ছেয্য হিদ্দা কামে অকিঞ্চনো ।

পরিয়োদপেয্য অন্তানঃ চিত্তক্লেশেহি পণ্ডিতো ॥

অনুবাদ : ভোগাসক্তি পবিহার কবি অকিঞ্চন হৈ সেই স্থানব
আনন্দই পণ্ডিতসকলব বাঞ্ছনীয় হ'ব ; চিত্তব সর্বপ্রকার কালিমাব পবা
নিজ্জকে পবিশুদ্ধ কবি ল'ব ।

১৪। যেসং সংবোধিঅজ্ঞেসু সম্মা চিত্তঃ সুভারিতঃ ।

আদান পটিনিস্সগ্গে অনুপাদায় যে বতা ।

খীণসবা কুতীমন্তো তে লোকে পবিনিব্বুতা ॥

অনুবাদ : বোধাজ্ঞ^{২০} সমূহেবে যাব চিত্ত সুভারিত, মিসকালে

২৬. সুব্যাখ্যাত ধর্ম—বৃদ্ধ-প্রচারিত ধর্ম ;

২৭. তীবোত্তীর্ণ—নিবাণ প্রত্যক্ষ কবি জন্ম-জরা-মৃত্যুব অতীত ;

২৮. কৃষ্ণধর্ম (কণহ ধম্মঃ)—অকুশল ধর্ম বা পাপ ধর্মচরণ ;

২৯. শুক্লধর্ম (সুদ্বঃ)—কুশল চিন্তা বা কুশল ধর্ম ;

৩০. বোধাজ্ঞ—বোধিব অঙ্গ (বোধি + অঙ্গ) ।

অর্থাৎ, ধর্মবিচার, বীৰ্য, প্রীতি, প্রশান্তি, সমাধি আক উপেক্ষা—এই
সাত প্রকার জ্ঞান বোধিজ্ঞান লাভব বাবে অপরিহার্য । সেইকারণে এইকালক
বোধাজ্ঞ বা বোধিব অঙ্গ হ'ল কোরা হয় ।

আসক্তি ত্যাগ কবি আসক্তিশূন্যতাত আনন্দিত হৈছে, তেনে
ক্লীণাত্মক, ^{১১} জ্যোতিষ্মানসকল ইহলোকেতে পবিনিবৃত্ত ^{১২} (অর্থাৎ নির্বাণ
প্রত্যক্ষ কবি ভূষামুক্ত) ।

॥ সুখ বগ্গো ॥

১। সুসুখং বত জীরাম বেবিনেসু অবৈবিনো ।

বেবিনেসু মনুস্‌সেসু বিহবাম অবৈবিনো ॥

অনুবাদ : বৈবীসকলর প্রতি অবৈবী হৈ সুখেবে বাস কবিম ;
বৈবিতাপূর্ণ মানুষর মাজত অবৈবী হৈ জীরন যাপন কবিম ।

২। সুসুখং বত জীরাম আতুবেসু অনাতুবা ।

আতুবেসু মনুস্‌সেসু বিহবাম অনাতুবা ॥

অনুবাদ : আতুব ^{১৩} সকলর মাজত অনাতুব হৈ সুখেবে বাস
কবিম ; আতুব মানুষর মাজত অনাতুব হৈ জীরন যাপন কবিম ।

৩। সুসুখং বত জীরাম উস্‌সুকেসু অনুস্‌সুকা ।

উস্‌সুকেসু মনুস্‌সেসু বিহবাম অনুস্‌সুকা ॥

অনুবাদ : উদ্বিগ্নপূর্ণসকলর মাজত নিকদ্বিগ্ন হৈ সুখেবে বাস
কবিম ; উদ্বিগ্নপূর্ণ মানুষর মাজত নিকদ্বিগ্ন হৈ জীরন যাপন কবিম ।

৪। সুসুখং বত জীরাম যে সঃ নো নথি কিঞ্চিনঃ ।

পীতিভক্‌থা ভবিস সাম দেবা আভস্‌সবা যথা ॥

অনুবাদ : আমি সুখেবে বাস কবিম ; আমার কোনো কিঞ্চন

০১. ক্লীণাত্মক—কাম, ভয়, অবিদ্যা—এই তিনি আস্র বা আসক্তির
পরা মদ্র ; আসক্তিশূন্য ।

০২. পবিনিবৃত্ত—পবিনির্বাণ লাভ করা বা বোধি চিন্তেবে নির্বাণ প্রত্যক্ষ
কবি সংসার-ভুকার পরা মদ্র হোৱা ।

০৩. আতুব—রূপ, বস্তু, পদার্থ, কস আকর্ষণ কামনাৰে পার্শ্বৰ ভূকাত
ব্যাকুল সাধাবন লোকেই আতুব ।

(বাসনা) নাই ; আভিস্বব^{৩৬} দেৱতাসকলৰ দৰে আমি প্ৰীতিভোজী^{৩৭} হ'ম ।

৫। জয়ং বেবং পসৱতি হৃদ্ধং সেতি পবাজিতো ।

উপসন্তো সুখং সেতি হিদ্ধা জয়পবাজয়ং ॥

অনুবাদ : জয়ে বৈৰিতা উৎপন্ন কৰে, পবাজিতে হৃদ্ধ অনুভৱ কৰে, যি জয়-পবাজয়ৰ অতীত তেওঁ শাস্তিচিত্তেৰে সুখেৰে বাস কৰে ।

৬। নথি বাগসমো অগ্গি নথি দোসসমো কলি ।

নথি ঋদ্ধসমা হৃদ্ধা নথি সন্তিপবং সুখং ॥

অনুবাদ : কামনাৰ সমান অগ্নি নাই, ছেষৰ সমান পাপ নাই, ঋদ্ধব^{৩৮} সমান হৃদ্ধ নাই, শাস্তিভকৈ (নিৰ্বাণভকৈ) পৰম সুখ নাই ।

৭। জিঘচ্ছা পবমা বোগা সংখাৰা পবমা হৃদ্ধা ।

এতঃ এত্ত্বা যথাভূতঃ নিস্কানং পবমং সুখং ॥

অনুবাদ : ক্ষুধা কঠিনতম ব্যাধি, জীৱদেহধাৰণ মহাহুঃখজনক, এই কথা যথার্থভাৱে জানিলে নিৰ্বাণেই পৰম সুখ বুলি উপলব্ধি হয় ।

৩৪. আভিস্বব—জীৱৰ উৎপত্তিস্থানৰ ন খন সত্ত্বাবাস বা ব্ৰহ্মলোকৰ অন্যতম ,

৩৫. প্ৰীতিভোজী—আভিস্বব ব্ৰহ্মলোকৰ ব্ৰহ্ম বা দেৱতাসকলে পাৰ্থিৱ কুৰ্ব্বা-ভুকা পৰিহাৰ কৰি প্ৰীতিসুখত নিমগ্ন হৈ থাকে । প্ৰকৃত বোধসকলে বা অৰ্হৎসকলেও কামনা-বাসনা বিজয় কৰি আভিস্বব ব্ৰহ্মলোকৰ দেৱতাসকলৰ দৰে প্ৰীতিসুখত নিমগ্ন হৈ থাকে ।

৩৬. ক্ষুধ—কপ, সংজ্ঞা, সংস্কাৰ, বিজ্ঞান আৰু বেদনা এই পাঁচোটৰ সমষ্টিয়েই ক্ষুধ বা পণ্ডক্ষুধ । পণ্ডক্ষুধৰ সমষ্টিয়েই জীৱদেহ । ইয়াক ধাৰণ আৰু বহন কৰা দুঃখজনক । সেয়েহে শীল, সমাধি, প্ৰজ্ঞাৰ অনুশীলনেৰে পণ্ডক্ষুধৰ প্ৰতি যি আসক্তি থাকে তাক ধৰ্মস কৰি ভূকামৃত হ'ব লাগে । ভূকামৃত হৈ নিৰ্বাণ প্ৰত্যক্ষ কৰিলে সৰ্বপ্ৰকাৰ দুঃখৰ অৱসান হয় আৰু পৰম শান্তি লাভ কৰিব পৰা যায় । সেয়েহে পণ্ডক্ষুধ ধাৰণ বা জীৱদেহ ধাৰণ দুঃখজনক বুলি কোৱা হৈছে ।

৮। আবেগ্য পবমা লাভা সন্তুষ্টি পবমঃ ধনং ।

বিস্‌সাস পবমা এগাতি নিক্কানঃ পবমঃ সুখং ॥

অনুবাদ : সুস্থতা শ্রেষ্ঠতম লাভ, সন্তুষ্টি শ্রেষ্ঠতম ধন ; বিস্‌সাসেই শ্রেষ্ঠতম জ্ঞাতি, নির্বাণেই পবম সুখ ।

৯। পবিবেকবসঃ পীড়া বসঃ উপসমস্‌স চ ।

নিদ্‌বো হোতি নিপ্পাপো ধম্মপীতি বসঃ পিবং ॥

অনুবাদ : বিবেকানুশীলনেবে (নির্জন বাসেবে) শান্তিৰ বসপান কবি ধৰ্ম্মপ্ৰীতিৰ বসত নিমগ্ন হ'লে নির্ভয় আৰু নিষ্পাপ হ'ব পাৰি ।

১০। সাধু দস্‌সনবিয়ানঃ সন্নিবাসো সদা সুখো ।

অদস্‌সনেন বালানঃ নিচ্চমেৰ সুখী সিয়া ॥

অনুবাদ : আৰ্যসকলৰ দৰ্শন লাভ মঙ্গলজনক ; তেওঁলোকৰ সঙ্গ সদায়েই সুখদায়ক ; মুখৰ অদৰ্শনত সদায়েই সুখী হোৱা যায় ।

১১। বালসঙ্গত চাৰীহি দীৰ্ঘমজ্জান সোচতি ।

তুচ্ছো বালেহি সংবাসো অমিত্তেনেব সৰুদা ।

ধীৰো চ সুখসংবাসো এগাতীনঃ'ৰ সমাগমো ॥

অনুবাদ : মুখৰ সংসৰ্গকাৰীয়ে দীৰ্ঘকাল অনুশোচনা কৰে, শত্ৰুৰ লগত সংসৰ্গৰ দৰে মুখৰ লগত সংসৰ্গও তুচ্ছজনক ; বিজ্ঞব্যক্তিৰ সংসৰ্গ জ্ঞাতিসঙ্গৰ দৰে সুখদায়ক ।

১২। ধীৰঃ চ পঞ্‌ঞঃ চ বহুস্‌সুতঃ চ

ধোবহুসীলঃ বত্তবত্তমবিয়ং ।

তাং তাদিসং সপ্পবিসং সুমেধং

ভজ্জেথ নক্‌খপথং'ৰ চন্দিমা ॥

অনুবাদ : ধীৰ, শ্রোত, বহুশ্রুত, শীলত দৃঢ়, ব্ৰতবান আৰ্য, সং আৰু মেধাৱী ব্যক্তিক, চক্ৰেই যিদৰে নক্ষত্ৰ পথক অনুসৰণ কৰে তেনেদৰে অনুসৰণ কৰিব লাগে ।

॥ বহিৰ্ভাৰতীয় প্ৰাকৃত ॥

খৃষ্টপূৰ্ব দ্বিতীয় শতাব্দীৰ পৰা খৃষ্টাব্দ দ্বিতীয় শতাব্দীৰ ভিতৰক
বুলি অনুমান কৰা খৰোষ্ঠী লিপিত লেখা কিছুমান প্ৰাকৃত-বচনা
মধ্য-এচিয়াৰ খোটানত আৰু চীনীয়-তুৰ্কীস্থানৰ অন্তৰ্গত প্ৰাচীন
শ্বান-শ্বান (Shan-Shan) ৰাজ্যৰ সীমান্তৱৰ্তী 'নিয়া' নামৰ ঠাইত
পোৱা গৈছে। ভাৰতৰ বাহিৰত পোৱা এইবিলাক প্ৰাকৃত নিদৰ্শনকে
'বহিৰ্ভাৰতীয় প্ৰাকৃত' বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি।

মধ্য-এচিয়াৰ খোটানত খৰোষ্ঠী লিপিত প্ৰাকৃত ভাষাত লেখা
'ধম্মপদ'ৰ অংশ বিশেষ উদ্ধাৰ কৰা হৈছে। সম্ভাৱ্য অশোকৰ ভাৰতৰ
উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চলৰ শাহবাৰ্গড়ী আৰু মানছেহ-বাত প্ৰতিষ্ঠা কৰা
শিলাশাসনৰ 'উত্তৰ-পশ্চিমা' উপভাষাৰ লগত এই প্ৰাকৃতৰ যথেষ্ট
মিল আছে। অৱশ্যে কথাভাষাজ্ঞিত হ'লেও ইয়াৰ ভাষাদৰ্শ
শিষ্ট জনোচিত সাধুভাষা আৰু নিয়া প্ৰাকৃততকৈ কিছু প্ৰাচীন ধ্বনৰ।
বচনাৰ সময় আনুমানিক খৃষ্টপূৰ্ব এশৰ পৰা খৃষ্টাব্দ এশৰ ভিতৰত।
সম্পূৰ্ণ গ্ৰন্থখন পোৱা নগ'লেও পালি ধম্মপদৰ দৰে এই প্ৰাকৃত-
ধম্মপদো ২৬টা বৰ্গত বিভক্ত আছিল বুলি এই গ্ৰন্থৰ অন্ততম
সংকলন-কৰ্তা Brough-য়ে মত প্ৰকাশ কৰিছে। গ্ৰন্থখনিৰ
আবলুপিত বুদ্ধবৰ্মণৰ নামৰ উল্লেখ আছে, কিন্তু বুদ্ধবৰ্মণ প্ৰাকৃত
সংকলন-কৰ্তা নে প্ৰাকৃত লেখক জানিব পৰা নাযায়।

প্ৰাচীন খোটান ৰাজ্য ভাৰত আৰু চীনদেশৰ পৰা নিৰ্বাসিত
ব্যক্তিসকলৰ দ্বাৰা যুগ্মভাৱে প্ৰতিষ্ঠিত ৰাজ্য আছিল বুলি তিব্বতীশূদ্ৰৰ
পৰা প্ৰখ্যাত ইতিহাসবিদ্ বোম্বা ৰূপায়ে মত প্ৰকাশ কৰিছে।
ইবাণ বা প্ৰাচীন পাকিস্তান ঐতিহ্যকাৰীয়া অঞ্চল বুলি ইয়াত বহুসংখ্যক
ইবানীয়া বা প্ৰাচীন পাকিস্তান ভাষা কোৱা লোকৰো সমাবেশ হৈছিল।

প্রাচীন ভাৰতৰ বাণিজ্যিক পথ সম্বন্ধে লেখা ভাৰতৰ পুৰাতাত্ত্বিক জৰীপ বিভাগৰ প্ৰাক্তন সঞ্চালক এম. এন. দেশপাণ্ডেৰ এটা প্ৰৱন্ধৰ জৰিয়তে জনা যায় যে অশোকৰ খিলাশাসন থকা উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চলৰ মানছেহ্ৰা আৰু কাশ্মীৰৰ জীনগৰৰ মাজেদি এটা বাণিজ্যিক পথ মধ্য-এচিয়ালৈ গৈছিল। মন কৰিব লগা কথা হ'ল যে মানছেহ্ৰা অনুশাসনৰ ভাষাৰ লগত প্ৰাচ্য উপভাষাৰ বহুক্ষেত্ৰত সাদৃশ্য আছে। ইয়াৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে ব্ৰাহ্মণ্যবাদীসকলৰ ক্ৰমবৰ্ধমান বিদ্বেষৰ কাৰণে ভাৰতৰ পূব অঞ্চলৰ বহুতো বৌদ্ধ ভিক্ষু নিৰাপদ আশ্ৰয়ৰ বাবে উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চলত বসবাস কৰিবলৈ লৈছিল। খৃঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতাব্দীৰ পৰা উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰত পাবস্ত্ৰৰ আকিমেনিড (Achaemenid) সাম্ৰাজ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ আছিল কাৰণে ভাৰতৰ বাকী অংশৰ পৰা এই অঞ্চল প্ৰায় বিচ্ছিন্ন হৈ পৰিছিল। গতিকে এই অঞ্চলতে বহু বৌদ্ধ ভিক্ষুৱে আহি বসবাস কৰিবলৈ লৈছিল আৰু তাৰ পৰা হয়তো কিছু সংখ্যক ভিক্ষুৱে মানছেহ্ৰা-জীনগৰৰ মাজেদি যোৱা বাণিজ্যিক পথেদি বৌদ্ধ ধৰ্মচৰ্চাৰ অন্ততম পীঠস্থান হৈ উঠা খোটানত উপস্থিত হৈছিলগৈ আৰু শাস্ত্ৰ 'আদি চৰ্চা কৰিছিল। এই কাৰণেই খোটানত পোৱা ধৰ্ম্মপদত উত্তৰ-পশ্চিমৰ লিপি আৰু ভাষা-বৈশিষ্ট্য দেখিবলৈ পোৱা যায়। উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চলৰ প্ৰাচীন নাম 'গান্ধাৰ' আছিল আৰু খোটানী ধৰ্ম্মপদৰ ভাষা গান্ধাৰ বা উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চলৰ লগত সম্বন্ধযুক্ত কাৰণে H. W. Bailey এই ধৰ্ম্মপদৰ প্ৰাকৃতক 'গান্ধাৰী-প্ৰাকৃত' বুলি অভিহিত কৰিছে। প্ৰাচীন হীনযান পন্থৰ প্ৰধান দহোটা শাখাৰ অন্ততম ধৰ্ম্মগুপ্ত সম্প্ৰদায়ৰ বৌদ্ধসকলে প্ৰাকৃতৰ মাধ্যমেৰে বৌদ্ধশাস্ত্ৰ চৰ্চা কৰিছিল আৰু সেইকাৰণে এই খোটানী ধৰ্ম্মপদ ধৰ্ম্মগুপ্ত সম্প্ৰদায়ৰ দ্বাৰা ৰচিত বুলি কব পাৰি; বুদ্ধবৰ্মণ হয়তো এই ধৰ্ম্মপদৰ সংকলনৰ প্ৰধান উদ্যোক্তা আছিল।

খোটানত আৱিষ্কৃত প্ৰাকৃত-ধ্বন্যপদক যিদৰে 'খোটানী ধ্বন্যপদ' বুলি অভিহিত কৰা হয়, তেনেদৰে চীনাৰ ডুকীডানৰ 'নিয়া' নামৰ ঠাইৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰা প্ৰাকৃত-লেখবোৰক 'নিয়া-প্ৰাকৃত' বুলি অভিহিত কৰা হয়। অৱশ্যে এইবিলাক কোনো সাহিত্য সম্পদ নহয়, বৰং শাসন-সম্পৰ্কীয়, বিচাৰ-বিষয়ক আৰু ব্যৱসায়-সংক্রান্ত দলিল-পত্ৰ বা প্ৰতিবেদনহে। সেয়েহে ভাষাৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা নিয়া-প্ৰাকৃতৰ বিশেষ মূল্য থাকিলেও সাহিত্যৰ বিচাৰত ইয়াৰ মূল্য কম। নিয়া-প্ৰাকৃতৰ উদ্ধাৰকৰ্তা Sir Aurel Stein-য়ে এইবোৰৰ বচনাকাল খৃষ্টীয় তৃতীয় শতাব্দী বুলি অনুমান কৰিছে। খোটানী ধ্বন্যপদৰ প্ৰাকৃত আৰু নিয়া-প্ৰাকৃতৰ মাজত ভাষাগত সাদৃশ্য বৰ্ধেই আছে। দুই প্ৰাকৃতৰে প্ৰধান উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল স্বৰমধ্যবৰ্তী একক স্পৰ্শব্যঞ্জনৰ উদ্ভাৱন। নিয়া আৰু খোটান ইবাণ বা প্ৰাচীন পাবস্তৰ সামীপৱৰ্তী অঞ্চল হোৱাৰ কাৰণে আৰু পাবহীয়া ভাষা কোৱা লোকৰ বসতি বিস্তাৰৰ কাৰণে পাবহীয়া ভাষাৰ প্ৰভাৱত এনে উদ্ভাৱনৰ বৈশিষ্ট্যই আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল। সি বি কি নহওক, বহিৰ্ভাৰতীয় এই প্ৰাকৃতে ভাৰতীয় সাংস্কৃতিক ইতিহাসৰ আৰু আৰ্যভাষাৰ পৰিবৰ্তনমুখী গতি-প্ৰকৃতিৰ এক নুপুৰ অধ্যায় উন্মোচন কৰি দেখুৱাব পাৰে।

ভলত বহিৰ্ভাৰতীয় প্ৰাকৃতৰ সাহিত্যৰ নিদৰ্শন হিছাপে খোটানী ধ্বন্যপদ বা প্ৰাকৃত-ধ্বন্যপদৰ পৰা মহোটা গাখাৰ 'অসমীয়া' অনুবাদ দিয়া হ'ল :

॥ খোটানী ধ্বন্যপদ ॥

১। যো হু পুৰি প্ৰমজতি পহ সু ন প্ৰমজতি ।

সো ইদ লোকু ওহজেদি অত মুকো ৱ সুৰি উ ।

অনুবাদ : যিয়ে আগতে প্ৰমাদযুক্ত হৈ পিছত প্ৰমাদশূন্য হয় তেনেকৈয়ে যেখানক সুৰ্যৰ দৰে এই লোকত দীপ্তমান হয়।

২। অপ্রমদ স্বাদিমদ সুশিল ভোহু ভিক্ৰবি ।

সুজমহিনজগপ জচিভ অনুবন্ধ ॥

অনুবাদ : হে ভিক্ৰসকল, তোমালোক অপ্রমাদী, স্মৃতিমান আৰু শীলবান হোৱাইক ; সুসমাহিত সংকল্পযুক্ত হৈ নিজৰ চিন্তক বন্ধা কৰা ।

৩। যো ইমস ধম বিন'ই অপ্রমতু বিহয়িদি ।

এহ'ই জদি-জত'শব ছুকুসদ কবিযদি ॥

অনুবাদ : যি এই ধৰ্মত শিক্ষালাভ কৰি অপ্রমত্ত হৈ বিচৰণ কৰিব পাৰে তেওঁ জন্মান্তৰ আৰু দুখৰ অৱসান ঘটাব পাৰে ।

৪। জলৰ'হ নদিমএ'অ নএ'ষ শ্বিহ'ও যি'অ ।

অএ'ষ শ্বিহ'ও ভিখু জমধি নধিকছদি ॥

অনুবাদ : নিজৰ লাভৰ প্ৰতি অৱহেলা নকৰিবা, অন্তৰ লাভৰ প্ৰতি স্পৃহা নকৰিবা ; যি ভিক্ষুৱে আনৰ লাভৰ প্ৰতি স্পৃহা কৰে তেওঁ সমাধি লাভ কৰিব নোৱাৰে ।

৫। অপলভো হু যো ভিখু জলৰ'হ নদিমএ'দি ।

ত ও দেৱ প্ৰাশজ'দি শুধ-য়িৱ অতদ্ৰিদ ॥

অনুবাদ : অল্লাভী হৈও যি ভিক্ষুৱে নিজৰ লাভক অৱহেলা নকৰে, তেনে পবিত্ৰ জীৱিকাসম্পন্ন, অনলস ভিক্ষুক দেৱতাইও প্ৰাশসা কৰে ।

৬। কমবমু কমবহু কমু অনুবিচি'ও ।

কমু অনুস্ববো ভিখু জধম পবিহয়দি ॥

অনুবাদ : কামপ্ৰিয়, কামবন্ত আৰু কাম-বাসনাক অনুক্ষণ চিন্তা কৰি অনুসৰণ কৰা ভিক্ষুৱে সদ্ধৰ্মৰ (সং ধৰ্ম—বৌদ্ধ প্ৰৱৰ্তিত ধৰ্ম) পৰা বিচ্যুত হয় ।

৭। ধমবমু ধমবহু ধমু অনুবিচি'ও ।

ধমু অনুস্ববো ভিখু জধম ন পবিহয়দি ॥

অনুবাদ : ধৰ্ম-প্ৰিয়, ধৰ্ম-বন্ত আৰু ধৰ্মক অনুক্ষণ চিন্তা কৰি অনুসৰণ কৰা ভিক্ষুৱে সদ্ধৰ্মৰ পৰা বিচ্যুত নহয় ।

৮। ন ভিখু তবদ ভোদি যবদ ভিক্খবি পব।

বিশ্প ধম জমেদ ই ভিখু ভোদি ন তবদ ॥

অনুবাদ : আনব পবা ভিক্কা গ্ৰহণ কৰিলেই ভিক্ষু হোৱা নাহায় ;
বিশুদ্ধ ধৰ্মগ্ৰহণ নকৰিলে ভিক্ষু হ'ব নোৱাৰি।

৯। যো ছ বহেতি পৱন ৱদর ব্ৰহ্ম-য়িয়ৱ।

জগ'ই চবদি লোকু সো ছ ভিখু ছ বুচদি ॥

অনুবাদ : যি পাপক দূৰ কৰি ব্ৰহ্মচৰ্য্য-পৰায়ণ হয় আৰু উত্তম
জ্ঞানসম্পন্ন হৈ এই সংসাবত বিচৰণ কৰে তেওঁ প্ৰকৃত ভিক্ষু হয়।

১০। মেও-ৱিহবি যো ভিখু প্ৰজ্জন্ম বুধ-শশনে।

পডিৱিজু' পদ শদ জগ'বৱোশনু সুহ ॥

অনুবাদ : যি ভিক্ষু মৈত্ৰী-ভাৱনা পৰায়ণ আৰু বুদ্ধশাসনত
প্ৰসন্ন, তেওঁ সংস্কাৰ নিৰুদ্ধ হৈ পৰম শান্ত সুখ (নিৰ্বাণ) লাভ কৰে।'

॥ বৌদ্ধ-সংস্কৃত বা সংকৰ-প্রাকৃত সাহিত্য ॥

প্রাচীন বৌদ্ধধৰ্ম্মাৱলম্বীসকলৰ বিভিন্ন শাখাই প্রাচীন-প্রাকৃতৰ মিশ্ৰিত ৰূপ পালিভাষাত, উত্তৰ-পশ্চিমা কথা-প্রাকৃতৰ আধাৰত আৰু সংস্কৃত—এই তিনিটা প্রধান ভাষাৰ উপৰিও সংস্কৃত আৰু প্রাকৃত মিশ্ৰণ কৰি একপ্ৰকাৰ 'সংকৰ-প্রাকৃত' (Hybrid Prakrit) ভাষাত বৌদ্ধসাহিত্য চৰ্চা কৰিছিল। এনে সংস্কৃত-প্রাকৃত যি মিশ্ৰ ভাষা এটা পোৱা যায় তাকে 'বৌদ্ধ-সংস্কৃত' বা 'মিশ্ৰ-সংস্কৃত' অথবা 'সংকৰ-প্রাকৃত' বুলি অভিহিত কৰা হয়। সচৰাচৰ 'বৌদ্ধ-সংস্কৃত' নামেৰেই ই সুপৰিচিত।

প্ৰকৃততে ই বৌদ্ধ ধৰ্ম্ম-সাহিত্যত ব্যৱহৃত এক কৃত্ৰিম ভাষা আৰু বৌদ্ধধৰ্ম্মত ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্ম্মৰ প্ৰভাৱৰ অন্ততম ফলশ্ৰুতি। 'সংস্কৃত' শব্দ যুক্ত হৈ থাকিলেও ইয়াত শিষ্ট-সংস্কৃতৰ বৈশিষ্ট্য বৰ্দ্ধিত হোৱা নাই; বৰং বিকৃতিহে হৈছে। প্রাকৃতক সংস্কৃতায়ন কৰি শাস্ত্ৰ চৰ্চা কৰাৰ এক উন্নত মানসিকতা এই ভাষাৰ সৃষ্টিৰ মূল ভিত্তি বুলি বিচাৰ কৰিব পাৰি। সেইকাৰণে ভাষাটোৰ উদ্ভৱস্থল নিকপণ কৰা টান। সংস্কৃতৰ অনুকৃতিৰে প্রাকৃতৰ উপভাষাগত মিশ্ৰণ যেনেদৰে দেখিবলৈ পোৱা যায়, আনফালে পালি ধ্বনিতত্ত্বৰ মিশ্ৰণে ইয়াৰ মাজত লক্ষ্য কৰা যায়। সেয়েহে এই ভাষাৰ বৈশিষ্ট্য সাধাৰণ প্রাকৃতৰ লগত নিমিলে আৰু শব্দ-সম্ভাৱে অধিক স্বকীয় প্ৰকৃতিৰ।

অৱশ্যে, এই সৃষ্ট কৃত্ৰিম ভাষা হ'লেও ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ অন্তঃপ্ৰাণ ইয়াৰ মাজেদি প্ৰতিফলিত হৈছে আৰু ইয়ে ইয়াৰ মূল কথা। বৌদ্ধ, জৈন আদি ধৰ্ম্ম উত্থানৰ লগে লগে নিজ নিজ মাতৃভাষাত ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ আৰু চৰ্চাৰ প্ৰচেষ্টা হোৱাত ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্ম্মৰ বাহক সংস্কৃতৰ যি অৱক্ষয় আৰম্ভ হৈছিল, অৰ্থাৎ সৰ্বসাধাৰণ জনগণৰ পৰা বিচ্ছিন্ন

সি এক ব্যৱধান আহি পৰিছিল আৰু লগে লগে ভাষাদৰ্শত এক সাম্প্ৰদায়িক অথবা আঞ্চলিক বিচ্ছিন্নতাবাদৰ সূচনা ঘটিছিল, এই বৌদ্ধ-সংস্কৃতৰ জন্মই তাক বহু পৰিমাণে নিৰাময় কৰি এক সমন্বয়ধৰ্মী সংস্কৃতিৰ আধাৰ গঢ়ি তোলাত সহায় কৰিছিল।

কালক্ৰমত বহু ব্ৰাহ্মণৰ বৌদ্ধধৰ্ম গ্ৰহণ আৰু লগে লগে ধৰ্মটোত দ্বেষবাদ বোধিসত্ত্ববাদ, ভক্তিবাদ, পূজা-অৰ্চন পদ্ধতি, মহাকৰুণাধাৰ স্বৰূপে বোধিসত্ত্বৰ মূৰ্তি প্ৰতিষ্ঠা ইত্যাদি বিশেষৰূপে বৌদ্ধধৰ্মত প্ৰাচীন-পন্থী বা হীনযানী-পন্থৰ ঠাইত নব্য-পন্থী বা মহাযানী-পন্থৰ সূত্ৰপাত হয়। এই মহাযান-পন্থ প্ৰকৃতিতে বৌদ্ধধৰ্মৰ ব্ৰাহ্মণ্যৰূপ আৰু উত্তৰ-ভাৰতৰ ব্ৰাহ্মণ্য প্ৰভাৱযুক্ত মহাযান পন্থৰ বৌদ্ধসকলেই আছিল 'বৌদ্ধ-সংস্কৃত'ৰ উদ্ভাৱক আৰু প্ৰধান পৃষ্ঠপোষক।

প্ৰাচীন বৌদ্ধধৰ্ম আছিল সহজ-সৰল। দুঃখৰ স্বৰূপ উপলব্ধি, অষ্টাংগ মাৰ্গৰ সাধনা, প্ৰজ্ঞা গ্ৰহণ আৰু তাৰ জৰিয়তে পৰম শান্তময় অৱস্থাত উপনীত—এয়ে বৌদ্ধধৰ্মৰ মূল সূত্ৰ বা প্ৰধান কথা। কিন্তু বুদ্ধদেৱৰ মহাপৰিনিৰ্বাণৰ কিছুকালৰ পিছতে ভিক্ষুসংঘৰ ভিতৰত ভিক্ষুৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰ লৈ আৰু দৰ্শনৰ বিচাৰ লৈ প্ৰায় ওঠৰটা শাখাৰ উদ্ভৱ হয় আৰু ইয়াৰ ভিতৰত স্থবিৰবাদ বা থেৰবাদ, হৈমবত, ধৰ্মগুপ্ত, মহীশাসক, কাশ্যপীয়, সৰ্বাস্থিৰবাদ, মূলসৰ্বাস্থিৰবাদ, সম্মিতীয়, মহাসাংঘিক আৰু লোকোত্তৰবাদ এই দহটা শাখা প্ৰধান হৈ উঠিছিল। মত আৰু পথ সম্পৰ্কে প্ৰত্যেকৰ মাজত কিছু পাৰ্থক্য আছিল যদিও প্ৰথম আঠোটাৰ মাজত পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ আছিল নিবিড়, কিন্তু মহাসাংঘিক আৰু লোকোত্তৰবাদ মত আৰু পথ অৱলম্বন বিষয়ত প্ৰাচীন অৱস্থাতেই স্বতন্ত্ৰ প্ৰকৃতিৰ আছিল অৰ্থাৎ আনকেইটাতকৈ উদাৰপন্থী আৰু নতুন চিন্তাসম্পন্ন আছিল। এই দুই সম্প্ৰদায়ৰ পৰাই মহাযান মত প্ৰতিষ্ঠা হয়। এইসকলে তেওঁলোকৰ মত আৰু আদৰ্শক প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ বি শাস্ত্ৰাদি প্ৰণয়ন কৰিছিল সেউবোৰ লেখা হৈছিল প্ৰাকৃত বহুল সংস্কৃত

ভাষাত বা তথাকথিত 'বৌদ্ধ-সংস্কৃত'ত ; এওঁলোকৰ লেখা এম্‌সমূহ পোৱা গৈছে কাশ্মীৰ, নেপাল, তিব্বত আৰু চীনদেশত ।

মহাসাংঘিক আৰু লোকোত্তৰবাদৰ বাহিৰে আন আঠোটা শাখাই প্ৰাচীন মতৰ পূৰ্ণপোষক আছিল অৰ্থাৎ বুদ্ধ-প্ৰদৰ্শিত আচাৰ-ব্যৱহাৰ পালন কৰি নিজৰ কাৰণে বুদ্ধত্ব লাভৰ আশা কৰিছিল ; এই প্ৰাচীন পন্থীসকলেই হীনগানী আখ্যাৰে জনাজাত হয় । কিন্তু নতুন মতবাদী মহাযানীসকল জগতৰ মংগলৰ বাবে আত্মোৎসৰ্গী আছিল ; তেওঁলোকৰ কাৰণে বুদ্ধই জন্ম-জন্মান্তৰে জগতৰ মংগলৰ বাবে আত্মোৎসৰ্গ মনোভাৱেৰে যি বোধিসত্ত্ব অৱস্থা লাভ কৰিছিল, সেই বোধিসত্ত্ব অৱস্থা প্ৰাপ্তিয়েই পৰম কাম্য হ'ল আৰু এই অৱস্থা স্থায়ী কৰিবৰ কাৰণে বিশেষ কিছুমান 'পাৰমিতা' অৰ্থাৎ স্বৰূপ, মৈত্ৰী গুণ চৰ্চা কৰাত গুৰুত্ব দিছিল আৰু মহাকৰুণঘনকপে বোধিসত্ত্বৰ মূৰ্তি প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল । দাৰ্শনিক দৃষ্টি অনুসৰি তেওঁলোক মাধ্যমিক আৰু যোগাচাৰ দুই শাখাত বিভক্ত হয় ; পৰবৰ্তীকালত মন্ত্ৰশক্তিৰেও এই কাম্য অৱস্থাক স্থায়ী কৰা সম্ভৱ বুলি ভৱা হয় আৰু আধ্যাত্মিক দৃষ্টিৰ বিভিন্নতা হিচাপে এওঁলোকৰ তিনিটা শাখা, যেনে বজ্ৰযান, কালচক্ৰযান আৰু সহজযান এই তিনিটা শাখাৰ পৰৱৰ্তীকালত বিকাশ হয় ।

'হীনযান' আৰু 'মহাযান' এই নাম দুটা খৃষ্ট-পূৰ্ব যুগৰ সাহিত্যত পোৱা নাযায় ; খৃষ্টাব্দ প্ৰথম শতাব্দীৰ 'কণিক-সংগীতি'তেই সম্ভৱ এই নামকৰণ হয় । মহাযানীসকলে অৱলম্বন কৰা বৌদ্ধসংস্কৃত কুৰাণ সম্ভ্ৰান্তিকলেও তেওঁলোকৰ কোনো কোনো অনুশাসনত ব্যৱহাৰ কৰিছিল ।

মহাসাংঘিক আৰু লোকোত্তৰবাদীসকলে বৌদ্ধ-সংস্কৃতত বিবোৰ এম্‌ প্ৰণয়ন কৰিছিল, সেইবোৰত একালে প্ৰাচীন-পন্থী অৰ্থাৎ হীনযানীৰ ভাৱধাৰা প্ৰতিফলিত হৈছিল আৰু আনকালে নতুন পন্থী অৰ্থাৎ মহাযানী মতামৰ্শও প্ৰতিফলিত হৈছে । সেইকাৰণে প্ৰাচীন বৌদ্ধ-সংস্কৃত এম্‌সমূহক দুভাগত ভাগ কৰিব পৰা যায় : (ক) মহাযানী

মতাদৰ্শৰ প্ৰতিকলন ঘটা হীনযানী বৌদ্ধ-সংস্কৃত গ্ৰন্থ : মহাযানৰ অংকুৰ মহাসাংঘিক লোকোত্তৰবাদৰ মাজতেই হৈছিল যদিও আন আঠটা শাখাৰ ভাবধাৰাক একেবাৰে আওকাণ কৰিব পৰা নাছিল বা সেই আঠটা শাখাইও মহাযানী মতক আওহেলা কৰিব পৰা নাছিল। হীনযানী বৌদ্ধ-সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য 'মহাবজ্জ', অথৰোষৰ 'বুদ্ধচৰিত' আৰু 'অৱদান সাহিত্য'। এই গ্ৰন্থসমূহত দুই ভাৱধাৰাৰ সংমিশ্ৰণ ঘটিছিল। (খ) বিশুদ্ধ মহাযান মতাদৰ্শ প্ৰতিকলন ঘটা, (অৰ্থাৎ অলৌকিক শক্তিসম্পন্ন হিচাপে মহাকৰুণাঘনকপত বুদ্ধক প্ৰতিষ্ঠা কৰি ভগবান কপত পূজা-অৰ্চনা কৰা, ভক্তিবাদত গুৰুত্ব দিয়া, নিৰ্বাণৰ আদৰ্শক ব্ৰহ্মবাদৰ সমপৰ্যায় কৰা ইত্যাদি) বৌদ্ধ-সংস্কৃত সাহিত্য। এনে মহাযানী বিশুদ্ধ বৌদ্ধ-সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ ভিতৰত 'ললিত-বিস্তৰ', 'সন্ধৰ্মপুণ্ডৰীক', 'প্ৰজ্ঞাপাৰমিতা', 'বোধিচৰ্য্যাবতাৰ' বিশেষ উল্লেখযোগ্য।

তলত বৌদ্ধ-সংস্কৃত ভাষাৰ সাহিত্যৰ নিদৰ্শন স্বৰূপে মহাসাংঘিক-লোকোত্তৰবাদ সম্প্ৰদায়ৰ হীনযানী মতাদৰ্শৰ প্ৰভাৱপূৰ্ণ 'মহাবজ্জ'ৰ অন্তৰ্গত বুদ্ধ আৰু তেওঁৰ পিতৃৰ লগত হোৱা কথোপকথনৰ অংশ বিশেষৰ অসমীয়া অনুবাদ দিয়া হ'ল।

বৌদ্ধ-সংস্কৃতত লেখা 'মহাবজ্জ' বা 'মহাবজ্জৱদান' বুদ্ধৰ জীৱনী, বুদ্ধজলাভ, বৌদ্ধ আচাৰ্য আৰু ভিক্ষু-ভিক্ষুণীসকলৰ কীৰ্ত্তি-কাহিনীৰে এক মহান গ্ৰন্থ। সাহিত্যিক গুণসম্পন্ন উপাখ্যান বা কাহিনীসমূহ ইয়াৰ অন্ততম আকৰ্ষণীয় সম্পদ। হীনযান আদৰ্শৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত ইয়াত বৰ্ণিত বুদ্ধৰ জীৱন কাহিনী, জাতকসমূহ আৰু বুদ্ধৰ বচন সমূহ গল্প আৰু পদ্য উভয়তে লেখা হৈছে।

ভলৰ বুদ্ধ আৰু তেওঁৰ পিতাকৰ কথোপকথনৰ মাজত বুদ্ধৰ বাতপুত্ৰ হিচাপে ধৰ্মকালৰ জীৱনৰ আৰু সন্ন্যাস জীৱন গ্ৰহণ কৰাৰ পিছৰ জীৱনৰ দুই প্ৰকাৰ জীৱন চিত্ৰ প্ৰকাশিত হৈছে; অৱশ্যে সন্ন্যাস-জীৱনৰ মহত্ব বৰ্ণনাই খাই উদ্দেশ্য।

॥ বুদ্ধ আৰু তেওঁৰ পিতা ॥

তে দেৱবৰ্ণা উভয়ে সমাগতা
বুদ্ধ চ বুদ্ধস পিতা চ ৰাজা ।
উপশোভতি শালবনে নিসন্নো
চন্দ্র যথা অভগণা প্রমুক্ত ॥

অনুবাদ : বুদ্ধ আৰু তেওঁৰ ৰজা পিতাক,—সেই দেৱবৰ্ণা ছজন
শালবনৰ মাজত মেঘমুক্ত চন্দ্রৰ দৰে একেলগ হৈ বহিল ।

তথা প্রামেয়স পিতুৰ অভূসি
চিবস দৃষ্টবান প্রিয়ঃ মণাপঃ ।
পুত্রঃ স্বকঃ প্রাণসমাঃ নিসন্নঃ
হিতাহিতঃ প্রচ্ছতি বেগজাত ॥

অনুবাদ : অনেকদিনৰ পিছত প্রিয় মনোজ্ঞ পুত্ৰক দেখি পিতাকৰ
মন আনন্দিত হ'ল ; উদ্বেগেৰে তেওঁ প্রাণসম পুত্ৰক হিতাহিত (ভাল
বেয়া) কথা সোধিলে ।

পুৰা তৱ কন্মল পাছকা চ
সুচিত্রা সূক্ষ্মাস্তবসংস্থিতানু ।
অভুকহিঅতা চ ক্রমসে চ বীৰ
শ্বেতস্মিং ছত্ৰস্মিং ধৰীয়মানে ॥

অনুবাদ : আগতে তোমাৰ কোমল পাছকা আছিল, সুচিত্ৰিত
সূক্ষ্ম আস্তবৰ্ণৰ ওপৰত অৱস্থান কৰিছিল ; হে বীৰ, যেতিয়া তুমি
পৰিভ্ৰমণ কৰিছিল তেতিয়া মূৰৰ ওপৰত শ্বেতছত্ৰ ধাৰণ কৰা হৈছিল ।

সো দানি ভাস্ত্ৰমুহুজালিনীহি
সুচক্ৰনেমী সহস্ৰহেহি ।

কুশকণ্টকশবকবঃ আক্ৰমন্ত
কচিং ভে পাদউ ন কভন্তি বীৰ ॥

অনুবাদ : বহু ভাস্ত্ৰজালবৰ্ণ সুচক্ৰনেমীবৃত্ত বখত তুমি পৰিভ্ৰমণ

কবিছিল, কিন্তু এতিয়া, হে বীৰ, তোমার পদতল কুশকণ্টক শব্দ
আক্রমণত ক্ষত-বিক্ষত নহয়নে ?

ভগবান আহ :

সৰ্বাভিভূ সৰ্ববিদু হৃৎশ্মি
সৰ্বেষু ধৰ্মেষু অনোপলিঙ ।
সৰ্বং ভূহে তুষাক্ষয়া বিমুক্তো
ন মাদাশো সংপ্রাচীনতি বেদনা ॥

অনুবাদ : ভগবানে কলে :

মই সকলো দমন কবিছোঁ, মই সৰ্বজ্ঞ, সকলো প্রকার ধৰ্মত মই
নির্লিঙ ; সকলো তুষা ক্ষয় হোৱাৰ কাৰণে মই মুক্ত । সেয়ে মোৰ
সদৃশ ব্যক্তিয়ে বেদনা অনুভৱ নকৰে ।

বাজা আহ :

পুৰা তৱ লোহিত চন্দ্রেন
সসিস্ব বক্তোপনিভেন কালে ।
মনোজ্ঞ গঞ্জন সুশীতলেন
স্নাপকা রিলিমপেংসু তে স্নাপয়িত্বা ॥
সো দানি গ্ৰীষ্মাসু খবাসু বাত্ৰিসু
বনাদ্ বনং ত্ৰৈবসী চাক্ৰমন্তো ।
ওদাতশীতেন স্নুধেন বাবীণা
কো দানি তে স্নাপয়েত্ কিলন্ত ॥

অনুবাদ : বাজাই কলে :

আগতে তোমার দেহত মহানুগন্ধ সুশীতল বক্তচন্দন লেপন কৰি
লগবীয়াৰ সৈতে স্নান কৰোৱা হৈছিল । এতিয়া তুমি দেতিয়া গ্ৰীষ্ম
হঃসহ বাতি বনৰ পৰা বনান্তৰ্গত যোৱা তেতিয়া ক্লান্ত তোমাক কোনে
স্বচ্ছশীতল পানীৰে স্নান কৰাই দিয়ে ?

ভগবান আহ :

শুদ্ধ নদী গোতম শীলতীৰ্থা
অনাবিলা সদব্ধি সদা প্রশস্তা ।
ইয়ম্মিং হৃদে দেৱগণেহি স্নাতো
হৃগাধাগাত্ৰ প্রভবামি পাৰ ॥
শুদ্ধ হৃদ গোতম শীলতীৰ্থ
অনাবিল সদব্ধি সদা প্রশস্তা ।
ইয়ম্মিং হৃদে দেৱগণেহি স্নাতো
পৃথৱীঃ প্রবাহেতি স পুণ্যগন্ধাম্ ॥

অনুবাদ : ভগবানে কলে :

শীলতীৰ্থত গোতম নদী শুদ্ধ ; অনাবিল স্বচ্ছধাৰা প্রবাহিত হয়
বুলি সকলোৱে সদায় তাৰ প্রশস্তি গায় ; এই হৃদত দেৱতাসকলৰ সৈতে
স্নান কৰে'। ; গা বুৰাই মাতুৰি গৈ মই আনটো পাৰ পাওঁগৈ ।

শীলতীৰ্থত গোতম হৃদ শুদ্ধ ; অনাবিল স্বচ্ছধাৰা প্রবাহিত হয়
বুলি সকলোৱে সদায় তাৰ প্রশস্তি গায় ; এই হৃদত দেৱতাসকলৰ
সৈতে স্নান কৰে'। ; তেওঁলোকৰ পুণ্যগন্ধ পৃথিবীত প্রবাহিত হয় ।

বাজা আহ :

সদা ভুবঃ কাশিকবস্ত্ৰধাৰী
পদমুৎপলচম্পকরাসিতানি ।
শুদ্ধানি বস্ত্ৰানি নিবাসয়িত্বা
সো শোভসি শাক্যয়মণ্ডলম্মিং
শক্ৰ রা সহস্ৰগতনা মধো ॥

অনুবাদ : বজাই কলে :

আগতে তুমি কাশীত (বাৰাণসীত) প্রস্তুত উৎপল-চম্পক গন্ধ
সুৱাসিত বস্ত্ৰ পৰিধান কৰি শাক্যবাজপুত্ৰ সকলৰ মাজত অথবা সহস্ৰ
স্বৰ্গপ্ৰাপ্ত সকলৰ মাজত ইচ্ছাৰ দৰে শোভা পাইছিল। ।

সো দানি শাণানি চ পট্টকানি চ

বস্ত্ৰানি বস্ত্ৰানি ক্ৰমদ্ব্যনানি ।

ধাৰেসি তঃ চ অজুগুপ্তমানো

ইদং পি তে আশ্চৰ্য্যং ভদন্ত ॥

অনুবাদ : হে ভদ্র, এতিয়া তুমি শণ, পাট, বস্ত্ৰা বস্ত্ৰ, স্বৰূপ
বাকলি অকুণ্ঠিতবে পৰিধান কৰিব পাৰা ; ইও অতি আশ্চৰ্য্যকৰ !

ভগবান আহ :

ন চীববে শয়নে ভোজনে বা

অনুধ্যাপিতা ভোন্তি জিনা নবেন্দ্র ।

লক্সা মনাপং অথবা পি অপৰিয়ং

উপেক্ষকা ভোন্তি জিনা প্ৰজ্ঞানকা ॥

অনুবাদ : ভগবানে কলে :

হে মহাবাজ, যি ইন্দ্ৰিয় জয় কৰিছে, তেনে প্ৰজ্ঞাবান ব্যক্তিসকলৰ
মন, বস্ত্ৰ, শয়ন বা ভোজনত আদৰ্শ নহয় ; তেওঁলোকৰ কাৰণে প্ৰিয়
বা অপ্ৰিয় যিয়েই লক্ষ হওক, তাকেই উপেক্ষা কৰে ।

॥ সাহিত্যিক-প্রাকৃত ॥

বা

সাধাৰণ প্ৰাকৃতৰ মধ্যস্তৰৰ সাহিত্যিক নিদৰ্শন

(গাহাসন্তসঙ্গ)

সাহিত্যিক-প্ৰাকৃতসমূহৰ উদ্ভৱ আৰু এইবিলাকৰ প্ৰকৃতি

‘প্ৰাকৃত ভাষা’ বুলিলে আনুমানিক খৃষ্টীয় ষষ্ঠ শতাব্দীমানৰ পৰা খৃষ্টাব্দ দশম শতাব্দী পৰ্যন্ত পৰিব্যাপ্ত এই ডেবহেজাৰ বছৰীয়া ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ মধ্যস্তৰৰ ভাষাকে বুজায়, যদিও প্ৰাকৃতপক্ষে খৃষ্টীয় দ্বিতীয় শতাব্দীৰ পৰা খৃষ্টীয় ষষ্ঠ শতাব্দী পৰ্যন্ত সাহিত্যত ব্যৱহৃত যি ‘সাহিত্যিক-প্ৰাকৃত’ৰ উপস্তৰৰ যুগ এটা পোৱা যায় তাকেহে প্ৰধানকৈ সূচনা কৰে।

খৃঃ পূঃ ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পৰা খৃষ্টাব্দ ষষ্ঠ শতাব্দী পৰ্যন্ত অঞ্চলভেদে প্ৰাকৃতৰ বহু আঞ্চলিক ৰূপ প্ৰচলিত আছিল। খৃঃ পূঃ তৃতীয় শতাব্দীৰ অশোকৰ অনুশাসনত প্ৰাকৃতৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন পোৱাৰ পিছতে আদিস্তৰৰ প্ৰাকৃতৰ মিশ্ৰৰূপত গঢ়ি তোলা ‘বৌদ্ধ-প্ৰাকৃত’ বা ‘পালি’, আৰু ইয়াৰ পিছতে খৃঃ পূঃ দ্বিতীয় শতাব্দীৰ পৰা খৃষ্টাব্দ দ্বিতীয় শতাব্দীৰ ভিতৰৰ খৰোষ্ঠী লিপিৰ ‘গান্ধাৰী প্ৰাকৃত’ৰ বাহিৰে, সৰ্বপ্ৰথম প্ৰাকৃতৰ শিষ্ট-প্ৰয়োগ পোৱা যায় খৃষ্টাব্দ প্ৰথম শতাব্দীৰ বিশিষ্ট বৌদ্ধ পণ্ডিত অশ্বঘোষৰ ‘শাৰিপুত্ৰ প্ৰকৰণ’ নামৰ নাটকত, খৃষ্টীয় দ্বিতীয়-তৃতীয় শতাব্দীৰ বুলি অনুমান কৰা প্ৰসিদ্ধ সংস্কৃত নাট্যকাৰ ভাসৰ নাট্যাৱলীত আৰু আনুমানিক খৃষ্টীয় দ্বিতীয় শতাব্দীৰ ভৰতৰ ‘নাট্য-শাস্ত্ৰ’ৰ দ্ৰুৱা গীত সমূহত।

খৃষ্টোত্তৰ যুগৰ প্ৰথম দুটা শতকৰ ভিতৰত, কথ্য-বৈদিকৰ বিৰাডিত ৰূপ হিচাপে যি প্ৰাকৃতৰ উদ্ভৱ হৈছিল, সেই প্ৰাকৃতে অঞ্চলভেদে আঞ্চলিক বৈশিষ্ট্যৰে ক্ৰমান্বয়ে আত্মপ্ৰকাশ কৰিবলৈ ধৰে। প্ৰাচীনতম প্ৰাকৃত-বৈয়াকৰণ বৰকচিয়ে (খৃষ্টাব্দ পঞ্চম শতাব্দী) তেওঁৰ ‘প্ৰাকৃত-

প্রকাশিত মহাবাহী, পৈশাচী, মাগধী আৰু শৌবাসেনী এই চাৰিটা প্রাকৃতৰ উল্লেখ কৰিছিল। আচাৰ্য দণ্ডীয়ে (খৃষ্টীয় ৭ম শতাব্দী) 'কাব্যাদৰ্শ' নামৰ অলংকাৰ গ্রন্থত মহাবাহী, শৌবাসেনী, গোড়ী, লাটী এই চাৰিটা প্রাকৃতৰ উল্লেখ কৰি মহাবাহীক 'মহাবাহীশ্রয়া' ভাষা 'প্রাকৃষ্ট' প্রাকৃতঃ হিহুঃ' (মহাবাহী দেশত কথিত ভাষাকে প্রাকৃষ্ট প্রাকৃত বুলি কোৱা হয়) বুলি কৈ সাহিত্যিক ভাষাকোষে প্রাকৃত ভাষাৰ স্বতন্ত্ৰ মৰ্যাদা পোনে-প্রথম প্রদান কৰে। দণ্ডীৰ উক্তিৰ জৰিয়তে প্রাকৃত ভাষাই যে সাহিত্যৰ বাহনৰূপে সংস্কৃতৰ প্ৰতিস্পৰ্ধী হৈ উঠিছিল সেই কথা সহজে বুজিব পৰা যায়। পৰবৰ্তীকালৰ বহুসংখ্যক বৈয়াকৰণে বিভিন্ন প্রকাৰ প্রাকৃতৰ আঞ্চলিক ভেদ আৰু সেইবিলাকৰ বিভাষা পৰ্যন্ত উল্লেখ কৰি গৈছে যদিও প্রকৃতপক্ষে সাহিত্যিক-প্রাকৃত হিচাপে বা সাহিত্যত ব্যৱহৃত প্ৰধান প্রাকৃত ৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত 'পৈশাচী', দক্ষিণত বা দক্ষিণ-পশ্চিম অঞ্চলত 'মহাবাহী', মধ্যদেশত 'শৌবাসেনী' আৰু পূব-অঞ্চলত 'অৰ্ধ-মাগধী' আৰু 'মাগধী'। পূব-অঞ্চলত প্ৰধান প্রাকৃত আছিল প্রাকৃততে মাগধী বা প্রাচ্যা। ভাষা হিচাপে অৰ্ধ-মাগধীৰ উল্লেখ শ্বেতাশ্বৰ তৈলসকলৰ প্ৰাচীনতম তৈল-সূত্ৰত 'অন্ধমাগধা ভাসা' বুলি উল্লিখিত হোৱা পোৱা যায়। তৈল-ধানে ধাৰণাৰ স্পষ্টৰূপ দিয়া মহাবীৰৰ জন্ম হৈছিল বৈশালী নগৰীত আৰু গাংগেয় সমভূমি অঞ্চলতে প্ৰথম ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিছিল আৰু সেইকাৰণে মাগধী আৰু শৌবাসেনী উভয়ৰে লক্ষণ বিদ্যমান। ব্যাকৰণত অৰ্ধ-মাগধীক 'আৰ্য প্রাকৃত' বুলি উল্লেখ কৰিছিল।

উল্লিখিত প্ৰধান সাহিত্যিক প্রাকৃত কেইটাৰ ভিতৰত মহাবাহীকে আদৰ্শ-প্রাকৃত (standard) বুলি গণ্য কৰা হৈছিল আৰু ইয়াৰ তুলনাত আন প্রাকৃতবোৰৰ লক্ষণ বিচাৰ কৰা হৈছিল। স্বৰমধ্যৱৰ্তী বাঞ্ছন লোপৰ ফলত স্বৰৰ প্ৰাধান্যৰে এই প্রাকৃতে কোমলতা গুণ লাভ কৰিছিল আৰু সেইকাৰণে প্ৰাচীনকালৰ পৰাই (কাৰ্ত্তিকাসৰ সময়ৰ পৰা) সংস্কৃত নাটকৰ নীতত ব্যৱহৃত হৈ আৰু লগতে আলেখ লোক-

কবিতা এই প্ৰাকৃতত বচিত হৈ এই প্ৰাকৃতে জনসমাজত বিশেষ আদৰ লাভ কৰিছিল। ইয়ে হয়তো আদৰ্শ-প্ৰাকৃত বুলি বিবেচিত হোৱাৰ প্ৰধান কাৰণ আছিল। 'বাবণবাহো', 'গউডবাহো', 'গাহাসন্তসন্নি' প্ৰভৃতি ধৰ্মনিৰাপেক্ষ মহাকাব্য আৰু গীতিকাব্যৰ ভাষা আছিল এই প্ৰাকৃতেই।

কিন্তু, সাহিত্যিক-প্ৰাকৃত বুলি কোৱা প্ৰাকৃতসমূহ সংস্কৃত ব্যাকৰণ আদৰ্শ অনুসৃত হোৱাৰ কাৰণে এইবোৰক কৃত্ৰিম সাহিত্যিক ভাষা বা বিৱৰ্তনহীন সংৰক্ষণশীল ভাষা বুলিহে ক'ব পাৰি। সংস্কৃত ভাষাদৰ্শই আছিল ইয়াৰ মূল কাৰণ। অৱশ্যে এইবিলাকৰ কথ্যধৰ্মাশ্ৰিত লৌকিক ভিত্তি নাছিল অথবা প্ৰত্যেকৰে আঞ্চলিক বৈশিষ্ট্য বন্ধিত হোৱা নাছিল এনে নহয়, কিন্তু সংস্কৃতজ্ঞ প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণসকলে প্ৰাকৃতৰ সাহিত্যিক ভাষাদৰ্শ লৌকিক ৰূপৰ পৰাই সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ আদৰ্শৰে পৰিমাৰ্জিত কৰি গঢ়ি তুলি শিষ্ট-জনোচিত ৰূপ নিৰ্দিষ্ট কৰিছিল আৰু ইয়াৰ ফলতেই সাহিত্যিক প্ৰাকৃতসমূহৰ লোকাশ্ৰয়ী গুণ বা কথ্যধৰ্মী গুণ হেৰাই কৃত্ৰিম সাধুভাষাৰ ৰূপত আত্মপ্ৰকাশ কৰিল। এনে ৰীতিধৰ্মী (stylised) হৈ উঠাৰ কাৰণেই ভাস-কালিদাসৰ পৰা শূদ্ৰক-বিশাখদত্ত-ভট্টনাৰায়ণ পৰ্যন্ত পাঁচশ-ছয়শ বছৰ ধৰি সংস্কৃত নাটকসমূহত প্ৰয়োগ হোৱা যি প্ৰাকৃত পোৱা যায় সেইবোৰ সংস্কৃতানুগ, বিৱৰ্তনহীন, স্থিৰ আদৰ্শৰ সাহিত্যৰ ভাষা আৰু এইকাৰণে এইবিলাক সহজেই সংস্কৃতত অনুবাদ কৰিব পাৰি। এনে হোৱাৰ কাৰণে অশোক-প্ৰাকৃতৰ কথ্যধৰ্মীতা গুণৰ লগত অথবা বহিৰ্ভাৱতীয় গান্ধাৰী-প্ৰাকৃতৰ কথ্যৰূপৰ লগত এইবোৰৰ মিল বিচৰা এক প্ৰকাৰ কঠিন কাম হৈ পৰে। তদুপৰি এনে কৃত্ৰিম বা ৰীতিধৰ্মী হৈ উঠাৰ কাৰণে আধুনিক ভাৱতীয়া আৰ্হভাষাবিলাকৰ লগতো বিশেষ বিশেষ সাহিত্যিক-প্ৰাকৃতৰ সম্বন্ধ বিচাৰি উলিওৱা টান হৈ পৰে।

এনে সত্ত্বেও এই সাহিত্যিক-প্ৰাকৃতসমূহৰ ভৌগোলিক অৱস্থিতি আৰু লৌকিক ভিত্তি যে আছিল সেইকথা নুই কবিব নোৱাৰি।

প্ৰাকৃতসমূহৰ বিশেষ বিশেষ নামকৰণে সেই কথা প্ৰতিপন্ন কৰে।
 ৩ঃ পূঃ ষষ্ঠ শতাব্দীমানতে বৈদিক-কথা কপটোৱে উত্তৰ পশ্চিমা,
 পশ্চিমা, দক্ষিণী, মধ্য প্ৰাচ্যা আৰু প্ৰাচ্যা—এই গি পাৰ্টোটা অঞ্চলিক
 কপত আত্মপ্ৰকাশ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল, পৰৱৰ্তীকালত এই
 পাৰ্টোৰ পৰাই ক্ৰমে পৈশাচী বা গান্ধাৰী, মহাবাহী, শোবাসেনী,
 অৰ্ধ-মাগধী আৰু মাগধী এই পাৰ্টো প্ৰধান প্ৰাকৃতৰ উদ্ভৱ হয় বুলি
 কব পাৰি; মাত্ৰ সাহিত্যত ব্যৱহৃত হৈ এইবোৰ খ্ৰীষ্টীয় দ্বিতীয়-তৃতীয়
 শতাব্দীৰ পৰা ষষ্ঠ শতাব্দীমানৰ ভিতৰত বৈয়াকৰণসকলৰ উল্লিখিত
 কৃত্ৰিম আৰু বীতিধৰ্মী সাধুকপত আত্মপ্ৰকাশ কৰিল।

॥ প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ শ্ৰেণী বিভাগ আৰু সংক্ষিপ্ত পৰিচয় ॥

প্ৰাকৃত সাহিত্য প্ৰধানতঃ জৈন ধৰ্মাৱলম্বীসকলৰ দ্বাৰা পৰিপূৰ্ত্ত
 আৰু ই পালিৰ দৰেই বিপুলায়তনৰ। সেয়েহে এই সাহিত্যৰ এক
 বিশাল অংশ জৈনধৰ্মমূলক ধৰ্মগ্ৰন্থসমূহৰে সমৃদ্ধ; অৱশ্যে ধৰ্ম-নিৰপেক্ষ
 বিস্তৃত সাহিত্যও প্ৰাকৃত যথেষ্ট সৃষ্টি হৈছিল আৰু এইবোৰো
 বৈচিত্ৰপূৰ্ণ।

সমগ্ৰ প্ৰাকৃত সাহিত্যক প্ৰধানতঃ দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি:

- (ক) জৈনধৰ্ম সাহিত্য আৰু
- (খ) ধৰ্ম-নিৰপেক্ষ বস-সাহিত্য।

(ক) জৈনধৰ্ম সাহিত্য : এই শ্ৰেণীৰ সাহিত্যক সিদ্ধান্ত বা
 আগম গ্ৰন্থ আৰু সিদ্ধান্তেভৰ বা আগম বহিৰ্ভূত ধৰ্মমূলক গ্ৰন্থ—
 এনেদৰে দুভাগত ভাগ কৰিব পাৰি।

জৈন ধৰ্মগ্ৰন্থসমূহক সাধাৰণতে আগম বা সিদ্ধান্ত নামেৰে অভিহিত
 কৰা হয়। জৈন ধৰ্মৰ প্ৰাণ-পুৰুষ মহাবীৰে (আনুমানিক খৃঃ পূঃ ৬০০-
 ৫২৮) অৰ্ধ-মাগধীৰ (প্ৰাচ্য-মধ্যা উপভাষাত) সাধাৰণেৰে ধৰ্ম প্ৰচাৰ

কবে বুলি প্রাচীন আগমশাস্ত্রসমূহ অৰ্ধ-মাগধী বা আৰ্য-প্রাকৃতত বচনা কৰা হৈছিল বুলি কোৱা হয়। কিন্তু প্রাপ্ত আগম সাহিত্য খৃষ্টাব্দ পঞ্চম-ষষ্ঠ শতাব্দীতহে লিপিবদ্ধ হয়। ব্রাহ্মণ্য, বৌদ্ধধৰ্মৰ দৰে জৈন ধৰ্মও প্রথম অৱস্থাত মুখে মুখে প্রচলন আছিল আৰু খৃঃ পূঃ চতুৰ্থ শতাব্দীত মগধৰ বিখ্যাত জৈনাচাৰ্য ভট্টবাহু আৰু স্থলভট্টৰ নেতৃত্বত জৈন ধৰ্মত যি দিগম্বৰ আৰু শ্বেতাশ্বৰ সম্প্ৰদায়ৰ উদ্ভৱ হয়, তাৰে শ্বেতাশ্বৰ সম্প্ৰদায়ে খৃষ্টীয় পঞ্চম-ষষ্ঠ শতিকাত গুজৰাটৰ বল্লভি নামৰ ঠাইত বল্লভিৰ ৰজা ধ্ৰুবসেনৰ সহায়ত পোন প্রথম মুখে মুখে প্রচলিত জৈনসূত্ৰসমূহ সংগৃহীত কৰি লিপিবদ্ধ ৰূপ দিয়ে। সেয়েহে জৈনশাস্ত্ৰত প্রাচীন ভাষাৰ ৰূপ পোৱা নাযায়, বৰং কেইবা শতিকাত ভাষাগত পাৰ্থক্যহে দেখা পোৱা যায়। মাত্ৰ আগম সাহিত্যৰ ভিতৰুৱা প্রাচীনতম বুলি জনা আয়বংগসূত্ৰ আৰু সূত্ৰকৃত্যাংগৰ (জৈন নাম 'আচাৰ্য্যসূত্ৰ' আৰু 'মুয়গড়্জ') পত্নভাগৰ ভাষাহে প্রাচীনধৰ্মী। অৰ্ধ-মাগধীৰ উপৰিও শ্বেতাশ্বৰ আৰু দিগম্বৰ সম্প্ৰদায়ে অৰ্ধ-মাগধীৰ প্রভাৱেৰে মহাবাহী আৰু শৌৰসেনী প্রাকৃততো আগম-বহিৰ্ভূত সাহিত্য সৃষ্টি কৰিছিল। জৈনসকলৰ দ্বাৰা ব্যৱহৃত বুলি আৰ্ধ-মাগধী প্রাকৃতক যিদৰে 'জৈন-প্রাকৃত' বুলিও কোৱা হয়, তেনেদৰে অৰ্ধ-মাগধী প্রভাৱিত মহাবাহী আৰু শৌৰসেনীক যথাক্ৰমে 'জৈন-মহাবাহী' আৰু 'জৈন-শৌৰসেনী' বুলি কোৱা হয় (প্রাকৃত ভাষা সম্পৰ্কে বিশেষ গবেষণা কৰা হাবমান জেকোবিয়ে এনে নামকৰণ প্রথম কৰে।)

অৰ্ধ-মাগধীত ৰচিত প্রধান জৈন ধৰ্মগ্ৰন্থসমূহক অজ, উবজ (উপাজ), পইন (প্ৰকীৰ্ণ), ছেয়সূত্ৰ (ছেদসূত্ৰ), মূলসূত্ৰ আৰু হুখন স্বতন্ত্ৰ গ্ৰন্থৰে মুঠ চম্ব ভাগত ভাগ কৰা হৈছে, সংখ্যাৰ হিচাপত মুঠ ৪৬ খন। শ্বেতাশ্বৰ সম্প্ৰদায়ৰ জৈনাচাৰ্য দেৱাধিৰ নেতৃত্বত এই সংগৃহীত আৰু লিপিবদ্ধ হয় কাৰণে এইবোৰক শ্বেতাশ্বৰ সম্প্ৰদায়ৰ শাস্ত্ৰ বুলি ধৰা হয়। দিগম্বৰ সম্প্ৰদায়ৰ ৰচনাৰ সন্নিবেশ জানিব পৰা নাযায় যদিও আগম-শাস্ত্ৰৰ প্রধান 'বাদশাজ'ক দিগম্বৰ সম্প্ৰদায়েও মানি চলে আৰু

তেওলোকৰ নিজাকৈ 'প্ৰথমানুযোগ', 'কৰুণানুযোগ', 'জ্ঞানানুযোগ' আৰু 'চৰণানুযোগ' নামেৰে চাৰিখন 'চতুৰ্বেদ' বা 'পুৰাণ' গ্ৰন্থ আছে। এই প্ৰধান জৈন ধৰ্মগ্ৰন্থসমূহত জৈনধৰ্মৰ তত্ত্ব বিস্তাৰণ, সম্যাস জীৱন প্ৰণালী, সাধাৰণ জৈনধৰ্মাৱলম্বীসকলৰ পালনীয় আচাৰ আৰু কৰ্মাদি আলোচিত হৈছে যদিও এইবোৰৰ ব্যাখ্যা প্ৰসংগত উৎপন্ন কৰা আখ্যান উপাখ্যানসমূহ অভিনৱ আৰু সাহিত্য-গুণ-সম্পন্ন।

আগম-বহিৰ্ভূত জৈনধৰ্মমূলক সাহিত্যক 'নিষ্কৃতি আৰু চূন্নী বা চূন্নী', 'জৈন-বামায়ণ আৰু মহাভাৰত', 'পুৰাণ বা চৰিত', 'ধৰ্মকথা বা ধৰ্মকথা' আৰু 'গল্প বা কথানক'—এনেদৰে কেইবাটাও ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি।

বৈদিক মন্ত্ৰভাষ্য 'নিকন্ত'ৰ দৰে খেতাস্বৰ সম্প্ৰদায়ৰ তদ্বাহকে ধৰি আন ভালে সংখ্যক পদ্যাকাৰে মহাবাহী প্ৰাকৃতত অজাদি জৈন ধৰ্মগ্ৰন্থৰ ব্যাখ্যামূলক যিবোৰ গ্ৰন্থ লেখিছিল সেইবোৰকে 'নিষ্কৃতি' আৰু দিগম্বৰ সম্প্ৰদায়ে গদ্যাকাৰে যিবোৰ গ্ৰন্থ লেখিছিল সেইবোৰক 'চূন্নী' বা 'চূন্নী' বোলা হৈছিল। এই নিষ্কৃতি আৰু চূন্নীৰ ওপৰতো নানা ভাষ্য যেনে ৱন্তি, অৱচূণী আদি লেখা হৈছিল। এইবোৰৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্য এয়ে যে ধৰ্মগ্ৰন্থৰ টীকা-ব্যাখ্যা কৰাৰ প্ৰসংগত বিবিধ কাহিনী বা উপাখ্যান সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে আৰু এইবোৰ বামায়ণ, মহাভাৰত, জাতক আদিৰ উপৰিও লোকায়ত জীৱনত প্ৰচলিত প্ৰাচীন উপাখ্যান, জনশ্ৰুতিৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰি জৈনমতানুসাৰে পৰিবৰ্তন কৰি ব্যৱহাৰ কৰিছে। কব পাৰি, এই ব্যাখ্যামূলক গ্ৰন্থসমূহত সন্নিৱিষ্ট আখ্যানসমূহে প্ৰাচীন ভাৰতৰ আখ্যানমূলক সাহিত্যৰ বিশাল ভাণ্ডাৰ গঢ়ি তুলিছে আৰু সেয়েহে এইবোৰৰ সাহিত্যৰ মূল্যও অপৰিসীম। উল্লেখযোগ্য যে নিষ্কৃতি বা চূন্নীৰ ব্যাখ্যা সঙ্কলনত সাধাৰণতঃ কৰা হৈছে যদিও কথাৰ বা আখ্যানৰ অংশ বিস্তৃত হৈছে প্ৰাকৃতভাষ্যত।

ভাৰতীয় জীৱনত চিপৰিচিত্ত বামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ কাহিনীকো জৈনসকলে জৈনমতানুসাৰে পৰিবৰ্তন সাধন কৰি, পৰিবেশ আৰু

বিশ্বাসকে। জৈনমতে পৰিবেশন কবি মহাবাহুী প্রাকৃতৰ আধাৰত জৈন-
 বামাংগ আৰু জৈন-মহাভাৰত সৃষ্টি কৰিছিল। মহাবাহুী প্রাকৃতত
 বচনা কৰা বামাংগমূলক এনে এক প্রাচীন মহাকাব্য হৈছে বিমলসুৰীৰ
 'পউমচব্বিয়' ; (বচনাকাল আনুমানিক খৃষ্টাব্দ ২য়-৩য় শতক) অৱশ্যে
 মহাবাহুীত লেখা হলেও সমকালীন কথা-ভাষাৰ সখেই প্রাচুৰ্য্যৰ লক্ষ্য
 কৰা যায়। 'পউমচব্বিয়' (পদ্মচবিত) কাব্যত 'পউম' বা 'পদ্ম'ই
 বামক বুজাইছে ; বাৱণক জৈন-উপাসক হিচাপে উজ্জ্বল চিত্ৰৰে অংকন
 কৰা হৈছে যদিও নিজ কৰ্মফলৰ কাৰণে পউম বা বামৰ দ্বাৰা তেওঁ নিধন
 হৈছে আৰু শেষত বামেও জৈনমত গ্ৰহণ কৰা বুলি বৰ্ণনা কৰা হৈছে।
 এনে ধৰণৰ জৈন-বামাংগ আৰু অনেক আছে যদিও সেইবোৰ সংস্কৃতৰ
 মাধ্যমতহে পোৱা যায় ; কিন্তু বিষয়বস্তু আৰু উদ্দেশ্য সৰ্বত্র একেই।
 মহাভাৰতৰ কাহিনীৰ আধাৰত জিনসেনৰ দ্বাৰা বচনা কৰা 'হবিবংশ
 পুৰাণ' নামৰ গ্ৰন্থই প্রাচীনতম। এই গ্ৰন্থবোৰ পৰিবেশ আৰু উদ্দেশ্য
 জৈনমতৰ পৰিপোষক।

জৈন ধৰ্মীয় সাহিত্যৰ এক বিশাল অংশ জুৰি আছে ষোড়শৰ
 সম্প্ৰদায়ে 'চবিত' বুলি কোৱা আৰু দ্বিগম্বৰ সম্প্ৰদায়ে 'পুৰাণ' বুলি
 কোৱা বিভিন্ন জৈনাচাৰ্য মহাপুৰুষৰ জীৱন-কাহিনী সম্বলিত, লগতে
 জৈনাদৰ্শ প্ৰতিফলিত হোৱা 'চবিত' বা 'পুৰাণ' বচনাৱলীয়ে এইবিলাকৰ
 ভিত্তমস্ত ষোড়শৰ সম্প্ৰদায়ৰ হেমচক্ৰৰ দ্বাৰা লিখিত 'ত্ৰিষষ্টি
 শলাকাপুৰুষ চবিত' আৰু দ্বিগম্বৰ সম্প্ৰদায়ৰ জিনসেন গুণভদ্ৰৰ দ্বাৰা
 লেখিত 'ত্ৰিষষ্টি লক্ষণ মহাপুৰাণ' বিশেষ উল্লেখযোগ্য। এইবোৰ
 প্রাকৃতত বচনা কৰা নহয় যদিও প্রাচ্যবিজ্ঞাবিদ মনিৰী উইণ্টাৰনিজে
 এনে পুৰাণ বা চবিতৰ উৎস প্রাকৃতত ৰচিত 'চউপন্ন মহাপুৰিসচব্বিয়'
 অথবা 'বসুদেৱ হিতি' বুলি মত পোষণ কৰে।

জৈন ধৰ্মীয় সাহিত্যৰ অন্তৰ্গত এক বিশিষ্ট অংগ হ'ল 'ধম্মকথা' বা
 'ধৰ্মকথা'। জৈন ধৰ্মানুসাৰে কৰ্মবাদ, জন্মান্তৰবাদ আৰু ধৰ্মতত্ত্ব প্ৰচাৰৰ
 উদ্দেশ্যে গদ্য-পদ্য মিশ্ৰিত কবি এইবোৰ লেখা হৈছিল যদিও এইবোৰ

কাব্যমূলত অলংকাবাদি প্রয়োগৰ ফলত উৎকৃষ্ট কাব্য হৈ উঠিছে। এইবোৰৰ প্ৰকাশভংগী যেনেদৰে সবস আনফালে তেনেদৰে প্ৰেমমূলক কাহিনীৰ বৰ্ণনাৰেও আকৰ্ষণীয়। এনেধৰণৰ আখ্যান বা কাহিনী সম্বলিত সবস প্ৰকাশভংগীৰ ধ্বন্যকহাসমূহৰ ভিতৰত মহাবাহী প্ৰাকৃতত গল্প আৰু পদ্ম উভয়তে বচনা কৰা হবিত্ত্বৰ 'সমবাহীকহা' (সমবাদিতা কথা) বিশেষ উল্লেখযোগ্য। 'ভৱ' নামেৰে নটা অধ্যায়ত ভাগ কৰি গ্ৰন্থখন আৰম্ভ কৰা হৈছে জৈনধৰ্মৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ আদি তীৰ্থংকৰ ঋষভৰ বন্দনাৰে। প্ৰেমমূলক কথাৰ লগতে নীতি আৰু আদৰ্শৰ 'কথা' প্ৰতিফলিত হোৱা এই কাব্য সাহিত্যৰ গুণেৰে উৎকৃষ্ট বস কাব্যৰ সমধৰ্মী হৈ উঠিছে।

জৈন ধৰ্মৰ নিষ্কৃতি, চুম্বী, পুৰাণ বা চৰিত, কাব্য আদিত বিবিধ সদ-বৰ কাহিনী বৰ্ণিত হৈ যেনেদৰে সেইবোৰে ভাৰতীয় কথা-সাহিত্যক সমৃদ্ধ কৰিছে, আনফালে স্বতন্ত্ৰভাৱে সৰু সৰু কাহিনীযুক্ত একশ্ৰেণী গল্পধৰ্মী সাহিত্য সৃষ্টি হৈও কথা-সাহিত্যৰ ঐতিহ্যক বৰ্ণাঢ্য কৰি উলিছে। এনে জাতীয় সৰু সৰু কাহিনীযুক্ত সাহিত্যক 'কথানক' বুলি অভিহিত কৰা হৈছে। এনে কথানক ধৰ্মীয়-সাহিত্য সংস্কৃত আৰু অপভ্ৰংশতো বচিত হৈছিল যদিও প্ৰাকৃততো অন্ভৱ নাই। ধৰ্ম-সাহিত্যৰ অন্তৰ্গত প্ৰাকৃত কথানকসমূহৰ মাজত 'কালকাচাৰ্য-কথানক' সকলোতকৈ সুপৰিচিত আৰু বিশেষ উল্লেখযোগ্য। এই গ্ৰন্থৰ বচয়িতাৰ নাম যিদৰে জনা নাযায়, বচনাৰ কালো তেনেদৰে অজ্ঞাত। আন এক উল্লেখযোগ্য কথানক হ'ল 'কথা কোশ'। অশ্লীল ইয়াত প্ৰাকৃতৰ লগত সংস্কৃততো সংযোজিত হৈছে।

(খ) ধৰ্ম-নিৰপেক্ষ প্ৰাকৃত-সাহিত্য : জৈন-ধৰ্মমূলক বিবিধ সাহিত্যৰ উপৰিও প্ৰাকৃতত ধৰ্ম-বহিৰ্ভূত বা ধৰ্ম নিৰপেক্ষ বিস্তৃত বস-সাহিত্য বুলি অভিহিত কৰিব পৰা নানান সাহিত্যও সৃষ্টি হৈছিল আৰু এইবোৰে প্ৰাকৃত-সাহিত্যকে বৈচিত্ৰময় বা ঐশ্বৰ্যময় কৰা নাই, বৰং কেৱল সংস্কৃত সাহিত্যকো প্ৰভাৱিত কৰিছিল। প্ৰাকৃতত বচিত কথা-সাহিত্যৰ

বিপুলতা লক্ষ্য কবি আৰু লৌকিক প্রেমমূলক কবিতাৰ প্রাচুৰ্য দেখি অনেকে সংস্কৃত কথা-সাহিত্য আৰু শৃংগাব্যাক্ষৰ চূৰ্ণ কবিতা সৃষ্টিত প্রাকৃতত প্রভুত অৱদান আছে বুলি অনুমান কৰে। এনেকি এনে মতো পোষণ কৰা হয় যে—ৰামায়ণ-মহাভাৰতো লৌকিক ৰূপত প্রচলিত থাকি প্রথমে প্রাকৃততে ৰচিত হৈছিল, পৰবৰ্তীকালতহে সংস্কৃতত ৰূপান্তৰিত কৰা হৈছিল। কিন্তু সংস্কৃত সাহিত্য সৃষ্টিৰ গৌৰৱময় কালতে প্রাকৃত-সাহিত্য সমূহো সৃষ্টি হোৱাত আৰু সংস্কৃতৰ আদৰ্শৰে প্রাকৃত মহাকাব্য সৃষ্টি হোৱাত পাৰস্পৰিক প্রভাৱ কোনখিনিত কেনে ধৰণৰে পৰিছিল সেই কথা নিৰ্ণয় কৰা বঠিন।

ধৰ্ম-নিৰপেক্ষ প্রাকৃত-সাহিত্যক (ক) কথা-সাহিত্য (খ) মহাকাব্য (গ) নাট্যসাহিত্য আৰু (ঘ) গীত-কাব্য এনেদৰে চাৰি ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি।

(ক) সমগ্র প্রাকৃত-সাহিত্যই কথা-সাহিত্যৰ ভাণ্ডাৰ। লোক জীৱনত লোক-কথা বা সাধুকথা শুনা বা কোৱাৰ যি প্ৰৱৃতি সেয়েই লোকজীৱনৰ ভাষা প্রাকৃতত বিপুল কথা-সাহিত্য সৃষ্টি হোৱাৰ অন্ততম কাৰণ বুলি ভাবিবৰ অৱকাশ আছে। ধৰ্ম সাহিত্যৰ বাহিৰেও বিপুল পৰিমাণে প্রাকৃতত যি কথা-সাহিত্য সৃষ্টি হৈছিল তাৰ প্রধান সংগ্ৰহৰ ভিতৰত প্রাকৃতৰ আদি কথাকাৰ বুলি খ্যাত গুণাঢ্যৰ (আনুমানিক ১ম-২য় খৃষ্টীয় শতিকা) দ্বাৰা পৈশাচী প্রাকৃতত ৰচিত 'বড্ডকহা বা 'ব্ৰহ্মকথা' বিশেষ উল্লেখযোগ্য। কিন্তু এই গ্ৰন্থৰ অস্তিত্ব বিচাৰি পোৱা নাযায়, মাত্ৰ সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ জৰিয়তেহে ইয়াৰ সম্ভেদ পোৱা যায়। বুধস্বামীয়ে 'ব্ৰহ্মকথালোকসংগ্ৰহ', কেমেন্দ্ৰই 'ব্ৰহ্মকথামঞ্জৰী' আৰু সোমদেৱে 'কথাসংবিৎসাগৰ' নামৰ সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ জৰিয়তেহে গুণাঢ্যৰ বড্ডকহা বা ব্ৰহ্মকথাৰ অস্তিত্বক সঙ্গীৱ কৰি ৰাখি থৈ গৈছে। তত্ৰূপৰি সুবন্ধু, বাণভট্ট, দণ্ডী আদি সংস্কৃত লেখকসকলৰ বচনাতো গুণাঢ্যৰ উল্লেখ আছে আৰু এই সকল কবি গুণাঢ্যৰ ওচৰত স্বৰ্গী। কিন্তুদণ্ডী আছে যে সাতবাহন ৰাজ্যৰ ৰজাৰ সভাকবি গুণাঢ্যই ৰজাক হৰাহৰ

ভিতৰত সংস্কৃতজ্ঞ কবি নোৱাৰি সংস্কৃত ভাষা পৰিত্যাগ কৰি বিজ্ঞা পৰ্বতলৈ যায় আৰু কাণকুতি নামৰ পিণাচে সাতজন বিজ্ঞাধৰৰ কোষ, বীৰহ আদিৰ কাহিনী শুনাই, গুণাঢ্যই এইবোৰকে নিজৰ দেহৰ ভেজৰে পৈশাচী ভাষাত সাত লাখ শ্লোকত লেখি বজাৰ ওচৰলৈ পঠাই দিয়ে, কিন্তু বজাই পৈশাচীত লেখাৰ কাৰণে পাঢ়িব নোৱাৰি গৰাই পঠোৱাত মনৰ দুখত গুণাঢ্যই সেইবোৰ এখিলা এখিলাকৈ অগ্নিকুণ্ডত জ্বলাই দাবলৈ ধৰিলে, এই কথা বজাৰ কাণত পৰাত বজাই উজাৰ কৰিবলৈ যায়; কিন্তু তেতিয়া ৮ লাখ শ্লোক নিঃশেষ হৈ গ'ল। অৱশিষ্ট এক লাখকে বজাই লৈ আহি গুণাঢ্যৰ শিষ্যৰ দ্বাৰা প্ৰচাৰৰ দিহা কৰিল। এই অৱশিষ্টাংশতে আছিল নৰবাহনদত্তৰ কাহিনী। কিন্তু কালক্ৰমত মূল লেখাখিনিও লোপ পাই গ'ল।

(খ) মহাবাহী প্ৰাকৃতত বচনা কৰা দুখন মুখ্যত প্ৰাকৃত-মহাকাব্য হ'ল ষষ্ঠ শতাব্দীৰ কাশ্মীৰীৰাজ দ্বিতীয় প্ৰবৰসেনৰ দ্বাৰা ৰচিত 'বায়বহো' (বায়বধ) বা 'দহমুহবহো' আৰু অষ্টম শতাব্দীৰ কানাকুজাধিপতি যশোবৰ্মণৰ সভাকবি বগ্গইবাজ বা বাকপতিবাজৰ দ্বাৰা ৰচনা কৰা 'গউড়বহো' (গৌড়বধ)। 'বায়বহো' কাব্যক 'সেতুবদ্ধ' বুলিও জনা যায়।

সপ্তম শতাব্দীৰ দুগৰাকী প্ৰসিদ্ধ সংস্কৃত কবি আৰু আলংকাৰিক আচাৰ্য দণ্ডী আৰু বাণভট্টই 'বায়বহো' বা 'সেতুবদ্ধ' কাব্য আৰু ইয়াৰ ৰচকক প্ৰশংসা কৰাৰ পৰা কাব্যখনৰ জনপ্ৰিয়তা আৰু প্ৰসিদ্ধি কিমান আছিল সেইকথা সহজতে অনুমান কৰিব পাৰি। পোন্ধৰটা 'জছাসজ' (আছাস) বা সৰ্গত বিভক্ত কবি বীৰবৰ্মৰ লগত শৃংগাৰবস মিশ্ৰণ কৰি বাসায়লৰ কাহিনীৰ আধাৰত সীতাৰ অন্বেষণৰ পৰা বায়ব বধলৈকে সমুদায় কাহিনী কবিয়ে অতি নিপুণ কাব্য-প্ৰতিভাৰে বৰ্ণনা কৰিছে। কাব্যখনত সংস্কৃত কাব্য-বীৰ্য্যৰ প্ৰভাৱ অত্যন্ত গভীৰ।

'গউড়বহো' কাব্যত বিজ্ঞানদৃশ্য যশোবৰ্মণৰ গৌড়ৰাজক নিধন কৰাৰ কথা আছে যদিও ইয়াত যশোবৰ্মণৰ দিগবিজয়ৰ আৰু বীৰ-বৰ্ণনা আছে

ঘাইকৈ বৰ্ণিত হৈছে। সেয়েহে কব পাৰি কনৌজৰাজ যশোবৰ্মণৰ সভাকবি বাকপতিৰাজৰ ই এক ৰাজপ্ৰশস্তিমূলক কাব্যহে। কাব্যৰ বচনা-বীতি সংস্কৃত কাব্যাদৰ্শৰ লগত অভিন্ন যদিও প্ৰকৃতিৰ বৰ্ণনাৰ লগতে সচৰাচৰ সংস্কৃত কাব্যত নোপোৱা গ্ৰাম্যজীৱনৰ চিত্ৰ অতি মনোমোহাকৈ বৰ্ণিত হৈছে। ইয়ে কাব্যখনৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য।

(গ) প্ৰাকৃতত বচনা কৰা নাটকৰ সংখ্যা কম। সেয়ে হ'লেও সংস্কৃত নাটকত প্ৰাকৃতে প্ৰথম অৱস্থাৰ পৰাই স্থান পাই আহিছে আৰু ক'বলৈ গ'লে সংস্কৃত নাটকৰ জৰিয়তেই প্ৰাকৃতে প্ৰথম শিষ্ট সাহিত্যত প্ৰবেশ লাভ কৰি সাহিত্যিক-ভাষা হোৱাৰ মৰ্যাদা লাভ কৰে। খৃষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দীৰ অশ্বঘোষৰ পৰা দশম শতাব্দী পৰ্যন্ত সংস্কৃত নাট্যকাৰ সকলে চৰিত্ৰানুযায়ী বিভিন্ন প্ৰাকৃত প্ৰয়োগ কৰাৰ যি পৰম্পৰা প্ৰতিষ্ঠা কৰি গৈছে, সেই প্ৰাকৃতভাষা পূৰ্ণাংগ প্ৰাকৃত নাটকতকৈ বেছি আকৰ্ষণীয় আৰু মূল্যবান সম্পদ স্বৰূপ।

সম্পূৰ্ণৰূপে প্ৰাকৃতত বচনা কৰা নাটকৰ ভিতৰত প্ৰথম নাটক হ'ল দশম শতিকাৰ আগভাগৰ কবি কবিৰাজ ৰাজশেখৰৰ দ্বাৰা ৰচিত 'কৰ্পূৰ-মঞ্জৰী' নামৰ নাটক খন। প্ৰাকৃতত বচনা কৰা প্ৰথম নাটক হিচাপে ইয়াৰ ঐতিহাসিক মূল্য দিওৱা আছে, তেনেদৰে এই নাটকৰ জৰিয়তে 'সটুক' জাতীয় এক নতুন নাট্য-ধাৰাও প্ৰতিষ্ঠা কৰি, লগতে দীৰ্ঘদিনৰ সংস্কৃত নাট্য-সাহিত্যত চৰিত্ৰানুযায়ী বিভিন্ন প্ৰাকৃত প্ৰয়োগ কৰাৰ যি বীতি প্ৰতিষ্ঠা হৈছিল, সেই বীতিকো ভংগ কৰি কবি ৰাজশেখৰে এক নতুন অভিলেখ স্থাপন কৰি গৈছে। নাট্য-কাহিনীৰ ফালৰ পৰা নাটকখনিৰ কোনো নতুনত্ব নাই; সংস্কৃত নাটকৰ দৰেই ৰাজকীয় প্ৰেম আৰু অৱশেষত নানা বাধা-বিঘিনিৰ মাজেদি মধুৰ মিলন। অলৌকিক ক্ষমতাসম্পন্ন ভৈৰবানন্দই মন্ত্ৰবলেৰে আনি দিয়া বিদৰ্ভ-কুমাৰী কৰ্পূৰ-মঞ্জৰীৰ লগত ৰজা চণ্ডপালৰ প্ৰথম দৃষ্টিতে প্ৰণয়, গোপন অভিসাৰ আৰু অৱশেষত মিলনেই ইয়াৰ কাহিনী। নাট্যকাৰে নাটকখনিৰ আবহনিতো প্ৰাকৃতত বচনা কৰা বুলি কৈছে যদিও কোন প্ৰাকৃতত

নাটকখনি বচনা কৰিছে সেই কথা স্পষ্টকৈ কোৱা নাই। তথাপিও ইয়াৰ ভাষা-বৈশিষ্ট্য লক্ষ্য কৰি শৌৰসেনী প্ৰাকৃতেই ইয়াৰ আধাৰ বুলি কব পাৰি, লগতে মহাবাহুী প্ৰাকৃতকো মিশ্ৰণ কৰিছে। তদুপৰি প্ৰাকৃত যুগৰ শেষ স্তৰত বচনা বুলি ইয়াৰ প্ৰাকৃতত অপভ্ৰংশ-অৱহাটৰ শব্দৰ লগতে 'দেশী' বুলি অভিহিত কৰা শব্দবোৰ প্ৰচুৰ সমাবেশ ঘটিছে।

'কৰ্পূৰমঞ্জৰী'ৰ পিছতো দুই-চাৰিখন প্ৰাকৃতত লেখা নাটক পোৱা যায় যদিও সেইবোৰৰ কোনো নতুনত্ব নাই, 'কৰ্পূৰমঞ্জৰী'ৰ আদৰ্শ-অনুসৃত।

(ঘ) গীতি-কবিতা বা কাব্য বিষয়ত প্ৰাকৃত সাহিত্য বিশেষভাৱে সমৃদ্ধশালী। ধৰ্মীয় চিন্তা বা আদৰ্শ বহিৰ্ভূত বিস্তৃত সাহিত্য বুলি কব পৰা দিখিনি প্ৰাকৃত কাব্য, মহাকাব্য বা নাটক পোৱা গৈছে সেইখিনি সংস্কৃত সাহিত্যৰ আদৰ্শৰে সৃষ্টি হৈছিল যদিও গীতি-কবিতাসমূহ প্ৰাকৃতৰ নিজস্ব সম্পদ আৰু এইবোৰে সংস্কৃত সাহিত্যকহে গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিছিল।

খৃষ্টীয় দ্বিতীয় শতাব্দীৰ ভৰতৰ নাট্য সাহিত্যত (৩২ অধ্যায়) উল্লেখিত ধ্ৰুৱা গীতসমূহেই প্ৰাকৃত গীতিকবিতাৰ সৰ্বপ্ৰাচীন নিদৰ্শন। প্ৰকৃতিৰ বৰ্ণনাৰে নাটকৰ চৰিত্ৰসমূহৰ শৃংগাৰ, কৰুণ, বীৰ প্ৰভৃতি ভাৱৰ স্ফোৰ্তনা দিয়াৰ উদ্দেশ্যেই গীতসমূহ উল্লেখ কৰা হৈছিল।

কিন্তু প্ৰাকৃত গীতিকবিতাৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ নিদৰ্শন হৈছে হাল-নৃপতিৰ দ্বাৰা সংগৃহীত 'গাহাসত্তসঙ্গে' আৰু জৈন-কবি জয়বল্লভৰ দ্বাৰা সংগৃহীত 'বজ্জালগ্গ'। জৈন কবিৰ দ্বাৰা সংগৃহীত হ'লেও ইয়াত কোনো ধৰ্মীয় আদৰ্শ প্ৰতিফলিত হোৱা নাই; 'গাহাসত্তসঙ্গে'ৰ দৰে বিভিন্ন কবিৰ মনোবশ কবিতাৱলী সংকলন কৰা হৈছে মূল লক্ষ্য আছিল। 'বজ্জালগ্গ'ৰ কিছুমান কবিতা 'গাহাসত্তসঙ্গে'ৰ লগত অন্তৰ্গত হ'লেও ইয়াৰ মূল বৈশিষ্ট্য হ'ল একো একোটা বিষয়ৰ গাথা বা কবিতা একোটা নিৰ্দিষ্ট 'বজ্জা'ৰ ('বজ্জা') অন্তৰ্গত কৰি সজোৱা হৈছে আৰু 'বজ্জা' অনুসাবে সজোৱাৰ

কাবণেই 'বজ্জালগ্গ' বুলি নামকৰণ কৰা হৈছে। প্ৰেমমূলক কবিতাৰ উপৰিও অন্যান্য বিষয়ৰ কবিতাও ইয়াত সংকলিত হৈছে।

॥ গাহাসত্তসঙ্গ ॥

প্ৰাকৃত ভাষাত ৰচিত সাহিত্য-সম্ভাৰৰ ভিতৰত বজ্জা হালৰ দ্বাৰা সংগৃহীত বুলি জনা 'গাহাসত্তসঙ্গ' নামৰ গীতি-কবিতাৰ সংগ্ৰহখনি সৰ্বোৎকৃষ্ট বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি। প্ৰাকৃতত ৰচনা কৰা গাথা বা কবিতাবেই ই এক মনোহৰ সংকলন নহয়, ভাৰতীয় লোকাৱ্যত জীৱনৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত এক সাৰ্থক প্ৰাচীন গীতি-কাব্য সংগ্ৰহ বুলিও ইয়াক আখ্যা দিব পাৰি। আভিজাত্যমূলত মনোৱন্তিৰে বৈদম্ব্যপূৰ্ণ প্ৰকাশ-শৈলীত গুৰুত্ব আৰোপিত কৰি বিশাল সংস্কৃত সাহিত্য ৰচনাৰ পূৰ্ণ-পয়োভবৰ সমকালতে লোক-জীৱনত স্পন্দিত হোৱা চিৰন্তন ভাৱ-অনুভূতি এনেদৰে সংগৃহীত হোৱাৰ প্ৰচেষ্টা নিঃসন্দেহে তাৎপৰ্যপূৰ্ণ আৰু গুৰুত্বপূৰ্ণ কৃতিত্বৰ পৰিচায়ক। 'শতক', 'সপ্তশতী' আদি নামেৰে,—যেনে অমকৰ 'অমকশতক', গৌৰধন আচাৰ্যৰ 'আৰ্যাসপ্তশতী' আদি লৌকিক প্ৰেমৰ চিত্ৰ থকা ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ কবিতাৰ যিবোৰ কোষকাব্য সংস্কৃত ভাষাত পোৱা যায় সেইবোৰ প্ৰাকৃত গাথা-সংগ্ৰহ 'গাহাসত্তসঙ্গ'ৰ প্ৰভাৱৰ প্ৰত্যক্ষ ফল। 'আৰ্যাসপ্তশতী'ত গৌৰধন আচাৰ্যই প্ৰাকৃত কবিতাক মুক্তকণ্ঠে প্ৰশংসা কৰি যোৱাই ইয়াৰ প্ৰকৃষ্ট উদাহৰণ। তদুপৰি বাণভট্ট, ৰাজশেখৰ আদি বিশিষ্ট সংস্কৃত কাব্যকাৰ সকলে হাল আৰু তেওঁৰ সংকলনৰ কথা তেওঁলোকৰ ৰচনাত উল্লেখ কৰি যোৱাৰ পৰাও গাহাসত্তসঙ্গৰ জনপ্ৰিয়তা আৰু ভাৰতীয় সাহিত্যত ইয়াৰ গৌৰৱময় স্থানৰ কথা কৈ সূচনা কৰে।

সাতবাহন ৰাজ্যৰ বজ্জা হালে ভাৰতীয় লোকজীৱনত অতি প্ৰাচীন কালৰ পৰা মুখে মুখে প্ৰচলিত হৈ থকা 'কোটি কোটি গাথা'ৰ মাজৰ পৰা সাতশ গাথা বা কবিতা সংগ্ৰহ কৰি সাতটা শতকত বিভক্ত কৰি

সংকলন কৰিছিল কাৰণেই এই গাথা-সংকলনক 'গাহাসন্তসঙ্গে' (গাথা সংগ্ৰহণী) বুলি কোৱা হৈছে। কবিতা বা গাথাসমূহ মাত্ৰ ছটা শাৰী বা চৰণতে সম্পূৰ্ণ হৈছে যদিও প্ৰত্যেকটো কবিতাই গীতি-কবিতাৰ মাধুৰ্য্যৰে স্বয়ংসম্পূৰ্ণ। কবিতাসমূহৰ মূল শ্লোক হ'ল—প্ৰেম; 'প্ৰেমৰ মান-অভিমান, শংকা-ব্যাকুলতা, প্ৰিয়জনৰ সৈতে মিলনৰ আকাঙ্ক্ষা, প্ৰিয়জনক নোপোৱাৰ নিঃসীম ক্ৰন্দন আদি প্ৰেমৰ সাৰ্বিক কপৰ বিচিত্ৰভাৱ ইয়াৰ অধিকাংশ কবিতাৰ মাজত ফুটি উঠিছে। সেয়েহে কব পাৰিঃ প্ৰাকৃতজনৰ ঐহিক প্ৰেমামুভূতিৰ উষ্ণ-উত্তপ্তপেৰে 'গাহাসন্তসঙ্গে'ৰ মূল কাব্য-জীৱন প্ৰাণময়।

মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতেই ইয়াৰ ভাষাৰ মূল আধাৰ যদিও লৌকিক কথাকপৰ উপাদানো (বা অপভ্ৰংশৰ) লক্ষ্য কৰা যায়। ইয়াৰ কাৰণ এই বুলি ক'ব পাৰি যে লোক-জীৱনত প্ৰচলিত অসংখ্য গীতৰ মাজৰ পৰা কিছু সংখ্যক বজা হালৰ উজোগত সংগৃহীত হৈ পৰিমাৰ্জিত কপত পুনৰ লেখা হৈছিল। ভাষাৰ পৰিচ্ছন্ন কপ আৰু বৰ্ণনাৰ উচ্চনানৰ লাৱণ্যগুণ লক্ষ্য কৰি বজা হালৰ সভাকবি অথবা সমসাময়িক প্ৰসিদ্ধ কবিসকলেই এনে পৰিমাৰ্জিত কপদান কৰিছিল বুলি ভাবিব পাৰি আৰু এনে কবাৰ কাৰণে অধিকাংশ কবিতাতে কবিৰ নামো যুক্ত হৈ পৰিল। এনে কিছুসংখ্যক কবিৰ নামও ভিত্তবত হালৰ উপৰিও আছে—মকবন্দ, ক্ষুদোঘ, প্ৰবাবক, কুমাৰিল, মহেন্দ্ৰ, অলক, হৰ্গদ্বাৰী, ভীমদ্বাৰী, গজসিংহ, জীৰ্মৰক, চন্দ্ৰদ্বাৰী, কলিবাৰু, বসুকাৰী, কালসাৰ, কুমাৰ, প্ৰণাম, কলাগ, হৰিভাল, অংগবাজ, ভোজক, অনংগ, মহিল, অম্বুত, বজ্জ, অনিকছ, মন্মথ, কৰ্ণ, মুক্তাধিপ, পালিত, পোষ্টিণ, কতুবাৰু, কালদীপ, অম্বুবাগ, বেবা, মাধৱী, মাতংগ, বাকপতিবাৰু আদি অনেক। কবিসকলৰ নামৰ পৰাও বুজিব পাৰি যে কবিসকল অনেকেই আছিল পণ্ডিত ব্যক্তি।

সংগ্ৰহকৰ্তা হালৰ সময় লৈ যথেষ্ট মতভেদ আছে। তথাপিহে এওঁক সাতবাহনবংশীয় খৃষ্টীয় দ্বিতীয় শতাব্দীৰ বজা আছিল বুলি

অনুমান করা হয়। কিন্তু 'গাহাসত্তসঙ্গে'র ভাষা আৰু সপ্তম শতিকাৰ কবিৰ কবিতাও ইয়াত অন্তৰ্ভুক্ত হোৱালৈ চাই বজা হাল আৰু সংকলন সম্পৰ্কে যথেষ্ট বিতৰ্ক আছে। তথাপিহঁতে সিদ্ধান্ত কৰিব পাৰি যে দ্বিতীয় শতিকাৰ কাব্যানুবাগী 'কবি বংশল' বজা হালে নিজৰ আৰু সমসাময়িক কবিৰ লগতে প্ৰাচীন কালৰে পৰা চলি অহা প্ৰেমমূলক কবিতাৰ সংকলনৰ যি যত্ন কৰিছিল, সিয়ে ৰাজভগন, যুদ্ধ বিগ্ৰহ ইত্যাদিৰ ফলত হাত বাগৰি পৰৱৰ্তী কেইবা শতিকাৰ অনেক নতুন কবিৰ কবিতাৰে সাতশ বা তাতকৈ অধিক হৈ বৃহৎ কালবৰৰ হৈ পৰিল আৰু তেতিয়া শতক বিভাজনেৰে তৃতীয়ৰ পৰা ষষ্ঠ সপ্তম শতিকাৰ ভিতৰত সাহিত্যত ব্যৱহৃত হৈ যি প্ৰাকৃতে ইতিমধ্যে জনপ্ৰিয় হৈ পৰিছিল, সেই প্ৰাকৃততে পুনৰ লেখিত হৈ ই 'গাহাসত্তসঙ্গে' নামক-বণেৰে জনাজাত হৈ পৰে, কিন্তু প্ৰথম সংকলনকৰ্তা হালৰ স্মৃতিৰ বাবে সংকলনকাৰী হিচাপে হালৰ নাম জড়িত কৰা হ'ল। ঐশ্বৰ্য্যনিৰ ভাষা আৰু সপ্তম শতিকাৰ কবিৰ অন্তৰ্ভুক্তিয়ে এনেদৰে ভাবিবলৈকে বাধ্য কৰাই। উল্লেখযোগ্য যে 'শতক' বা 'সপ্তশতী' নামধাৰী সংস্কৃত কোষ কাব্য কেইখনো সপ্তম শতিকা বা তাৰ পিছৰ কালৰহে। সেয়ে 'গাহাসত্তসঙ্গে' সংকলন কাৰ্য আৰু নামকৰণ সপ্তম শতিকাৰ ভিতৰত সম্পূৰ্ণ হয় বুলি কব পাৰি—যাৰ কাব্যাদৰ্শ আৰু নামে সংস্কৃত কবিকো প্ৰভাৱিত কৰিছিল।

ভাষা অথবা সংগ্ৰহকৰ্তা যিয়েই নহওক, ইয়াত সংগৃহীত কবিতা-সমূহে সাধাৰণ মানুহৰ সুখ-দুখ, আনন্দ-বেদনা, সৌন্দৰ্য-চেতনা, কল্পনা-অনুভৱৰ সহজ চিত্ৰ প্ৰকাশ কৰাৰ কাৰণে আৰু প্ৰাচীন ভাৰতীয় গ্ৰাম্য জীৱনধাৰাৰ অন্তৰংগ চিত্ৰ নিটোল আৰু পৰিপূৰ্ণকণত ফুটাই তোলাৰ কাৰণে এই সংকলনৰ মূল্য ভাৰতীয় কবিতাৰ ইতিহাসত চিৰ অগ্নান হৈ থাকিব।

উলভ 'গাহাসত্তসঙ্গে'ৰ পৰা ২০টা গাথাৰ মূল পাঠ দি অসমীয়া অনুবাদ কৰা হ'ল :

১। সন্তসআইঃ কই-বজ্জলেন কোডীঅ মজ্জআবন্নি ।

হালেন বিবইআইঃ সালঃকাবাণঃ গাহাণঃ ॥

অনুবাদ : অলঙ্কৃত কোটি কোটি গাথাৰ মাজৰ পৰা সাত্ত্ব গাথা কবি-বৎসল^{৩৭} হালৰ দ্বাৰা সংকলিত হৈছে ।

২। অমিঅঃ পাউঅ-ককঃ পঢ়িউঃ সোউঃ অ জে ন জানন্তি ।

কামস্ তত্তত্তন্তিঃ কুণন্তি তে কহং ন লজ্জন্তি ॥

অনুবাদ : অমৃতময় প্ৰাকৃত-কাব্য বিসকলে পঢ়িব বা শুনিব নাজানে তেওঁলোকে কামতত্ত্ব^{৩৮} চৰ্চাত লজ্জাবোধ নকৰে কিয় ?

৩। বজ্জনকম্মণিউণিএ মা জুব্বু বত্তপাডল সুঅজ্জঃ ।

মুহমাকঅঃ পিঅন্তো ধুমাই সিহী ন পজ্জলই ॥

অনুবাদ : হেবা নিপুণা বান্ধনী, খং নকৰিবা ; তোমাৰ বগ্ন-পাকলৰ দৰে সুগন্ধ মুখৰ বতাহ পান কৰাৰ কাৰণেই জুইকুৰা ধোঁৱাই আছে, জ্বলি উঠা নাই ।

৪। অমঅমঅ গঅণসেহব বজ্জীবুহত্তিলঅ চন্দ দে ছিববু ।

ছিত্তো জেহিঃ পিঅঅমো মমঃ পি তেহিঃ চিঅ কবেহিঃ ॥

অনুবাদ : হেবা চন্দ্র, তুমি অমৃতময়, আকাশৰ মুকুট আৰু নিশাৰ মুখৰ তিলক অক্ষপ ; যি কিৰণেৰে তুমি যোৰ প্ৰিয়তমক স্পৰ্শ কৰিছা সেই কিৰণেৰে মোকো স্পৰ্শ কৰা ।

৩৭. কবি-বৎসল—কবিসকলৰ পৃষ্ঠপোষক ; বজ্জা হাল এগৰাকী সৃষ্টিবিদেই নাছিল, সমসাময়িক কবিসকলৰ কাব্য-চৰ্চাৰ পৃষ্ঠপোষকো আছিল ।

৩৮. কামতত্ত্ব—প্ৰেম-চৰ্চাৰ প্ৰসংগ । সংস্কৃত সাহিত্যত প্ৰেমৰ কবিতাৰ অভাব নাই যদিও সেই প্ৰেম ধৰ্ম আৰু মোক্ষৰ বন্ধনীৰে সীমাবদ্ধ । কিন্তু ধৰ্ম-জীৱনৰ বাহিৰেও লোক-জগততো প্ৰেমৰ যে এক বিশিষ্ট স্থান আছে, প্ৰেমৰ মহিমা যে তুচ্ছ নহয়—সেই কথা প্ৰাকৃত কবিৱে গঢ়কৈ সহকাৰে উপলব্ধি কৰিব পাৰিছিল । প্ৰেমৰ বিচিত্ৰ ভাৱ, মান-অভিমান, মিলন-বিৰহ আদি প্ৰেমৰ সাৰ্বিক কণ্ঠটো প্ৰাকৃত কবিতাতহে অধিক পৰিস্ফুট । সেই কাৰণে প্ৰাকৃত প্ৰেম-কবিতা বিসকলে পঢ়া বা শুনো নাই তেওঁলোকে প্ৰেমৰ মহিমাও উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰে আৰু প্ৰেম-চৰ্চাৰ অধিকাৰো তেওঁলোকৰ নাই বুলি কোৱা গৈছে ।

৫। অসমন্তমণ্ডা বিঅ বচ ঘবঃ সে সকোউহজস্ ।

বোলারিঅ-হলহলঅস্ পুত্তি চিত্তে ন লগ্গিহিসি ॥

অনুবাদ : হেবা কস্তা, অসমাপ্ত প্রসাধনেবেই তুমি ব্যাকুল হৈ থকা তেওঁৰ ঘৰলৈ যোৱা ; ব্যাকুলতা শাঁত পৰি গ'লে তেওঁৰ হৃদয়ত তুমি স্থান নাপাবও পাৰা ।

৬। অজ্জ মএ তেন বিনা অনুহুঅ-মুহাইঃ সংভবন্তীএ ।

অহিনর মেহানঃ ববো নিসামিও বজ্ঝ পডাহো বব ॥

অনুবাদ : আজি তেওঁৰ বিবহত পূৰ্বৰ সুখ স্মৰণ কৰি নতুন মেঘৰ ধ্বনিক বধ্যক্ষুণ্ণিব বাজনা যেন অনুভৱ কৰিছোঁ ।

৭। দিঅবস্ অশুদ্বমনস্ কুলবহু নিঅঅকুড্ডলিহিআই ।

দি অহঃ কহেই বামানুলগ্গ-সোমিত্তিচৰিআই ॥

অনুবাদ : সজবঃশীয়া চৰিত্ৰৱতী নাৰীয়ে (কুলবধূ) নিজৰ কোঠাৰ বেৰত লেখি থোৱা বাম-অনুবক্ত লক্ষণৰ চৰিত্ৰৰ কথাবিলাক চৰিত্ৰহীন দেওবেকক গোটেই দিন ধৰি কৈ থাকে ।

৮। সব্ভাৱনেহ ভবিএ বন্তে বজ্জিঅইত্তি জুত্তমিনঃ ।

অনহিঅএ উন হিঅঅঃ জঃ দিঅই তঃ জ্ঞানো হসই ॥

অনুবাদ : প্ৰেম আৰু স্নেহেৰে পৰিপূৰ্ণজনৰ প্ৰতি অনুবক্ত হোৱা যুক্তিযুক্ত ; কিন্তু প্ৰেমহীনজনক হৃদয় দিলে মানুহে হাঁহিবহে ।

৯। আবন্তন্তস্ ধুঅঃ লক্ষী মবণঃ রি হোই পুৰিসস্ ।

তঃ মবণঃ অনাবন্তে রি হোই লক্ষী উন ন হোই ॥

অনুবাদ : কোনো কাম আবন্ত কৰা পুৰুষৰ নিশ্চিত লক্ষী লাভ হ'ব অথবা তেওঁৰ মৃত্যু হ'ব ; কিন্তু কোনো কাম আবন্ত নকৰাজনৰ মৃত্যুহে হ'ব, লক্ষী লাভ নহয় ।

১০। সো তুঅ কএ সুন্দৰী তহ ছীনো সুমহিলো হলিঅউত্তো ।

অহ সে মজ্জবিণীএ রি দোচ্ছঃ জাঅএ পড়িৱর ॥

অনুবাদ : হেবা সুন্দৰী, নিজৰ কপৱতী পত্নী থকা সত্ত্বেও কৃষক-

পুত্ৰ তোমাৰ কাৰণে ইমান খীণাই গৈছে যে তেওঁৰ ঈৰ্ষা-পৰায়ণা পত্নীয়েও দৃতীৰ কাৰ্য অৱলম্বন কৰিছে।

১১। দিট্ঠা চুত্ৰা অগ্‌ঘাইত্ৰা সুৰা দক্ষিণানিলো সহিও।

কজ্জাইঃ স্নিঅ গক আই মামী কো বজ্জাহো কস্‌স।

অনুবাদ : আমৰ ম'ল দেখা গৈছে, সুৰাৰ গন্ধ পোৱা গৈছে, দক্ষিণা-বতাহৰ স্পৰ্শও অনুভৱ কৰিছোঁ ; তেওঁৰ কাৰণে কামেই ডাঙৰ হ'ল ; কোৱাচোন মামী, কোননো কাৰ মৰমৰ ?

১২। তঃ নমহ জস্‌স ৱছে লঙ্ঘিমুহং কোত্‌থহস্মি সঙ্কন্ত।

দীসই মঅপবিহীনঃ সসিৱিহং সুবৱিথ ক।

অনুবাদ : সূৰ্যবিশ্বত প্ৰতিকলিত নিষ্কলংক চন্দ্ৰবিশ্বৰ দৰে যাব বন্ধপুলৰ কৌন্তভ মণিত লঙ্ঘীদেৱীৰ মুখ প্ৰতিবিস্তিত হয় তেওঁক (অৰ্থাৎ নাৰায়ণক) নমস্কাৰ কৰা।

১৩। গন্মিহিসি তস্‌স পাসং সুন্দৰি মা তুৰস বড্‌টউ মিঅঙ্কো।

তুছে তুঙ্কঃ মিঅ চন্দিআই কো পেচ্ছই মুহং দে।

অনুবাদ : হেবা সুন্দৰী, তেওঁৰ কাষলৈ তুমি যাব পাৰিবা ; ইমান অস্থিৰ হব নালাগে . জোন ওপৰলৈ উঠক ; গাখীৰত গাখীৰ মিহলোৱাৰ দৰে জোনাকত কোনে তোমাৰ মুখ দেখিবলৈ পাব ?^{১১}

১৪। গিচ্ছন্তে মঙ্গল গাইআহিঃ বব গোন্ত দিন্ন অন্নোএ।

সোউঃ ৱ নিগ্‌গও উঅহ হোন্ত বহুআট্টো বোমঙ্কো।

অনুবাদ : চোৱা, বিয়াৰ সময়ত নামতীৰোৰে যেতিয়া মঙ্গল-শুচক গীত গাইছিল, তেতিয়া দৰাৰ নাম শুনি ভৱিষ্যত-কইনাৰ শৰীৰও বোমাকিত হৈ উঠিল।

১৫। সিদ্ধবপক্কঅ-সচ্ছহাইঃ ধোঅতুল-পুজ্জ সৰিসাট্‌ঃ।

সোহন্তি সুঅণু মুকোঅআইঃ সবএ সিমব্‌ভাইঃ।

৩৯. জোন যেতিয়া আকাশৰ মাজ ভাগলৈ উঠিল তেতিয়া পোহৰ কটকটিয়া হৈ পৰিব আৰু তেতিয়া গাখীৰত গাখীৰ মিহলোৱাৰ দৰে একে হৈ যায় তেনেদৰে প্ৰেমিকাৰ বস্তু মন্থনো জোনাকৰ বস্তু পোহৰত একে হৈ যায় ; তেনে অক্লান্ত আভাসৰত গ'লে কোনেও ধৰিব নোৱাৰিব।

অনুবাদ : সুন্দরী, শবৎকালৰ পানী নাইকিয়া বগামেঘ সৈন্ধব-
লোণৰ পৰ্বতৰ দৰে অথবা কমোৱা তুলাৰ দৰে শোভা পাবলৈ ধৰিছে।

১৬। বিবহানলো সহিষ্ণুই আসাবন্ধেন বজ্জহজনস্।

একগংগাম পবাসো মাত্ৰ মৰণঃ বিসেসেই ॥

অনুবাদ : প্ৰিয়জন আহিব বুলি আশা কৰি বিবহৰ তাপ সহিব
পৰি ; কিন্তু আই, একে গাঁৱতে থাকি (প্ৰিয়জনৰ সৈতে) যদি প্ৰবাস
খাটনি লগা হয় তেন্তে তাতকৈ মৰণেই ভাল।

১৭। পুট্টি পুসন্ম কিসোঅবি পড়ীহবন্ধোন্নপত চিত্তলিঅঃ।

ছেআহিং দিঅবজা আহিং উজ্জুএ মা কলিঞ্জিহিসি ॥

অনুবাদ : হেবা কৃশোদৰী, তোমাৰ পিঠিখন মচি পেলোৱা ;
ঘৰৰ পিছফালৰ আখৰোট গছৰ পাত তোমাৰ পিঠিত লাগি আছে ;
তেতিয়াহে হেবা সবলা, তোমাৰ চতুৰা ডাঙ-জায়াই একোকে বুজিব
নোৱাৰিব।

১৮। জং জং পলোএমি দিসং পুৰণ লিহিঅ ৰ দীসসে তন্তো।

তুহ পড়িমাপড়িবাডিং বহই ৰ সঅলঃ দিসঅক্কং ॥

অনুবাদ : যি পিনেই দৃষ্টিপাত কৰে। সেইপিনেই তোমাৰ ছবিকে
চিত্ৰিত হৈ থকা যেন লাগে ; সমস্ত দিশচক্ৰই যেন তোমাৰ ছবিকে
বহন কৰিছে।

১৯। সুগ্গউ তইও বি গও জামো ত্তি সহিপ কীস মং ভগহ।

সেহালিঅনঃ গন্ধো ন দেই সৌষ্ট্ৰিং সুঅহ তমেহ ॥

অনুবাদ : হেবা সখীহঁত, বাতিয় তৃতীয় প্ৰহৰ পাব হৈ গৈছে
বুলি তোমালোকে মোক শুবলৈ কৈছা। শেৱালিৰ গন্ধে মোক শুবলৈ
দিয়া নাই, তোমালোক শোৱা গৈ।

২০। জং জং আলিহই মনো আসাবট্টিহিং হিঅঅকলঅশ্মি।

তঃ তঃ বালোক বিহী নিজ্জঃ হসিউন পমহসই ॥

অনুবাদ : আশাকপী তুলিকাৰে ক্ষয়-কলিত মোৰ মনে যিবোৰ
চিত্ৰ অংকিত কৰে, বিধাতাই গোপনে হাঁহি সক ল'ৰাৰ দৰে সেইবোৰ
মচি পেলাই।

॥ সংস্কৃত নাটকৰ প্ৰাকৃতাত্ম ॥

প্ৰাকৃতত ৰচিত নাটকৰ সংখ্যা কম আৰু গি লিখা হৈছিল সিও প্ৰাকৃতযুগৰ শেষস্তবত লিখা হৈছিল, কিন্তু সংস্কৃত নাটকত প্ৰাকৃতৰ প্ৰয়োগৰ ঐতিহ্য অতি প্ৰাচীন—খৃষ্টাব্দ প্ৰথম শতাব্দীতে ইয়াৰ সূচনা হয়। প্ৰাকৃততে কবলৈ গলে সংস্কৃত নাটকত ব্যৱহৃত প্ৰাকৃত ক্ৰান্তৰ ভৱিষ্যতেই প্ৰাকৃত ভাষাই সৰ্বপ্ৰথম শিষ্ট সাহিত্যত প্ৰবেশ কৰে আৰু সাহিত্যিক ভাষাকৈ মৰ্যাদা লাভ কৰে।

এতিয়ালৈকে প্ৰাপ্ত তথ্যমতে খৃষ্টাব্দ প্ৰথম শতাব্দীৰ বুলি অনুমান কৰা অশ্বঘোষেই প্ৰথম সংস্কৃত নাট্যকাৰ আৰু মধ্য-এছিয়াৰ তুৰফান অঞ্চলৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰা তেওঁৰ ‘সাবিগুৰুপ্ৰকৰণ’ নামৰ নাটকতে প্ৰাকৃতৰ প্ৰথম প্ৰয়োগ ঘটা দেখা যায়। তেওঁ ব্যৱহাৰ কৰা প্ৰাকৃতাত্ম সাহিত্যিক-প্ৰাকৃতৰ তুলনাত অনেক প্ৰাচীন আৰু অশোক-প্ৰাকৃতৰ লগত যথেষ্ট মিল থকা। অশোক-প্ৰাকৃতৰ পশ্চিমা, প্ৰাচ্য-মধ্য আৰু প্ৰাচ্য প্ৰাকৃতৰ লগত সম্বন্ধযুক্ত প্ৰাচীন শৌবসেনী, প্ৰাচীন-অৰ্ধ-মাগধী আৰু প্ৰাচীন মাগধী এই তিনিওটা ৰূপৰ স্পষ্ট প্ৰয়োগ তেওঁৰ নাটকত লক্ষ্য কৰা যায়। অশোক-প্ৰাকৃতৰ পিছতে কথা-প্ৰাকৃতৰ ধাৰা অনুধাবন কৰিবৰ কাৰণে অশ্বঘোষৰ নাটকৰ প্ৰাকৃতাত্ম ভাষাতাত্ত্বিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা অতি মূল্যবান।

অশ্বঘোষৰ পৰৱৰ্তী ভাসব নাট্যকাৱলীতো প্ৰাকৃত প্ৰয়োগৰ বৈচিত্ৰ আছে, কোনো কোনো নাটকত মাগধী বা অৰ্ধ-মাগধীৰ ৰূপ লক্ষ্য কৰা গলেও ভাসব ছাৰা ব্যৱহৃত প্ৰাকৃত মূলতঃ শৌবসেনী।

এই দুগৰাকী প্ৰাচীন সংস্কৃত নাট্যকাৰৰ পিছৰ প্ৰায় সকলো নাট্যকাৰে তেওঁলোকৰ নাটকত চৰিত্ৰানুযায়ী বিভিন্ন প্ৰাকৃত প্ৰয়োগ কৰিছিল আৰু সাধাৰণ চৰিত্ৰসমূহৰ মুখত প্ৰাকৃত প্ৰয়োগ কৰা এক প্ৰকাৰ বীড়িধৰ্মী হৈ পৰিছিল। কালিদাস, ভট্টকৃষ্ণ, শূদ্ৰক, বিশাখদত্ত

প্রভৃতি প্রসিদ্ধ সকলোৰে নাটকত প্রাকৃতৰ প্ৰয়োগ ঘটিছে। কালিদাস আৰু শূদ্রকৰ নাটকত প্রাকৃত প্ৰয়োগৰ যথেষ্ট অভিনৱত্ব আছে। কালিদাসে মাগধী, শৌৰসেনী আৰু মহাবাহুী এই তিনি প্ৰধান সাহিত্যিক প্রাকৃতকে প্ৰয়োগ কৰিছিল যদিও শূদ্রকে কিন্তু তেওঁৰ ‘মুচ্ছকটিক’ নামৰ নাটকত গতানুগতিকতাৰ পৰা আতৰি আহি প্রাকৃতৰ উপভাষা-বিভাষাকো প্ৰয়োগ কৰি বৈচিত্ৰ্যৰ সৃষ্টি কৰিছে। তেওঁ শাকাৰী, চাণ্ডালী ঢকী আদি মাগধীৰ উপভাষা আৰু বিভাষাকো প্ৰয়োগ কৰিছে আৰু শৌৰসেনীকো উপযুক্তভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিছে। প্রাকৃত প্ৰয়োগৰ বৈচিত্ৰ্যৰ কাৰণেই নহয়, প্রাকৃতৰ উপভাষা আদি অধ্যয়নৰ কাৰণেও শূদ্রকৰ মুচ্ছকটিক বিশেষ মূল্যবান।

সংস্কৃত নাটকত বিভিন্ন প্রাকৃত ব্যৱহাৰ হোৱা লক্ষ্য কৰি এটা সুনিৰ্দিষ্ট সূত্ৰ নিৰ্ধাৰণ কৰা জটিল কাম। সেয়েহে সংস্কৃত আলংকাৰিক সকলৰ মাজতো কোন চৰিত্ৰৰ মুখত কি প্রাকৃত দিব লাগে তাৰ নিৰ্দেশনাত বিভিন্ন ধৰণৰ মত পোষণ কৰা দেখা যায়। কদ্রট, ধনঞ্জয়, বিশ্বনাথ কবিৰাজ, ভৰদ্বাজ, কৃষ্ণকান্ত আদি আলংকাৰিক সকলে এই ক্ষেত্ৰত বিভিন্ন বিধান দিছে। তথাপিহে সিদ্ধান্ত কৰিব পাৰি যে বিভিন্ন সাহিত্যিক প্রাকৃতৰ ভিতৰত ঘাইকৈ মহাবাহুী, শৌৰসেনী আৰু মাগধী প্রাকৃতে সংস্কৃত নাটকত প্ৰধান স্থান পাইছিল। সচাচৰ বজা, ব্ৰাহ্মণ আদি উচ্চশ্ৰেণী চৰিত্ৰৰ মুখত সংস্কৃত; শিক্ৰিতা বা সজ্জাস্তা নাৰীৰ মুখত আৰু বিদূষকৰ মুখত শৌৰসেনী আৰু নিম্নশ্ৰেণীৰ চৰিত্ৰৰ মুখত মাগধীৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। মহাবাহুী প্রাকৃতে ঘাইকৈ নাটকৰ গীতত স্থান পাইছিল।

সংস্কৃত নাটকত সংস্কৃতৰ লগতে প্রাকৃত ব্যৱহাৰ হোৱাত একালে যিদৰে চৰিত্ৰৰ যথায়থ কপায়ণ সম্ভৱ হৈছিল, আনকালে তেনেদৰে সকলো শ্ৰেণী দৰ্শকৰ মাজত নাটকসমূহ জনপ্ৰিয় হৈ উঠাতো প্রাকৃত সহায় কৰিছিল। অসম্ভৱতে, ভাষাগত বৈপৰীত্যৰ প্ৰতিকূলকত সামাজিক শ্ৰেণীগত দ্বন্দ্বৰ প্ৰতিচ্ছবিও ফুটি উঠিছে।

তলত মহাকবি কালিদাসৰ 'অভিজ্ঞান-শকুন্তলম্' নাটকৰ ষষ্ঠ অংকৰ বক্ষীদ্বয়, নাগবক আৰু ধীবৰৰ কথোপকথন অংশৰ অসমীয়া অনুবাদ দিয়া হ'ল। বক্ষীদ্বয় আৰু ধীবৰৰ ভাষা মাগধী প্ৰাকৃত আৰু নাগবক বা নগবপালকৰ ভাষা শৌৰসেনী। এই অংশই সংস্কৃত নাটকত প্ৰাকৃতৰ প্ৰয়োগ সম্বন্ধে সুন্দৰ আভাষ দাঙি ধৰিব পাৰে; সামাজিক স্থানৰ পৰা নিম্ন বুলিয়েই বক্ষীদ্বয় আৰু ধীবৰৰ মুখত মাগধী প্ৰাকৃত দিয়া হৈছে; আনহাতে কিছু উন্নত স্থানীয় বুলিয়েই নগবপালকৰ মুখত শৌৰসেনী প্ৰাকৃত দিয়া হৈছে।

॥ অভিজ্ঞান শকুন্তলম্ — ৬ষ্ঠ অংক ॥

[ততঃ প্ৰবিশতি নাগবকঃ পশ্চাদ্ভাবকন পুৰুষম আদায় বক্ষিণৌ চ]
বক্ষিণৌ : (পুৰুষং ভাড়াগিদ্ভা) হণ্ডে কুন্তীলয়া, কধেহি কহিং তুএ
এশে মহালদনভাণ্ডলে উক্লিন্নামক্খলে লামকীএ অক্লীঅএ
শমাশাদিদে ।

ধীবৰকঃ : (ভীতিনাটিতাকেন) পশীদন্ত ভাবমিশ্ৰা, ন হগে
ঈদিশ্ৰা অকম্গশ্ৰা কালকে ।

প্ৰথমঃ : কিং নু ক্খু শোহনে বম্হনে শি তি কহুঅ লঞ্এ
পলিগ্গহে দিমে ।

ধীবৰকঃ : শুনধ দাব হগে ক্খু শকাবদালবাশী ধীবলে ।

দ্বিতীয়ঃ : হণ্ডে পাডচ্চলা, কিং তুম্ অস্মেহিং যদি বশদি চ
পুচ্চিদে ।

নাগবকঃ : স্মঅজ, কধেহু সন্ম কামেন । মা ন পডিবেদ্ধে ।

উভৌ : যং লাউতে আনবেদি । লবেহি লে লবেহি ।

অনুবাদ : [তাৰ পিছত নগবপালক আৰু পিছলৈ হাত বান্ধি
এজন বাগুহক লৈ দুজন নগববক্ষীৰ প্ৰবেশ ।]

বক্ষীদয় : (মানুহজনক কোবাই) হেব' চোব, ক'ত তই এই মহাবন্ধ-
উজ্জ্বল বাজকীয় নাম লেখা আঙঠিটো পালি ক ?

ধীবব : (ভয়ৰ ভাৱ প্ৰদৰ্শন কৰি) মহাশয়সকল প্ৰসন্ন হওক ; মই
এনে অকাৰ্য কৰা নাই।

প্ৰথম বক্ষী : তেন্তে কি তোক এজন সং ব্ৰাহ্মণ বুলি ভাবি বজাই
তোক এইটো দান দিছিল ?

ধীবব : শুনক তেন্তে আপোনালোকে , মই শত্ৰাবতাৰবাসী ধীবব।

দ্বিতীয় বক্ষী : হেব গভাইত চোব, আমি কি তোৰ জাতি আৰু
নিবাস সম্বন্ধে সুধিছোঁ নেকি ?

নগৰপালক : সুচক, তাক একাদিক্ৰমে সকলো কবলৈ দিয়া। বাদ্য
নিদিবা।

হুয়োজনে : মহাশয়ৰ স্নেহে আদেশ। হেব ক, কৈ যা।

মূল পাঠ :

ধীববকঃ : শে হগে যালবড়িশপ্লহদীহি মশ্চবন্ধনোবাএহি কুড়ুম্বলনঃ
কলেমি।

নাগবকঃ : (প্ৰহস্তু) বিমূক্হো দানি দে আজীৰো।

ধীববকঃ : ভট্টকে মা এব ভণ—

শহয়ে কিল যে বিনিন্দিদে ন ত শে কস্ম বিবয়গনৌঅকে।

পশুমালী কলেদি দালুন অমুকস্পামিচ্ছলে বে শোনিকে ॥

নাগবকঃ : তদো তদো।

ধীববকঃ : অধ একেদিঅশ মএ লোহিদমশ্চকে থণ্ডশো কঠিদে। যাব
তশশ উদলব্ভন্তলে এদ মহালদনভাশুলঃ অঙ্কলীঅঅ গেঙ্কামি।

পশ্চা ইধ বিক্হঅস্ত ন দশঅন্তে হেয়ব গহিদে ভাবমিশ্শেহিঃ।

এতিকৈ দাব এদশশ আঅমে। অধুনা মালেধ বা কুঠেধ বা।

নাগবকঃ : (অজুৰীয়কম্ আত্মায়) জামুঅ, মচ্ছোদব-সংঠিদঃ তি বজি
সংদেহো। তথা অঅঃ বিস্গগঙ্কো। আগমো দানি এদস্
বিম্ববিসিদ্দকো। তা এধ। বাজউলঃ জেব গজ্জম্হ।

বন্ধিণী : (ধীবৰ প্ৰতি) গচ্চ লে গচ্চিচ্ছেদয়া গচ্চ । (ইতি পৰিক্ৰামন্তি)

অনুবাদ :

ধীবৰ : মই জাল, ববশী আদি মাছ ধৰা সঁজুলিৰে মোৰ আত্মীয়সকলক ভৰণপোষণ কৰোঁ ।

নগৰপাল : (হাঁহি) তোমাৰ জীৱিকা দেখোন বেচ বিপুল ।

ধীবৰ : এনেদৰে নকব মহাশয়—

জন্মজ রুত্তি নিন্দনীয় হলেও পৰিত্যাগ কৰা উচিত নহয় ; অনুকম্পাবে হৃদয় ভৰি পৰিলেও কছায়ে পশুহত্যাৰ দৰে নিষ্ঠুৰ কাম কৰিব লগা হয় ।

নগৰপাল : তাৰ পিছত তাৰ পিছত

ধীবৰ : তাৰ পিছত এদিন মই এটা বোঁ মাছ টুকুৰা টুকুৰাকৈ কাটিছিলোঁ । সেইসময়তে তাৰ পেটৰ ভিতৰত এই মহাবল্লভ আঙঠিটো দেখিবলৈ পাইছিলোঁ । পিছত, এইটোকে বিক্ৰিৰ বাবে দেখুৱাব সময়তে মহাশয়সকলে ধৰিলে । এইয়াই এইটো পোৱাৰ কাহিনী । এতিয়া আপোনালোকে মাৰকেই বা কাটক ।

নগৰপাল : (আঙঠিটো শুভি) জামুক, এইটো যে মাছৰ পেটৰ ভিতৰত আছিল তাত সন্দেহ নাই, কাৰণ তেনে এক আমিষ গন্ধ পোৱা গৈছে । গতিকে প্ৰাণ্ণিৱন্তান্ত এতিয়া চিন্তাৰ বিষয় । আহা, ৰাজপ্ৰাসাদলৈ যাওঁহক ।

বন্ধিণী : (ধীবৰৰ প্ৰতি) বল হেব' গাঁঠিকটয়া বল ।

(কিছুদূৰ আগুৱাই যায়)

মূল পাঠ :

নাগবক : সুঅয়, ইধ গোউবহুআৰে অল্পমতা পডিবালেধ ম. জাব বাঅউল পবিসিঅ নিকমামি ।

উভো : পবিশহ লাউতে শামিগ্গশাদন্ত ।

নাগবক : ওয়া (ইতি নিক্ৰান্তঃ)

সূচকঃ : যানুঅ, চিলাঅদি লাউতে ।

জানুকঃ : নং অবশলোবশগ্ননীআ ধু লাঅনো হোন্তি ।

সূচকঃ : যানুঅ, ক্ষুলন্তি মে অগ্গহস্তা (ধীববঃ নির্দিষ্ট) ইমঃ
গতিশ্চেদ অঃ বাবাদেহ্ ।

ধীববঃ : নালিহদিভাবে অকালনমালকে ভবিহ্ ।

জানুকঃ : (বিলোকা) এশে অস্মান ঈশালে পতে গেগ্হিঅ
লাঅশাশনঃ । (ধীববঃ প্রতি) তা শউলানঃ মুহ পেন্ধদি অথবা
গিদ্ধশিআলানঃ বলী ভবিশ্শশি ।

নাগবকঃ : (প্রবিশ্য) শিগঘঃ শিগঘঃ এদঃ (ইতি অক্লোন্তে)

ধীববঃ : হা হদে স্মি (ইতি বিবাদঃ নাটয়তি)

নাগবকঃ : মুঞ্চেধ বে মুঞ্চেধ জালোবজীবিনঃ । উক্সো নো কিল
অজুলীঅঅস্ স আঅমো । অমুহ সামিনা জেব মে কধিদঃ ।

সূচকঃ : যথা আনবেদি লাউতে । যমবশদিং গজ্জঅ পড়িনিউতে কথু
এশে । (ইতি ধীববঃ বজ্জনান্মোচয়তি)

ধীববঃ : (নাগবকঃ প্রণম্য) ভস্টকে তব কেলকে মম যীবিদে ।
(ইতি পাদয়োঃ পততি)

নাগবকঃ : উট্ঠেহি উট্ঠেহি । এসো ভট্টিনা অজুলীঅঅমুল্লসস্মিদো
পাবিদোসিও দে পসাদীকিদো । তা গেগ্হ এদঃ (ইতি ধীববায়
কটকঃ প্রযচ্ছতি ।)

ধীববঃ : (সহর্ষঃ প্রতিগৃহ্য) অনুগ্গহিদে স্মি ।

অনুবাদঃ :

নগবপালঃ : সূচক, যেতিয়ালৈকে মই রাজপ্রাসাদর পবা ঘূবি নাহো
ভেতিয়ালৈকে এই নগবদ্বারত সতর্কভাবে বৈ থাকাইক ।

জয়োজনে : রাজ অনুগ্রহর বাবে আপুনি রাজপুত্রীত প্রবেশ করক ।

নগবপালঃ : বাক । (প্রস্থান)

সূচকঃ : জানুক, প্রজুরে দেখোন দেবি কবিছে ।

জানুকঃ : অবসর চাইছে বজ্রাক লগ কবিব পবা যায় ।

সূচক : জানুক, এই গাঁঠিকটিয়াক (ধীবৰক নিৰ্দিষ্ট কৰি) বধিবৰ বাবে মোৰ আজুলিবিলাক পিৰপিৰাই উঠিছে।

ধীবৰ : অকাৰণতে মোক বধ কৰাতো উচিত নহব।

জানুক : (দূৰলৈ চাই) সেয়া আমাৰ প্ৰভুৱে বজাৰ আদেশ লৈ আহিছে। (ধীবৰৰ প্ৰতি) এতিয়া তই কুকুৰৰ মুখ দেখিবি নতুবা শিয়াল-খণ্ডণৰ ভক্ষ্য হ'বি।

নগৰপাল : (প্ৰবেশ কৰি) শীঘ্ৰে শীঘ্ৰে ইয়াক—(আধা কোৱা হয়)

ধীবৰ : হায়, মই মৰিলো (বিষাদ কৰে)

নগৰপাল : এই জালোৱাটোক মুকলি কৰি দিয়া, মুকলি কৰি দিয়া। আঙঠিটো পোৱাৰ কথা প্ৰমাণিত হৈছে। বজাই মোক এনেদৰে কৈছে।

সূচক : প্ৰভুৰ যি আদেশ। ই যমপুৰীলৈ গৈও পুনৰ ঘূৰি আহিল। (ধীবৰৰ বন্ধন মুকলি কৰি দিয়ে।)

ধীবৰ : (নগৰপালক প্ৰণাম কৰি) মহোদয়, আপোনাৰ কাৰণেই মোৰ জীৱন বক্ষা পৰিল (এই বুলি ভৱিত পৰে)।

নগৰপাল : উঠা উঠা, বজাই তোমাৰ প্ৰতি সন্তুষ্ট হৈ আঙঠিটোৰ সমমূল্যৰ পুৰস্কাৰ এটা দিছে। এয়া লোৱা (ধীবৰক পুৰস্কাৰ দিয়ে।)

ধীবৰ : (আনন্দেৰে গ্ৰহণ কৰি) মই অনুগৃহীত হলো।

মূল পাঠ :

জানুক : এশে কথু লঞাঞা তথা নাম অনুগৃহীতঃ নঃ শূলোদো ওদালিহ হস্তিহস্তঃ শমালোবিদে।

সূচক : লাউন্তে, পালিদোশিএ কৰেদি মহালিহলনেন তেন অঙ্গলী-অএন শামিনো বহুমেন হোদকঃতি।

নাগবক : নঃ ভসসিং ভট্টিনো মহাবিহবদনঃ তি ন পৰিলোদো।
এতিঅঃ উন।

উভো : কিং নাম—

নাগবকঃ : ওকেমি অস্ স দংসনেন কো বি হিঅঅট্টিদো জনো
ভট্টিনো স্তমবীদো তি । জনো তঃ পেলখিঅ মুহন্তঅঃ পইদি-
গন্তীবোবি পঙ্কস্ স্তমমনো আসি ।

সূচকঃ : তোশিদে দানিঃ ভস্টা লাউস্তেন ।

জানুকঃ : নং ভণামি ইমশ্ শ মশ্চলীশন্তুনো কিদো তি ।

(ইতি ধীববম্ অস্ময়্যা পশ্চতি ।)

ধীববঃ : ভস্টকা ইদো অন্ধ- তুস্মানং পি শূলামূল ভোত্ ।

জানুকঃ : ধীবল, মহন্তলে শংপদঃ মে পিঅবঅশ্শকে সৎবতে শি ।
কাদম্বলী-শকিকে কথু পটমং অস্, মানং শোহিদে ইশ্চীঅদি । তা
শুণ্ডিকাগালং য়েব গশ্চন্ম । (ইতি নিক্রাস্তাঃ সর্বে) ।

অমুবাদ :

জানুক : বজ্রাই ইয়াক ইমান অনুগৃহীত করিলে যে শূলব পৰা নমাই
হাতীর পিঠিত বজ্রাই দিয়া হ'ল ।

সূচক : প্রভু, পূবস্কাৰে যেন কয় মহাবত্তখচিত সেই আঙঠিটো বজ্রাব
অত্যন্ত মনঃপুত হৈছে ।

নগবপাল : বহুমূলীয়া বত্তখচিত বুলিয়েই যে বজ্রাব এই পূবস্কাৰ—
সেইটো নহয় ; আন কিবাও আছে—

দ্রয়োজনে : কিনো সেয়া ?

নগবপাল : মোৰ ভাৱ হ'ল সেইটো দেখি তেওঁৰ কোনো হৃদয়স্থিত
জনৰ কথা সৌৱৰণলৈ আহিল । কাৰণ সেইটো দেখি স্বভাবগন্ত-ব
বজ্রা কস্তেৰ কাৰণে উদ্বিগ্নমনা হৈ পৰিছিল ।

সূচক : প্রভু, তেজ্জে আপুনি বজ্রাক বিশেষভাৱে সম্বৃত্ত কৰিছে ।

জানুক : মই কওঁ মাছৰ শৰু ইয়াৰ কাৰণেই সম্বৃত্ত হৈছে । (এই
বুলি ধীববৰ প্ৰতি উৰ্বাৰে দৃষ্টিপাত কৰে ।)

ধীবব : মহোদয়সকল, ইয়াৰ আধা (পূবস্কাৰৰ) আপোনালোকৰ
মদৰ মূল্য হওক ।

জানুক : ধীবব, তুমি মহং . এতিয়াৰ পৰা তুমি আমাৰ প্ৰিয় বন্ধু
হ'লা । আমাৰ ইচ্ছা আমাৰ প্ৰথম বন্ধুত্ব মদক সাক্ষী কৰিয়েই
স্থাপিত হওক । গতিকে বলা, আমি মদ-বিক্ৰেতাৰ ঘৰলৈ
যাওঁহক ।

॥ প্রাকৃত নাটকৰ নিদৰ্শন ॥

সংস্কৃত নাটকত প্রাকৃত ব্যৱহাৰৰ ঐতিহ্য অতি প্রাচীন যদিও সম্পূৰ্ণৰূপে প্রাকৃতত বচনা কৰা নাটকৰ ভিতৰত প্রথম হ'ল কবিরাজ ৰাজশেখৰৰ 'কপূৰ-মঞ্জৰী' নামৰ নাটক (সটুক) খনাই আৰু এই হিচাপে 'কপূৰ-মঞ্জৰী'ৰ ভাৰতীয় নাট্য-সাহিত্যৰ ইতিহাসত এক বিশেষ মূল্য আছে। নাটকখনিৰ বিষয়বস্তুৰ কোনো অভিনবত্ব বা নতুনত্ব নাই। বিষয়বস্তু আৰু ঘটনাবিশ্ৰাস হুবহু সংস্কৃত নাটিকাৰ অনুরূপ। চাৰি অ'ক বা 'জ্ঞানিকান্তবমত বিভক্ত এই নাটকত ৰজা চণ্ডপালৰ লগত ৰাজকুমাৰী কপূৰ-মঞ্জৰীৰ প্ৰণয় আৰু মিলনৰ চিত্ৰ ঝঁকা হৈছে। কিন্তু সংস্কৃত নাটিকাৰ অনুরূপেই প্রাকৃতত বচনা কৰি 'সটুক' বুলি অভিহিত কৰি ভাৰতীয় নাট্য সাহিত্যত এটা নতুন ধাৰা প্ৰবৰ্তন কৰাৰ কাৰণে ৰাজশেখৰ চিৰস্মৰণীয় হৈ বৰ। তেওঁ প্ৰবৰ্তন কৰা ধাৰা অনুসৰণ কৰি অষ্টাদশ শতাব্দী পৰ্যন্ত কেইবাখনো সটুক বচনা কৰা হৈছিল।

'সৰ্বভাষা চতুৰ' বুলি নিজকে দাবী কৰিব পৰা এই গৰাকী নাট্যকাৰ এগৰাকী প্ৰসিদ্ধ কবি, 'আলংকাৰিক' আৰু প্ৰাবন্ধিকে আছিল। কপূৰমঞ্জৰীৰ উপৰিও 'বিদ্ধ-শাল-ভঞ্জিকা', 'বালবাহায়ণ', 'বালভাৰত' আদি নাটক বচনা কৰিছিল। কবিৰ 'কাব্য-শ্ৰীমাংসা' এক সুপ্ৰসিদ্ধ আলংকাৰ বিষয়ক গ্ৰন্থ। কবি হিচাপে প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰা সত্বেও তেওঁৰ কাব্য-সম্পদ আৰু অজ্ঞানত বহু বচনা আজিও অনাবিষ্কৃত।

মধ্যদেশৰ গুৰুৰ প্ৰতিহাৰৰ ৰজা মহেন্দ্ৰপালৰ গুৰু আৰু মহামন্ত্ৰী বুলি নিজকে কোৱাৰ পৰা তেওঁৰ সময় নবম শতাব্দীৰ শেষৰ পৰা দ্বাদশ শতাব্দীৰ আগভাগৰ বুলি কব পৰা যায়।

‘কপূৰ-মঞ্জৰী’ নাটক (সট্ৰক) খনত সংস্কৃত পৰিহাৰ কৰি প্ৰাকৃতত বচনা কৰা হৈছে বুলি কোৱা হৈছে যদিও কোন প্ৰাকৃতত বচনা কৰা ভাক স্পষ্টকৈ কোৱা নাই। কিন্তু তেওঁৰ পৰিব্যাপ্তিৰ কাল নব্য ভাৰতীয় আৰ্ষ ভাষাৰ উদ্ভৱৰ সময় হোৱা হেতু আৰু সেইসময়ত কোনো এটা বিশেষ প্ৰাকৃত প্ৰচলন নথকাৰ কাৰণে, ইতিমধ্যে মধ্যদেশীয় সংস্কৃত অনুগত সাহিত্যত ব্যৱহৃত শৌৰসেনী প্ৰাকৃতকে মূলতে আধাৰ হিচাপে লৈ মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতবোৰ উপাদান সংমিশ্ৰণ কৰি এক কৃত্ৰিম নিজা প্ৰাকৃত সৃষ্টি কৰি তাকে ‘কপূৰ-মঞ্জৰী’ত প্ৰয়োগ কৰিছে; অৱশ্যে ইয়াৰ লগতে তেওঁৰ সময়ত প্ৰচলিত কথ্য-ৰূপৰ শব্দ-সম্ভাৰকে ধৰি প্ৰবচন আদি অনেক উপাদান সোমাই পৰিছিল।

ভলত ‘কপূৰ-মঞ্জৰী’ ‘প্ৰথম জৱনিকা’ৰ অসমীয়া অনুবাদ দিয়া হ’ল।

কপূৰ-মঞ্জৰী

প্ৰথমঃ জৱনিকাসুৰম্

ভঙ্কঃ হোউ সবস্ সঙ্কম্ম কইনো নন্দন্ত বাসাইনো

অন্নানঃ পি.পৰঃ পঅট্টউ ববা বাণী ছইজ্জলিআ।

বজ্জোমী তহ মাঅহী কুবউ নো সা কিঃ চ পঙ্কালিআ

বীৰ্জিও বিলিহন্ত কস্ককুসলা জোন্হঃ চওবা বিঅ ॥ ১ ॥

অনুবাদ : সবস্বতীৰ দ্বাৰা মংগল হওক, ব্যাস আদি কবিসকল আনন্দিত হওক; বসিকসকলৰ প্ৰিয় অস্ত্ৰাস্ত্ৰ কবিসকলৰ উত্তম বচনা সমূহ প্ৰবৰ্তিত হওক। বৈদৰ্ভী, মাগধী আৰু পাঞ্চালী বীৰ্তি^{১০}

৪০. বৈদৰ্ভী বা বিদৰ্ভ দেশৰ, দ্ৰাঘধ বা পূৰ্বাঞ্চলৰ আৰু পাঞ্চাল দেশৰ কবিসকলৰ কলা-শৈলী বা Poetic diction বা Style. বাজপেশ্যেৰে বৈদৰ্ভী, দ্ৰাঘধী আৰু পাঞ্চালী এই তিনি বীৰ্তিৰ বা শৈলীৰ সংমিশ্ৰণেৰে ‘কপূৰ-মঞ্জৰী’ সট্ৰকখনি কনা কৰিছে।

প্ৰতিভাত হওক আৰু চকোৱা চৰায়ে যিদৰে জোনাকৰ সুখা পান
কৰে, তেনেদৰে কাব্যকুশল ব্যক্তিসকলেও এই বীভিসমূহৰ বসান্বাদন
কৰক ।

অবি অ ।

অকলিঅপৰিবন্ত বিবৃতমাইঃ অজনিঅচুস্বনডম্বৰাই দূৰঃ ।

অঘডিঅখনতাডণাই নিষ্ঠঃ নমহ অগন্ধবজ্জন মোহনাই ॥ ২ ॥

অনুবাদ : আৰু—

আলিগনৰ উত্তেজনা, চুস্বনৰ আড়ম্বৰ, স্তনৰ পীড়ন প্ৰকাশ
নোপোৱা অনাগ-বতিৰ মিলনক প্ৰণাম জনাওঁ ।

নান্দ্যতে

স্থাপক : সসিহুগমগুনান সোহনাসান সুবমনপিআনঃ ।

গিৰিসগিৰিক্ষ সুজান সঘাভী বো সুহঃ দেউ ॥ ৩ ॥

অবি অ

ঈসাবোসপ্পসাম্পন্নইসু বভসো সগগগজাজলেহি-

অমূল পৰিআএ তুহিনকৰকলাকপ্পসিপ্পীঅ বন্ধো ।

জোনহামুত্তাহলিঙ্গঃ নঅমউলিনিহিত্তগগহথেহি দোহিঃ

অগ্ঘং সিগ্ঘং ব দেন্তো জঅই গিৰিসুআপাঅপক্ষে-

কহান ॥ ৪ ॥

অনুবাদ : নান্দীৰ পিছত

স্থাপক : চন্দ্ৰকলাৰে বিভূষিত, প্ৰণয়ৰ অভিজাৰী, দেবতাসকলৰ
প্ৰিয় শিৱ আৰু পাৰ্বতীৰ মিলন আপোনালোকৰ সুখদায়ক হওক ।

আৰু

ঈৰ্ষাকোপ (পাৰ্বতীৰ) প্ৰাথমিক কবিতালৈ : দি নতমন্তকেৰে চুই

৪১. শিৱৰ জটাত গংগা থকাৰ কাৰণে পাৰ্বতীয়ে সঁতনি বুলি ধৰি গৈ
ঈৰ্ষান্বিতঃ বি আঁজমান বা অ কাৰীছিল তাক প্ৰশমন কৰিবৰ কাৰণে শিৱই
পাৰ্বতীৰ ওচৰত নত হৈছিল ।

হাতত স্বৰ্গগংগাৰ পানীৰে চন্দ্ৰকলাৰ নিচিনা ৰূপালী শংখত^{৪২}
জোনাকসদৃশ মুক্তাফলৰ^{৪৩} অৰ্থ্য গিৰিসুতাৰ^{৪৪} চৰণপদ্মত নিবেদন
কৰে—সেই ৰুদ্ৰৰ জয় হওক।

(পৰিক্ৰমা নেপথ্যাভিমুখমবলোকা ।)

কি উন নটুগুউন্তো বিঅ দীসদি অম্হানং কুশীলরানং পৰিজনো ।
জাদো একা পন্তোইদাইঃ সিঅআই উচ্চিনেদি । ইদবা কুসুমাবলীও
গুম্ফেদি । অন্ন পডিসীসআইঃ পডিসাবেদি । কা বি ছ বন্নিআও
পট্টএ বট্টিদি । এসো বংসো ঠাবিদো ঠানে । ইঅঃ বীণা পডিসাবী-
অদি । ইমে তিন্নি বি মিঅন্না সজ্জীঅন্তি । এস কংসতালানঃ
পক্খাউজ্জান হলবোলো সুনীঅদি । এদ ধুবাগীদ আলবীঅদি ।
তা কি পি কুড়ম্ব হক্কাৰিঅ পুচ্ছিসম্ (নেপথ্যাভিমুখমবলোকা
সংজ্ঞাপয়তি ।)

অনুবাদ : (কেইখোজমান দি নেপথ্যৰ পিনে চাই)

এয়া দেখোন আমাৰ কুশীলরসকল নাট-অভিনয়ত প্ৰবৃত্ত হ'ব খোজা
যেন লাগিছে । এগৰাকীয়ে দেখিছে ভাওৰ উপগোগী পোছাক বাচি
লৈছে ; এগৰাকীয়ে ফুলৰ মালা গাঁথিছে, আন এগৰাকীয়ে মুখাবোৰ
ঠিকঠাক কৰিছে, এগৰাকীয়ে পটাত ব' বটিছে । এইফালে বাঁহীত
সুৰ দিয়া হৈছে, বীণাতো সুৰ বাজিবলৈ বিচৰা হৈছে, তিনিটা
মুদংগও সজায় বখা হৈছে । কাঁহ-তালৰ শব্দৰ লগে লগে পাখোৱাজৰ
শব্দও শুনা গৈছে, ধ্ৰুৱ-গীতৰ আলাপো এইফালে আৰম্ভ হৈছে ।
কিনো হৈছে কোনোবা এজনক মাতি সোধা হওক ।

(নেপথ্যৰ পিনে চাই কাবোৰাক মাতিলে ।)

মূল পাঠ : (প্ৰৱিষ্ট)

পাবিপাৰ্শ্বিকঃ : আনবেছ ভাৱো ।

৪২. শিখৰ মূৰৰ চন্দ্ৰকলাক বগা শংখৰ লগত তুলনা কৰা হৈছে ।

৪৩. মৃত্তাকলৰ দৰে জোনাক অৰ্থাৎ জোনৰ কিম্বদন্তাকলৰ দৰে ।

৪৪. গিৰিকন্যা অৰ্থাৎ হিমালয়-বৰ্দ্ধিতা পাৰ্বতী ।

স্থাপকঃ : কিং উন নটপউত্তা বি অ দীসধ ।

পাৰিপাশ্বিকঃ : অধ ইঃ । সটুঅ' নজ্জিদসঃ ।

স্থাপকঃ : কো উন তস্ স কট্টে ।

পাৰিপাশ্বিকঃ : ভাৱ কহিচ্ছউ এঅ' কো ভৱই বঅনিবল্লহ'সিহন্তো ।

বহুউলচ্চামণিনো মহিন্দবালস্ কো অণ্ডক ॥ ৩ ॥

স্থাপকঃ : (বিচিন্ত্য) অএ পণ্ণ'হোত্তবং থু এদঃ (প্ৰকাশয়)

বাঅসেহবে ।

পাৰিপাশ্বিকঃ : সো এদস্ দ কট্টে ।

স্থাপকঃ : কি সটুঅঃ ।

পাৰিপাশ্বিকঃ : (স্মৃতা) কধিদ' জ্জেক্স ছইল্লৈহিং ।

সো সটুও ত্তি ভৱই দূবঃ জো নাডিআই অনুহবই ।

কিং উন পবেসঅবিকথংভকাই' ন কেৱল' দীসন্তি ॥ ৬ ॥

স্থাপকঃ : তা কিং তি সৰুদ' পৰিহবিঅ পাউদবক্কে পাউত্তো কট্টে ।

পাৰিপাশ্বিকঃ : সৰুভাসাচউবেণ তেন ভনিদ' জ্জেক্স । জ্জধা ।

অপবিসেসা তে চিঅ সদ্দা তে চেঅ পবিণমন্তা বি ।

উত্তিবিসেসো কন্মো ভাদা জ্জা হোই সা হোউ ॥ ৭ ॥

অবি অ—

পকসা সৰুঅবক্কা পাউঅবক্কা বি হোই সুউমাবো ।

পুৱিসমহিলান' ভেত্তিঅমিহন্তব' তেত্তিঅমিমান' ॥ ৮ ॥

অনুবাদ :

পাৰিপাশ্বিক^৫ : আদেশ কৰক, ডাঙৰীয়া ।

স্থাপক : ভোমালোকে কিবা নাট-অভিনয় কৰিব খুজিছাওঁক যেন লাগিছে ।

পাৰিপাশ্বিক : হয়, সটুক এখন অভিনয় কৰা হ'ব ।

স্থাপক : ভাবনো বচক কোন্ ?

৪৬. পাৰিপাশ্বিক অভিনয়ত অংক গ্ৰহণকাৰী মন্তব্য বা স্থাপকতকৈ নিম্ন ব্যক্তিৰ চৰিত্ৰ ।

পাৰিপাশ্বিক : ডাঙৰীয়া, কণ্ঠকটোন বাক বজনীবল্লভ শিখণ্ড^{৪৬}
বুলি কাক কোৱা হয় আৰু বহুবুলৰ চূড়ামণি মহেন্দ্ৰপালৰ গুৰু
কোন্ ? ॥ ৫ ॥

স্থাপক : (মনতে ভাৱি) এয়া দেখোন উত্তৰ দিবৰ কাৰণে কৰা এটা
প্ৰশ্নহে । (প্ৰকাশ কৰি) ৰাজশেখৰ ।

পাৰিপাশ্বিক : তেৱেঁই ইয়াৰ কৰি ।

স্থাপক : সটুক কি ?

পাৰিপাশ্বিক : (ভাৱি) পণ্ডিতসকলে কৈছে যে—

তাকেই সটুক বুলি কোৱা হয় যি বহুল পৰিমাণে নাট্যকাক অনুসৰণ
কৰে ; কেৱল তাত প্ৰবেশক আৰু বিষ্কম্বক নাথাকে^{৪৭} ॥ ৬ ॥

স্থাপক : কবিয়ে কিয় তেন্তে সংস্কৃত পৰিহাৰ কৰি প্ৰাকৃতত বচনা
কৰিলে ?

পাৰিপাশ্বিক : সৰ্বভাষাতে পাৰ্গত (দক্ষ) তেওঁ (কবিয়ে) এনেদৰে
কৈছে যে—

৪৬. বজনীবল্লভ—নিশাৰ ৰাজ বা ৰজা ; শিখণ্ড—শেখৰ বা শিখৰ ;
গতিকে ৰাজ + শেখৰ = ৰাজশেখৰ ।

৪৭. ৰাজশেখৰেই ভাৰতীয় নাট্যসাহিত্যত 'সটুক' বুলি এক নাট্য-শ্ৰেণী
'কপূৰ-মঞ্জৰী'ৰ জৰিয়তে প্ৰতিষ্ঠা কৰে আৰু সেয়েহে পাৰিপাশ্বিক আৰু
স্থাপকৰ কথোপকথনৰ মাজেৰে 'সটুক'ৰ সংজ্ঞা দিবলৈ বিচৰা হৈছে । সটুক
নাট্যকাক অনুকৰণ বুলি কোৱাৰ পৰা নাট্যকাক 'আদৰ্শ'ৰে ইয়াক গঢ়ি তোলা
হৈছে বুলি কব পাৰি : মাত্ৰ তাত নাট্যকাত থকাৰ দৰে 'প্ৰবেশক' আৰু
'বিষ্কম্বক' নাথাকে । প্ৰবেশক আৰু বিষ্কম্বক সৰু দৃশ্যবিভাগ ; কিহেতু নাট্যকত
বা নাট্যকাত কোনো দৃশ্যবিভাজন নাথাকে, কেৱল অংকহে থাকে, এই দুটাৰ
ম্বাৰা দৃশ্য বিভাগৰ কাম সমাধা কৰা হয় । প্ৰবেশক প্ৰথম অংকৰ আৰম্ভণিতে
থাকে, কিন্তু বিষ্কম্বক যি কোনো অংকৰ প্ৰথমতে থাকিব পাৰে । সটুক
জানিবলৈ নাট্যকাক লক্ষণ জনা প্ৰয়োজনীয় । কিম্বনাথ কবিৰাজে 'সাহিত্য-
দৰ্পণ'ত নাট্যকাক সংজ্ঞা নিকলন কৰি কৈছে যে নাট্যকাক কাহিনী কবিত্ব কম্পনা-
প্ৰসূত ; ইয়াত নাৰী-চৰিত্ৰৰ প্ৰাধান্য ঘটে ; অংকৰ সংখ্যা চাৰি ; নান্নক জন
ধীৰ-ললিত প্ৰখ্যাত ৰজা ; ('নাট্যকা কল্পবৃদ্ধা স্যাৎ স্তম্ভীপ্ৰায়া চতুৰ্বিধিকা
প্ৰখ্যাতো ধীৰললিতস্তৰ স্যাম্মাকো নৃপ' ॥ সাহিত্য দৰ্পণ ॥ ৬/৬১) ইয়াৰ

পৰিণাম^{১৮} (অৰ্থাৎ অন্ত ভাষাত পৰিণত বা কণাস্থিৰিত হ'লেও)
যিয়েই নহওক, শব্দৰ অৰ্থ একেই থাকে ; বসন্ত বাক্যই কাব্য^{১৯},
ভাষা যিয়েই নহওক লাগিলে ॥ ৭ ॥

আক

সংস্কৃত বচনা কঠুৰা, প্ৰাকৃত বচনা কোমল ; পুৰুষ আক নাৰীৰ
মাজত যি প্ৰভেদ, এই দুই ভাষাৰ মাজত সেই প্ৰভেদেই
বিবাজমান ॥ ৮ ॥

উপৰিও নৃত্যগীত কুশলা বাজবংশোভব কন্যাৰ লগত নায়ক বজাৰ প্ৰণয়
হয় আৰু এই প্ৰণয় শেষত প্ৰধান বাজমহিষীৰ জৰিয়তে সুসংগম হয় ।
'কপ্-বমজবী'ত এই লক্ষণসমূহ বিবাজমান । কাহিনীটো বাজশেখৰৰ কল্পনা-
প্ৰসূত ; নায়ক বজা চন্দ্ৰপাল ধীৰ-ললিত ; তেওঁ বৈদৰ্ভ-কুমাৰী 'কপ্-বমজবী'ৰ
প্ৰণয়াসক্ত ; শেষত প্ৰধান বাণীৰ সহায়তে দুয়োৰে মিলন । মাত্ৰ ইয়াত
নাটিকাত থকাৰ দৰে প্ৰবেশক আৰু বিচ্ছিন্নক দৃশ্যবিভাগ নাই । অংকৰ ঠাইত
জ্বৰিকা ব্যৱহাৰ কৰি চাৰিটা জ্বৰিকাত কাহিনীৰ সমাপ্তি ঘটোৱা হৈছে ।
যিহেতু 'কপ্-বমজবী'য়েই সটুকৰ প্ৰথম নিদৰ্শন, বাজশেখৰে দিয়া সংজ্ঞা
অনুসৰিয়েই পৰবৰ্তী আলংকাৰিক সকলে সটুকৰ সংজ্ঞা নিকপণ কৰিছে আৰু
নিদৰ্শন হিচাপে কপ্-বমজবীকে ধৰিছে ।

সটুকত নৃত্য-নাট্যৰ গুণ লক্ষ্য কৰি প্ৰাচীন ভাৰতব লোক-নাট্য অনুষ্ঠান
'সাড়িক' বা 'সাৰ্ণ্ডিক'ক পৰিমাৰ্জিত কৰি নাটিকাৰ আদৰ্শৰে সটুক নাট্য গঢ়ি
তোলা হৈছে বুলিও ভাবিবৰ অবকাশ আছে । তদুপৰি সংস্কৃতত 'সত্' ধাতু
পোৱা যায় । 'নট্' ধাতুৰ পৰা 'নাটক' শব্দ হোৱাৰ দৰে তাৰ সাদৃশ্যতে
'সত্' ধাতুৰ পৰা 'সাটক' ব্যুৎপন্ন হৈ প্ৰাকৃত ৰূপ সটুক বা সটুঅ হ'ল বুলিও
কম পাৰি । এই প্ৰসংগত ডঃ স্কুমাৰ সেনৰ মন্তব্য উল্লেখযোগ্য : 'সটুক'
শব্দৰ ব্যুৎপত্তি অজ্ঞাত ; নটুৰ সাদৃশ্যতে সটু আৰু 'নাটক'ৰ সাদৃশ্যতে 'সাটক'
আৰু তাৰ পৰা সটুকৰ উৎপন্ন বুলি অনুমান কৰিব পাৰি ।'

৪৮. প্ৰাকৃতত পৰিবাৰ্তিত হ'লেও শব্দৰ বি অৰ্থ সি সংস্কৃতৰ দৰে
প্ৰাকৃততো একেই থাকিব । 'সম্ভাসাচউৰেণ' অৰ্থই সংস্কৃত, প্ৰাকৃত (লগতে
অপভ্ৰংশৰো) ভাষাত বাজশেখৰৰ বি দক্ষতা বা পাণ্ডিত্য ভাব কৰা হৈছে সূচনা
কৰিছে ।

৪৯. 'উঁতৰিসেন্সা কথং'—কিধেৰ উঁতৰি বা উঁতৰি কিধেৰেই কথ্য ; ইয়াৰ
শব্দাৰ কলহকাৰ আদি বহুত কসিন্ত বাক্যই হৈ কথ্য বা কথ্যৰ স্বৰূপ উল্লেখ
কৰা হৈছে । গড়িকে কসন্ত বাক্যই কথ্য ।

মূল পাঠ :

স্থাপকঃ : তা অগ্না কিং ন বন্নিদো তেন ।

পারিপাশ্বিকঃ : সুনু । বন্নিদো জ্জের ত্জকালকস্কেনঃ মজ্জম্মি
মিঅঙ্কলেহা-কধাকাবেণ অববাইদেন । জধা ।
বালকস্কে কইবাও নিব্ভববাস্স তহ উবজ্জাও ।
ইঅ জ্সস পবম্পবাএ অগ্না মাহগ্নমাকাটো ॥ ৯ ॥
সো অস্স কস্কে সিবি-বাস্সেসেহবো তিচ্চজণং পি ধরলন্তি ।
হবিগন্ধপাড়িসিদ্ধীএ নিকলঙ্কা গুণা জ্সস ॥ ১০ ॥

অনুবাদ :

স্থাপকঃ : তেওঁ বাক তাত নিজৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছেনে ?

পারিপাশ্বিকঃ : শুনক ; তেওঁৰ সমসাময়িক ‘মৃগাঃক লেখা’ৰ আখ্যান-
কাৰ অপবাজিতে তেওঁৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰিছে—বালকবি, কবিবাজ
আক নিৰ্ভববাজৰ^{৫০} (মহেন্দ্ৰপালৰ) উপাধ্যায়—এই ক্ৰমে যিজন
নিজ মাহাত্ম্যৰ শৃংগত আৰোহণ কৰিছে, তেওঁই এই নাটকৰ
বচয়িতা কবি ত্ৰিবাজশেখৰ, তেওঁৰ শুভ্র যশৰাশিয়ে চন্দ্রৰ লগত
প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰি যেন ত্ৰিভূৱন ধৰলিত কৰিছে ॥ ৯-১০ ॥

মূল পাঠ :

স্থাপকঃ : তা কেন সমাদিট্ঠা পউজ্জধ ।

পারিপাশ্বিকঃ : চাউহান কুলমৌলিমালিআ বাঅসেহবকইন্দগেহিনী ।
‘ভত্তুনো কিইমবন্তিসুন্দরী সা পউজ্জইউমেঅমিচ্ছই ॥ ১১ ॥
কিং চ ।

চণ্ডবালধৰণীহবিগন্ধো চক্ৰবট্টিপঅলাহনিমিত্তঃ ।

এথ সট্ঠঅববে বসসোন্তে কুন্তলাহিব-সুঅং পৰিণেই ॥ ১২ ॥

স্থাপকঃ : তা জাৱ এহি । অৱন্তবকবগিজ্জঃ সংপাদেমহ । জদো

৫০. গুৰ্জৰ-প্ৰতিভাবৰ বজ্জ মহেন্দ্ৰপালৰ অন্য নাম নিৰ্ভববাজ । কবি
বাজশেখৰ মহেন্দ্ৰপাল বা নিৰ্ভববাজৰ গুৰু আছিল আৰু শেষত তেওঁৰ ব্ৰাহ্মণ্য
হৈছিল ।

মহাবাজ-দেৱেনঃ ভূমিঅঃ ঘেস্তুন অজ্জে। অজ্জভাবিঅ
অ জৱনিঅন্তবে বটুদি।

(ইতি পৰিক্ৰান্ত নিজ্জাস্তো)

অনুবাদ :

স্থাপক : তেতিয়াহলে কাৰ আদেশত অভিনয় হ'ব ?

পাৰিপাশ্বিক : চোহানকুলৰ শিৱৰ মালাশ্ৰকপ, কবিৰাজ ৰাজশেখৰৰ
পত্নী অবন্তীসুন্দৰীয়ে^১ স্বামীৰ বচিত এইখনিৰ অভিনীত হোৱাৰ
অভিলাষ কৰিছে ॥ ১১ ॥

আক—

বসন্তোত্তমকপ এই সটুকত ধৰণীৰ চন্দ্ৰ চণ্ডপালে চক্ৰবৰ্তী পদলাভৰ
বাবে কুন্তল ৰাজকন্তাক বিবাহ কৰাইছে ॥ ১২ ॥

স্থাপক : তেনেহলে আঁহা, ইয়াৰ পিছৰ কামখিনি আমি কৰি
পেলাও। কাৰণ, আৰ্ৰ আৰু আৰ্ৰ-ভাৰ্ৰাই মহাবাজ আৰু মহিষী
ভূমিকা লৈ আঁৰ-কাপোৰৰ আঁৰত বৈ আছেহি।

(ছয়ো পৰিক্ৰমণ কৰি ওলাই যায়।)

॥ প্ৰভাৱনা ॥

(ততঃ প্ৰৱিৰতি বজ্জা দেৱী বিহ্বাকো বিভবতচ্চ পৰিবাৰঃ। সৰ্কে
পৰিক্ৰান্ত যথোচিতমুপবিশন্তি।)

বজ্জা : দেৱী দক্ষিণাহিবনবিন্দনন্দিনী বড়্‌চাৰীঅসি ইয়িণা
বসন্তাৰন্তেণ। জদো।

৫১. চোহান বা চাহদানকুলৰ কঠোৰ ৰাজকন্যা অৱন্তীসুন্দৰী এগৰাকী
বৈদ্যৰী মহিলা আছিল আৰু সংস্কৃতৰ উপৰিও প্ৰাকৃতত অসাধাৰণ ব্যুৎপত্তি
আছিল। এই ৰাজপুত ৰাজকুমাৰীয়ে ব্ৰাহ্মণ ৰাজশেখৰক বিবাহ কৰাই স্বামীৰ
সাহিত্য-সাধনাত বিন্দুল সহায় কৰিছিল।

বিশ্বোটে বহলং ন দেখ্তি মজ্জনং নো গন্ধভেন্দ্ৰাবিলা
 বেণীও বিবসন্তি লেস্তি ন তহা অন্ধশ্চিকুপ্লাসজং ।
 জং বালা মুহকুকুমশ্চি বি ঘণে বটুস্তি টিলাঅবা
 তং মগ্নে সিসিৰং বিনিজ্জিঅ বলা পত্তো বসন্তুসুৰো ॥ ১৩ ॥

দেৱী : অহং পি পড়িবড়্ঢাবিআ তরিসং । জধা ।
 ছোজ্জস্তি দন্তবজ্জনাই গএ তুসাৰে
 জেসীস চন্দনবসম্মি মনং কুনস্তি ।
 এন্থিঃ সুবস্তি ঘবমজ্জিমসালিআনু
 পাঅন্তপুজ্জিঅপডঃ মিহ্ননাই পেচ্ছ ॥ ১৪ ॥

অমুবাদ : (তাব পিছত বজা, বাণী, বিদূষক আৰু মৰ্যাদানুসাৰে
 পাৰিষদসকলৰ প্ৰবেশ । সকলোৱে পবিত্ৰমণ কৰি যথাযোগ্য স্থানত
 বহে ।)

বজা : দেৱী, দক্ষিণাপথৰ ৰাজনন্দিনী । এই বসন্তৰ আগমনত মই
 তোমাক অভিনন্দন জনাইছোঁ । চোৱা—
 এতিয়া ব্ৰহ্মীসকলে তেওঁলোকৰ বিশ্বফলৰ নিচিনা ঠাটত কোনো
 প্ৰলেপন সনা নাই ; সুগন্ধি তেলেৰে সিক্ত কৰা চুলিৰে এতিয়া
 বেণীও গধা নাই ; কপাহী কাঁচলিও গাত পিন্ধা নাই, মুখত
 কুকুমৰ ডাঠ প্ৰলেপ সানিবলৈকো তেওঁলোকৰ আগ্ৰহ নাই,
 সেইকাৰণে জনা গৈছে—সবলৈ শীতক জয় কৰি এতিয়া বসন্তকাল
 আবিৰ্ভাৱ হৈছেহি ॥ ১৩ ॥

দেৱী : ময়ো আপোনাক প্ৰতি-অভিনন্দন জনাই কওঁ—শীত গৈছে ;
 দম্পতিসকলৰ দস্তবস্ত্ৰসমূহ উদ্ভাসিত হৈছে ; চন্দনলেপনৰ প্ৰতি
 অলপ অলপকৈ মন আকৃষ্ট হৈছে । আৰু চাওক—ঘবৰ মাজৰ
 কোঠাত শুবলৈ লোৱাৰ কাৰণে (অৰ্থাৎ শোৱনী কোঠাত
 নোশোৱাৰ কাৰণে) জাবৰ কাপোৰবোৰ ভৰি পথানত দম হৈ
 পৰি আছে ॥ ১৪ ॥

মূল পাঠ :

বৈতালিকয়োবেকঃ : জয় জয় পুৰাণিসজনাভুজয়, চম্পাচম্পক-
কনউব, বাটানিঞ্জিসবাটাজন্তন, বিকমকন্তকামকব, হবিকেলি কেলিআব,
অবমানিদজচসুবলবল সৰলসুন্দবন্তনবমগিজ্জ, সুআঅ দে ভোজ্জ সুবহি-
সমাবস্তো । ইধ হি ।

পণ্ডীন গণ্ডবালীপুলঅনচবলা কাঞ্চিবালাদলানঃ

মানঃ দোখণ্ডঅস্তা বইবহসঅবা চোলসীমন্তিনীনঃ ।

কলাডীনঃ কুনস্তা কুবলততবলনঃ কুন্তলীন পিতৃশুঃ

গুফস্তা নেহগণ্ঠিঃ মলঅসিহবিণো সীঅলা এন্তি বাঅা ॥ ১৫ ॥

দ্বিতীয়ঃ : (অত্ৰৈৰ)

জাঅঃ কুকুমপঙ্কলীচমবটীগণ্ডহঃ চম্পকঃ

থোরাবট্টিঅহুঙ্কমুঙ্ককুশুমা পঙ্কল্লিআ মল্লিআ ।

মূলে সামলমগ্গ লগ্গভসলঃ লক্খিজ্জএ কিঃসুঅঃ

পিজ্জন্ত ভসলেহি দোশু বি দিসাভাএশু লগ্গেহি ব ॥ ১৬ ॥

অনুবাদ : বৈতালিক দুজনৰ এজন : যিজন পূৰ্বদিশৰ অধিপতি,
যিজন চম্পানগৰীৰ চম্পক ফুল সদৃশ কাণৰ অলংকাৰ, স্বতেজৰ দ্বাৰা
যিজন বাঢ়ৰ সৌন্দৰ্যজয়ী, বিক্ৰমেৰে কামকপ জয় কৰোঁতা, হবিকেলি
(অৰ্থাৎ বংগদেশৰ) দেশৰ যিজন কেলিকাৰক, সোণৰ উজ্জলতাও
যায় ওচৰত পৰাভূত, সৰ্বাগৰ সৌন্দৰ্যৰে যি পৰম বমণীয়—সেই
মহাবাজৰ জয় হওক, নববসন্ত সুখকৰ হওক : এতিয়া এইকালে—

মলয় পৰ্বতৰ শীতল বায়ুৱে আহি পাণ্ডাদেশৰ বমণীসকলৰ মন্থণ
গালত চপল পুলক জগাই তুলিছে, কাঞ্চীদেশৰ অৰুণা বগিতাব
অভিমান ডাঙি পেলাইছে, চোলদেশৰ বমণীসকলৰ বতিবস বৃদ্ধি কৰিছে,
কৰ্ণাটৰ বমণীসকলৰ অলংকাৰিক চঞ্চল কৰি তুলিছে আৰু দৃঢ় কৰি
তুলিছে কুন্তল-নাৱিকা আৰু ভেওঁলোকৰ প্ৰিয়জনৰ প্ৰাণপ্ৰাণি ॥ ১৫ ॥

দ্বিতীয়জন : (ইকালে) কুকুম-বৰ্জিত মাৰামি বমণীৰ কপোলৰ
দৰে চম্পকফুল ফুলিছে, ঈষৎভাৱে যথা গাখীৰৰ দৰে মনোহৰ কাঞ্চিৰ

ফুলেবে মল্লিকাৰ খোপাবিলাক ফুলি উঠিছে, তলভাগ (বহুমূল) শ্যামবৰ্ণৰে আৰু ওপৰভাগত ভোমোৰা পৰি থকা কিংগুক ফুলবোৰ এনেহে দেখা গৈছে যেনিবা ছয়োফালে ভোমোৰা বহি মধুপান কৰি আছে।

মূল পাঠ :

বজা : পিএ বিব্ভমলেহে কো অহং বডঢাবও তুজ্ঝ, কা তুম্ পি বডঢাবিআ মজ্ঝ। কিং উন ছবে যি অম্হে বডঢাবিদা কাঞ্চন-চণ্ড বদনচণ্ডেহিঃ বন্দীহিঃ। তা বিব্ভমগ্গঅট্টাবজ্জ-তবট্টীগং নট্টাবজ্জ-মলঅমাকদন্দোলিদলদানচ্চগীন-চাকগ্গবঞ্চিদ পঞ্চম-কলকট্টিকণ্ঠেসু-কন্দলিদকন্দগ্গ কোঅগুদগুথগুদকণ্ড চণ্ডিমং সিনিদ্ধবজ্জব-বসুজ্জবাপুবন্ধীএ পসাবিদগ্গসদিগ্গমানেহিঃ অচ্ছীহিঃ মছুসরং জধিচ্ছং পেক্খহু দেৱী।

অনুবাদ : প্ৰিয়া বিজ্জমলেখা, মই তোমাক সম্ভাষণ জনালেঁ, তুমিও মোক সম্ভাষণ জনালা। আনফালে কাঞ্চনচণ্ড আৰু বহুচণ্ড এই ছয়োজ্ঞন বৈভালিকে আমাক সম্বৰ্ধনা জনালে। সেয়েহে যি তৰুণী-সকলৰ বিজ্জম-গৰ্বৰ জন্মৰ দিছে, মলয়া-বতাহ আন্দোলিত লতা-নতকীক নচুৱাই তুলিছে, কুলিৰ কণ্ঠত পঞ্চম-বাগৰ সৃষ্টি কৰিছে আৰু যি বসুজ্জব-সৈবজ্জব প্ৰিয়জনৰ মদনৰ উজ্জত ধনু অখণ্ডিত বাণসমূহৰ দ্বাৰা প্ৰচণ্ডতা বৃদ্ধি কৰিছে—সেই মধু-উৎসৱক তুমি বিস্তৃত কৰতলৰ দৰে তোমাৰ আয়ত নয়নেৰে ইচ্ছামতে উপভোগ কৰা।

মূল পাঠ :

দেৱী : জথা নিবেদিদং বন্দীহিঃ পউত্তা জেব মলআনিলা।

তথা হি।

লঙ্কাতোবগমালিআত্তবলিনো কুন্তুব্ভবস্সাসমে

মন্দোলিঅ-চন্দনকুম্ববগা কগ্গুবসংপচ্ছিনো।

কঙ্কেলীকুলকম্পিনো কণিলআনিগ্গট্টগট্টাবজ্জা

চণ্ডং চুখ্বিঅজ্জবগ্গিসলিলাং বাঅন্তি চেত্তানিলা ॥ ১৭ ॥

অনুবাদ : বৈভালিকে কোৱাব দৰে মলয়া বতাহ ইতিমধ্যে বলিবলৈ
আবন্ত কৰিছেই। চাওকচোন—

লংকাৰ ভোবণৰ মালাবিলাক কঁপাই তুলি অৰ্গন্ত্যৰ আশ্বৰ্য্য চন্দন-
বনৰাজিক সামান্তভাৱে আলোড়িত কৰি, কপূৰ সংস্পৰ্শিত হৈ, আশাক
গছবিলাকক দোলায়িত কৰি, পান-লতাবোৰক প্রচণ্ডভাৱে নচুৱাই তুলি
আক ভাত্ৰপৰ্ণী নদীৰ সলিলক ভীতভাৱে চুহন কৰি মলয়া বতাহ বৰলৈ
ধৰিছে।

মূল পাঠ :

অবি অ।

মানঃ মুঞ্চহ দেহ বলহজনে দিট্ঠিং তবজুতবঃ

তানন্নঃ দিঅহাই পঞ্চহ বা পীনথমুখন্তনঃ।

ইথং কোইলমম্মুসিঞ্জিঅমিসা দেবস্স পঞ্চমুনো

দিম্মা চেত্তমম্মুসবেন্ সছসা আনক্ক সৰংকসা ॥ ১৮ ॥

অনুবাদ : আক—

‘অভিমান এৰি পেলোৱা, শিহৰিত দৃষ্টিৰে নিজ প্ৰিয়জনলৈ চোৱা,
যি যোৱনে বন্ধদেশক পীনোন্নত কৰিছে সি মাথোঁ পাঁচ-দহ (অলপ
দিনৰ) দিনৰ বাবেহে।’ এইদৰেই চ’তব এই মধু-উৎসৱে কোকিলৰ
মধুৰ কণ্ঠৰ জব্বিয়েতে পঞ্চশব্দাৰী মদনৰ সৰ্বব্যাপী আচ্ছাদিত ঘোষণা
কৰিছে ॥ ১৮ ॥

মূল পাঠ :

বিদূষকঃ : ভো তুমহানং সৰানং মজ্জ্বে অহং একো কালক্খবিও।

জস্স মে সম্মুসস্সুবো পণ্ডিঅঘবে পোণঅভাবঃ বহন্তো আসি।

চেটা : (বিহ্বল) তসো আগক মে পণ্ডিঅঃ পক্কপবাএ।

বিদূষকঃ : (সজোখৰ) আ দাসীএ ধীএ তবিস্সকুট্টিনি নিজক্খনে

বিঅক্খবে, কবিসো অহং মুঞ্চো জেন উএ বি উবহসীআমি।

অন্ন চ। বে পুণ্ণুত্তৰিট্টিনি তবকট্টনটে চেনসিব্বাভে তুট্ঠি-

সংঘটিত, পক্কপবা পণ্ডিক্সস মহ কি দূসক আসি। পেক্খ

অকালজলদবংসঃ তুদানঃ পবংপবাএ পণ্ডিতং । অহবা হখে ককনং
কিং দগ্ননেন ।

অনুবাদ :

বিদূষক : হেবা, তোমালোক সকলোবে মাজত ময়েই একমাত্র পণ্ডিত ;
কাবণ মোব শহবব শহবে পণ্ডিতব ঘবলৈ পুখি-পাঁজিব ভাব বৈ
নিছিল ।

চেটা । (হাঁহি) তেস্তে দেখিছোঁ তোমাব পাণ্ডিত্য পবম্পবাগতভারে
লাভ কবা ।

বিদূষক । (খণ্ডেবে) হেব দাসীব জী, টুটকিয়ানী, কুলক্ষণী বিচক্ষণী,
—মই কি ইমানেই অধামুখ' যে তইও মোক উপহাস কব । এ
পবব পুত্ৰ নষ্টকাৰিণী, লগনীয়া কুটুনী, বাববণিতা—মই যদি
পবম্পবাগতভারে পাণ্ডিত্য লাভ কৰিছোঁৱেই তেস্তে মোব
দোষটোনো ক'ত ক চোন ? জাননে, অকালজলদব^{৫২} বংশব
লোকসকলে পবম্পবাগতভাৱেই পাণ্ডিত্য লাভ কৰি আহিছে ।
হাভত কংকন থাকোতে দাপোণব প্ৰয়োজন কি ?^{৫৩}

মূল পাঠ :

বিচক্ষণী । (বিভাব্য) এবঃ নেদঃ । ধাবন্তস্ তুবজমস্ সিগ্ৰহান্তেণে
কিং সন্ধিনো পুচ্ছন্তি । তা বয়স বসন্তঃ ।

৫২. অকাল-জলদ এগৰাকী বিশিষ্ট পণ্ডিত আৰু কবি আছিল ; এওঁ
কবি বাজলেশ্বৰৰ আজ্ঞাকাক আছিল । 'সুভাষিতাকালী', 'শাস্ত্ৰধৰ-পদ্মাত'
আদিত অকাল-জলদৰ দ্বাই এটা কবিতাব বাহিৰে অন্য সাহিত্য-কাৰিত পোৱা
নামাৰ । সেয়ে হ'লেও এওঁ যে এগৰাকী পণ্ডিত ব্যক্তি আছিল বাজলেশ্বৰৰ
বিশ্বকৰ উক্তব জীৱন্ততে উপলব্ধ কৰিব পাৰি ।

৫৩. হাভব কংকনত জুগায়া নক লক কাঁচত মূখ চাব পলাব ববে বিশ্বকৰই
শব্দ পণ্ডিত—আলক জিহব লগে কিয় ; তেওঁৰ পাণ্ডিত্যই পণ্ডিত-অৰণ্য
পবম্পবা প্ৰতিফলিত কৰিছে । এই প্ৰবাদ-শব্দ্যৰ মাজেদি বিশ্বকৰ অন্তঃসাক্ষ্য
পৰীতমাক সুন্দৰ ৰূপত ফুটি উঠিছে ।

অনুবাদ :

বিচক্ষণা : (ভাৱি) ঠিকেইভো, গতিশীল ঘোড়াব গতি পৰীক্ষাব
কাৰণে সাক্ষীৰ প্ৰয়োজন কি ?^{৫৪} বসন্তৰ বৰ্ণনা কৰাটোও থাকি।

মূল পাঠ :

বিদূষক : কথং পদ্মবাগদা সাবিজা বিজ কুবকুৰাভক্তি ; টিটঠি।
ন কিং পি জানাসি। তা পিঅৱজস্গদেবীনাং পুৰুষো পিতৃশব্দঃ।
জগো ন কথুবিজা কুগ্গায়ে বণে বা বিক্ৰিশীঅদি ন জ্ঞান
কসবট্টিজং বিনা কসীঅদি। (ইতি পঠতি)

কুজককবং কলমকুৰগমং বহন্তি

জে সিন্দুবাৰবিভবা মহ বজ্জহা তে।

জে গালিঅস্গ মহিসীদহিনো সবিজ্জা

তে কিং চ মুদ্ধবিজ্জইজ্জপম্মন পুজ্জা ॥ ১১ ॥

অনুবাদ : তই কেৱল সঁজাত থকা শালিকাৰ দৰে কুবকুৰাই
আছ, নহলেনো তই জান কি ? মই মাত্ৰ আমাৰ প্ৰিয়বস্ত্ৰ
আৰু দেৱীৰ কাৰণেহে পঢ়িম, কাৰণ যুগনাভি হাবিত অথবা
কু-গাঁৱত^{৫৫} বিক্ৰী নহয়, সোণক কয়টি শিলৰ বাহিৰে আনত পৰীক্ষা
কৰিব নোৱাৰি^{৫৬}। (এই বুলি পঢ়ে)

৫৪ দ্ৰুতগামী ঘোড়াব দ্ৰুততা কিমান সেইকথা দেখাঅনে নিজে কব
পাবে, অৰ্থাৎ চকুৰে দেখা কথাটোৰ প্ৰমাণ কৰিবলৈ সাক্ষীৰ কোনো প্ৰয়োজন
নাই। ইয়াৰ দ্বাৰা বিদূষকৰ প্ৰতিভা কিমান ডাক বিচক্ষণাই দ্বাৰ্ধবোধকভাৱে
বঢ়াইছে; অৰ্থাৎ বিদূষকৰ প্ৰতিভা-শক্তিৰ সৈন্যতা প্ৰমাণ কৰিবলৈ
কোনো প্ৰমাণৰ প্ৰয়োজন নাই।

৫৫. যুগনাভি অতি মূল্যবান সুগন্ধি বস্তু; যি সকলে প্ৰকৃততে মূল্য
বঢ়ায়ে তেওঁলোকেহে ডাক কৰে; কিন্তু যি গাৰত তাৰ মূল্য বঢ়া
নাই তেনে গাৰত তাৰ মূল্যও নাই, অৰ্থাৎ বিচক্ষণাৰ নিচিনা সামান্য দাসীয়ে
যুগনাভিৰ দৰে মূল্যবান বিদূষকৰ কাব্য-প্ৰতিভাৰ মূল্য অনুমান কৰিব
নোৱাৰে। ইয়াৰ দ্বাৰেই বিদূষকৰ বিচক্ষণতাৰ প্ৰতি আত্মজ্ঞাৰ তাৰ প্ৰকাশ
পাইছে।

৫৬. সোণক দিহাৰে কয়টি শিলহে পৰীক্ষা কৰি তাৰ বিদূষতা নিৰূপণ

কলমা ধানৰ ভাতৰ দৰে সিদ্ধুৰাব গছে
 যি ফুলৰ জন্ম দিয়ে সি মোৰ প্ৰিয় ;
 ছানাত পৰিণত ম'হৰ গাখীৰৰ দৈৰ দৰে
 যুঁইফুলৰ সুন্দৰ খোপাবিলাক মোৰ প্ৰিয় ॥ ১৯ ॥^৭

মূল পাঠ :

বিচক্ষণা : (বিহ্বল) নিজকস্তাবজনজোগং দে বমনং ।

বিদূষক : তা উদ্যাববৰ্ণে তুমং পঢ় ।

দেৱী : (কিঞ্চিত নৃদ্ধা) সহি বিজ্ঞখনে অমহানং পুৰদো তুমং
 গাঢ়কইন্তনে গকুতানা হোসি । তা পঢ় সংপদং অঙ্কউন্তস
 পুৰদো সঅংকিদং কিং পি কৰং । জদো তং কৰং জং সহানুং
 পটীঅদি তং সূরয় জং কসবট্টীআএ নিৰডসি সা ঘৰিণী তা পদিং
 বজ্জৈদি সো পুন্তো জো কুলং উজ্জলৈদি ।

অনুবাদ :

বিচক্ষণা : তোমাৰ কবিতা তোমাৰ প্ৰিয়াৰ মনোৰঞ্জনবহে যোগ্য ।

বিদূষক : হেৰ মধুবভাষিণী, ভয়ে পঢ়চোন বাক এটা ।

দেৱী : (সামান্যভাৱে হাঁহি) সখী বিচক্ষণ, আমাৰ ওচৰত তুমি
 তোমাৰ কবিতাৰ বিষয়েতো খুবেই গোঁৱৰ কৰ'। এতিয়া বাক

কবিৰ পাৰি, আন যি কোনো শিল্প নোৱাৰি—তেনেদৰে বিদূষকৰ কাব্য-
 প্ৰতিভা ইমানেই উচ্চস্তৰৰ যে বজা বা তেনে উচ্চশ্ৰেণীৰ লোকেহে প্ৰকৃত
 কসৱাছী হ'ব পাৰিব ; সামান্য দাসী বা তেনে নিম্নশ্ৰেণীৰ লোকে তাৰ প্ৰকৃত
 কলাম্বাদন কৰিব নোৱাৰিব । বিদূষকৰ এনে আত্মত্যাগ উত্তৰ জব্বলতে
 নাট্যকাৰে লক্ষ্য কৌতুকৰ বস উপেক্ষা কৰিবলৈ বিচাৰিছে ।

৫৭. সংস্কৃত নাটকৰ দৰেই প্ৰাকৃত নাটকতো বিদূষকৰ উদ্ব-সৰ্বস্ব আৰু
 হাস্যোজ্জ্বল কাৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে । খোৱা বস্তুৰ প্ৰতি দৰ্শনতা বিদূষকৰ
 চাৰিত্ৰিক অন্যতম বৈশিষ্ট্য ; সেই অনুক্ৰম তেওঁৰ কবিতাৰ বৰ্ণনাতো খোৱা
 বস্তুৰে উপমা দিয়া হৈছে । সেয়েহে সিদ্ধুৰাব গছৰ বনা কুলক কলমা ধানৰ
 কথা চাউলৰ ভাতৰ লগত আৰু যুঁই ফুলৰ খোপাক ম'হৰ দৈৰ লগত তুলনা
 কৰি নাট্যকাৰে বিদূষকৰ চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্য আৰু লগতে প্ৰতিভাৰ সৈক্যতা
 অনুকৰণত কটাই তুলিছে ।

আৰ্বপুত্ৰৰ ওচৰত নিজৰ কবিতা এটি পঢ়ি শুমুৱাচোন। কাৰণ
সভাত বাক পাঠ কৰিব পৰা যায় সিয়েই প্রকৃত কবিতা ; কষ্টকিন্ত
বাক পৰীক্ষা কৰা যায় সিয়েই প্রকৃত শোণ ; বিয়ে পুথিৰ অন্তৰ্ভুক্ত
কৰে তেৱেই প্রকৃত গৃহিণী ; যি বংশ উদ্ধল কৰে সিয়েই
বৰ্ণাৰ্থ পুত্ৰ।

মূল পাঠ :

বিচক্ষণা : অং দেৱী আনবেদি (ইতি পঠতি)

জে লঙ্কাসিবিষেহলাহি খলিমা সন্তোষধিৰোবই-

কাকপ-কুজকণাবলীকবলনে পস্তা দবিদন্তনং ।

তে এনুছিং মলআনিলা বিবহিণীনীসাসসম্পকিনে।

জাআ ঋতি সিন্ধুন্তনে বি বহলা তাকরপুয়া বিঅ ॥ ২০ ॥

অনুবাদ :

বিচক্ষণা : মহাবাণীৰ যি আদেশ (এই বুলি পঢ়ে) যি মলয়া বতাহ
লংকাগিবিৰ পাদদেশৰ পৰা স্থলিত হৈ সন্তোষ-স্নানত নাগিণী
বিলাকৰ বিস্তাৰিত কণাৰ ঞ্চাসত কীণ হৈ পৰিছিল, এতিয়া
বিবহিণীৰ দীৰ্ঘশ্বাসৰ লগ লাগি কীণত্বৰ পৰা পৰিপূৰ্ণ যৌৱনৰ
দশা লাভ কৰিছে। ১৮

মূল পাঠ :

বান্ধা : সচ্চং বিঅক্খনা বিঅক্খনা চহুবন্তেন উত্তীন বিচিডলাএ
বীণীনং । তা কিং অন্নং কইচুডামণিতনে ঠিলা এসা ।

৫৮. বসন্ত কালত মলয়া বতাহ কোবেৰে বলাব কাৰণ ইয়াত বৰ্ণনা কৰা
হৈছে। মলয়া বতাহ লংকাগিবিৰ পাদদেশৰ পৰা ধীৰ গতিৰে যি আহে আৰু
বীৰ-প্ৰভাৱত স্নাত নাগিণীকলাকৰ স্নেহ খোৱা কণাত সোৱাই সেন গতি-প্ৰবাহ
কৰিব হৈ পৰে ; অন্যৱৰ্তে প্ৰাণ-বিহীন নাগিণীকলাকে দীৰ্ঘ বিসম্বাসে পেলাই ;
এই দীৰ্ঘ-বিসম্বাসে মলয়া বতাহৰ গতিৰে পৰে কাই ভোলে আৰু কোকল
গীতৰে মলয়া বতাহ বৰ্ণন কৰে। সেয়েহে কীণত্বৰ পৰা যৌৱন বয়স অৱস্থা
কৰা বুলি কোৱা হৈছে।

বিদূষকঃ : (সক্রোধম) তা উজ্জ্বলং জেব কিং ন ভনীঅদি অচ্ছূতমা
বিঅক্খনা কসস্মি অচ্ছহমো কবিঞ্জলো বম্বহনো ত্তি ।

অনুবাদ :

বজা : উক্তির চাতুর্য আক বীতিব বৈচিত্র্য হেতু বিচক্ষণ। সঁচাইকয়ে
বিচক্ষণা (বিদগ্ধা)। অধিক আক কি কম—বিচক্ষণা সঁচাই কবি-
শিবোমণি (কবি শ্রেষ্ঠা)।

বিদূষকঃ : (খণ্ডেবে) তাতকৈ সহজ কথাত এই কথাকে নকম্ব কিয়
যে কবি হিচাপে বিচক্ষণা অতি উত্তম আক এই কপিঞ্জল ব্রাহ্মণ
অতি অধম।

মূল পাঠ :

বিচক্ষণা : অচ্ছ মা কুপ্প। কসং জেব দে কেইত্তং পিস্সুনেদি ।
জদো কস্তাবত্তননিন্দনিচ্ছে রি অথে সুউমাবা দে বাণী লম্বথনীএ
বিঅ এক্কাবলী তুন্দীএ বিঅ কঙ্গুলিআ, কানাএ বিঅ
কচ্ছলসল্লাআ ন সুট্ঠমং বমনিচ্ছা ।

বিদূষকঃ : তুজ্জক উন বমণিচ্ছে বি অথে ন সুন্দবা সন্দারলী ।
কনঅকডিসুত্তএ বিঅ লোহকিচ্ছিনীমালা, পডিবট্টএ বিঅ তসব-
বিবজনা, গোবণ্ণীএ বিঅ চন্দনচচ্চা ন চচ্ছত্তনং অবলম্বেদি । তথা
বি তুমং বরীঅসি ।

বিচক্ষণা : অচ্ছ মা কুপ্প। কা তুমেহ্হিং সমং পাড়িসিচ্ছী । জদো
তুমং নাবাও বিঅ নিবক্খবো বি বদনতুলাএ নিউজ্জীঅসি । অহং
উন তুলা বিঅ লঙ্কক্খবা বি ন সুবন্নতুলনে নিউজ্জীআসি ।

অনুবাদ :

বিচক্ষণা : খং নকবিবা, ডাঙবীয়া, তোমার কবিত্বশক্তি তোমার
কবিত্বের প্রকাশ কবিহে। প্রতিভার দাবিত্য হেতু তোমার
কবিত্বের সুবন্ধু অকবিলাকে খোঁজা বর্ধন করা নাই—যেনেববে
এলঘিত-স্তনাই একারলী ব্যস্ততার করা, তুলাংগীয়ে কাঁচুনি পিচ্ছা,
কাণীয়ে চকুত কাজল সবা—এইভাবে খোঁজা নাগায় ।

বিদূষক : তোৰ কবিতাৰ অৰ্থ বৰশীল হলেও শব্দসম্ভাৰ সুন্দৰ নহয় ; সেইবোৰ সোণৰ কমৰ-বন্ধত লোহাৰ বুড়ুৰ বান্ধি দিয়া, ডাঠ পাটৰ কাপোৰত সুন্দৰ ফুলতোলা আৰু গৌৰাংগীয়ে চন্দন প্ৰক্ষেপ কৰাৰ দৰে ভাল দেখা নাই। তথাপি তয়ে প্ৰাংশসিত।

বিচক্ষণা : থং নাখাৰ ডাঙৰীয়া, তোমাৰ লগত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰা জানো মোৰ গুৱাই ? নিবন্ধৰ হলেও তুমি নিজৰ দৰে (সোণ জোখা সৰু তুলাচুনী) বহু ওজনত নিয়োজিত। মই কিন্তু অক্ষৰ-জ্ঞানসম্পন্ন হৈও তুলাচুনীৰ দৰে (দগা-পাল্লাৰ দৰে) সোণ ওজনত নিযুক্ত হোৱা নাই।^{৭২}

মূল পাঠ :

বিদূষক : এবং মং হসন্তীএ তুহ বামং দক্ষিণং চ জুহিট্টিব জেট্ট-
ভাদবনামহেঅং অজং ওড়তি থণ্ডিসং।

বিচক্ষণা : অহং পি উত্তৰকগ্গণ্ডীপুৰস্‌সবনক্‌থত নামহেয়ং অজং তুহ
ওড়তি থণ্ডিসং।

ৰাজা : বঅস্‌স, মা এবং তন। কইন্তনৈ টিমা এমা।

বিদূষক : (সজোৰম) তা উজ্‌জ্‌জ্‌ জেব কিং ন তপীমদি অম্‌হাক
চেডিমা হবিউড্‌চ নন্দিউড্‌চ পোটিম হাল প্ৰহুদীন পি পুৰমো
সুকেই তি (ইতি পৰিক্ৰামতি।)

অনুবাদ :

বিদূষক : এনেদৰে মোক ঠাট্টা-মন্তব্য কৰি থাকিলে সুখিস্থিৰ

৫১. এই উপন্যাসে কিতাপটো কবলৈ কিতাবহে যে বিদূষক অৰ্থ হৈও কৰাব প্ৰিয়সখা হৈ উক্তপদ লাভ কৰিছে আৰু কিতাপটো শিকিতা হৈও দানীক্ৰমই থাকিব লগা হৈছে। 'নাবাচ' (নাবাও) লোহা নিৰ্মিত সৰু তুলাচুনী বা নিতি - সোণ আদি জোখাত ব্যৱহাৰ হয় ; তুলাচুনী বা ওজনৰ পাল্লা, সৰুৰ পৰা বহু জোখাত ব্যৱহাৰ হয় ; তাৰ মন্তব্য কম। ইয়াত নিতি কেনে বিদূষক আৰু সখাসক পাল্লা কিতাপ। ইয়াত কিতাপটো কিতাপক উপহাস কৰাৰ লগত নিজৰ কোনেও প্ৰকাশ কৰিছে।

ককায়কব নামেবে তোব সৌন্দর্য-বঁয়ে থকা অংগ ছুটি চিহ্নি
পেলায় ।^{৬০}

বিচক্ষণা : ময়ো উত্তর-কাকুগীৰ পিছৰ নক্ষত্রব নামত^{৬১} তোমাব বি
অংগ আছে, তাক কাটি পেলায় ।

বজা : সখা, এনেদৰে নক'বা । এওঁ এগবাকী প্রতিষ্ঠিতা কবি ।

বিদূষক : (খঙেবে) তাতকৈ বৰং স্পষ্টকৈ কৈ নেপেলাই কিয় বে
আমাব পৰিচাৰিকাজনী হবিস্বৰ্দ্ধ,^{৬২} নন্দিস্বৰ্দ্ধ,^{৬৩} পোটিশ,^{৬৪}
হাল^{৬৫} প্রভৃতি কবিতকৈও সুকবি । (এই বুলি যাব খোজে ।)
মূল পাঠ :

বিচক্ষণা : (বিহ্বল) তহিং গচ্ছ জহিং মে পটমসাহসিআ গদা ।

বিদূষক : (চলিত ব্রীষম) তুমং উন তহিং গচ্ছ জহিং মে মাদাএ
পটমা দস্তারলী গদা । ঈদিসস্ বাঅউলস্ ভদং ভোছ জহিং
চেডিআ বম্হনেন সমসীসিআএ দীসদি, মইবা পঞ্চগকং চ একসিসং
ভণ্ডএ কবীঅদি, কচ্চং মানিক্কং চ সমং আহবণে পটুজীঅদি ।

বিচক্ষণা : ইধ বাঅউলে তং দে ভোছ কণ্টট্টিদং জং অভবং
ভিলোঅণো সীসে সমুহহদি, তেন অ দে মুহং চুবীঅছ জেম
অসোঅতক দোহলং লহ্দি ।

৬০. স্বর্দ্বাহিবব ককায়ক হ'ল কৰ্ণ ; গাঁতকে কৰ্ণ বা কাণ চিহ্ন
পেলোয়াব কথা কৈছে ।

৬১. উত্তরকালদনী নক্ষত্রব পিছৰ নক্ষত্রব নাম 'হস্তা' নক্ষত্র ; গাঁতকে হস্তা
বা হাত দখন কাটি পেলায়াব কথাৰ ইংগিত দিছে ।

৬২. স্বর্দ্বাহিব ; এগবাকী প্রসিদ্ধ কবি । এওঁ রাজশেখবৰ পূৰ্ববর্তী
কবি আছিল ।

৬৩. নন্দিস্বৰ্দ্ধ ; এৰোঁ রাজশেখবৰ পূৰ্ববর্তী এগবাকী প্রসিদ্ধ কবি ।

৬৪. পোটিশ ; রাজশেখবৰ পূৰ্ববর্তী কবি ; 'গাহাসত্তসক্'ত এওঁ'ৰ
চাৰিটা পাখা সংকলিত হৈছে ।

৬৫. হাল ; বিখ্যাত প্রাকৃত-কাব্যকাৰ সংকলন 'গাহাসত্তসক্'ৰ সংগ্রহকৰ্তা ;
এগবাকী প্রাচীন ভাবভীম ভাণ্ডব কবি ।

অনুবাদ :

বিচক্ষণা : (হাঁহি) মোৰ প্ৰথম শাবীখন ব'লৈ গ'ল, ত'লৈকে, ঘোঁড়া
তুমি।

বিদূষক : (ডিঙি ঘূৰাই) তইও ত'লৈকে বা, ব'লৈ, মৌৰ আইব
প্ৰথম দাঁতবিলাক গ'ল। এনে বাজকুলৰ ভাল হওক, ব'ত এজনী
পৰিচাৰিকা আৰু এজন ব্ৰাহ্মণক একে সমানভাৱে চোৱা হয়। মদ
আৰু পঞ্চগব্যক একে পাত্ৰতে খোৱাৰ দৰে, কাঁচ আৰু মাদিকক
একে অলংকাৰতে লগোৱাৰ দৰে কথা।

বিচক্ষণা : এই বাজকুলত ভগবান ত্ৰিলোচনে থাক মুক্ত স্থান দিয়ে সি
তোমাৰ কণ্ঠত পৰক ;^{৬৭} অশোক ডকৰে যি লাভ কৰিবলৈ
অভিলাষ কৰে তাৰে সৈতে তোমাৰ মুখ চূৰ্ণ কৰা হওক।^{৬৮}

মূল পাঠ :

বিদূষক : আ দাসীএ পুষ্টি টেটাকবালে কোসমদট্টিনি বচ্ছালোট্টনী
এবং মা ভনাসি। তা মহ মহাবম্‌হগস্‌ বঅনেন তং তুমং লহ জং
কগ্‌গুগসমএ সোহগ্ননো দোহলং লহদি, জং চ পামবাহিংভো
গণিবইল্লো লহদি।

বিচক্ষণা : অহং উন তুহ্‌ এবং ভনন্তস্‌ নেউবস্‌ বিহ
পাঅলগ্‌গস্‌ পাত্ৰণ মুহ্‌ চুবইস্‌। অগ্‌ চ উত্তবাসাঢ়াপুবস্‌-
সবনক্‌খন্তনামহেঅং অক্কুঅলং উপ্পাভিস্‌ বল্লিস্‌।

বিদূষক : (সক্রোধম্‌ পৰিক্ৰামতি, জবনিকাস্তবে কিকিহুট্টেঃ) ইদিসং
বামউলং দূবে বন্দীঅদি জহিং দাসী বম্‌হনেন সমং পাড়িসিদ্ধিং

৬৭. ত্ৰিলোচন বা শিঙী মূৰত অৰ্ধচন্দ্ৰ ধাৰণ কৰে ; ডিঙিত ধৰি গভা
বাবোতে হাতে অৰ্ধচন্দ্ৰাকৃতি কপ লয় ; বিচক্ষণাই ত্ৰিলোচনে মূৰত ধাৰণ কৰা
বিদূষকৰ কণ্ঠত পৰিবলৈ কোৱাৰ অৰ্থ হ'ল—ডিঙিত ধৰি গভা মৰা।

৬৮. কামৰূপ পদাৰ্থভক্ত অশোক গছ ফুলে বুলি কাঁচ-প্ৰসিদ্ধ আছে।
‘অশোক ডকৰে যি লাভ কৰিবলৈ অভিলাষ কৰে—এই উপায়ে। বিচক্ষণাই
পদাৰ্থভক্তৰ বিদূষকক মূৰ চূৰ্ণ কৰাৰ কথা ক'বলৈ কহিছে।

কবেদি। তা অজ্ঞপছদি নিমবস্তুংধবাবমহশীএ চলনসুস্মস্তু
ভবিষ্য যবে জেব চিট্ঠিস্‌সং (সৰ্বে হসন্তি)।

অজ্ঞবাদ :

বিদূষক : হেব বান্দীৰ জী, টেটকুটিয়ানী, পইজা-চুকণী, বেশা—তই
মোক এনে কথা কয় ? তেতিয়াহলে এই মহা ব্রাহ্মণৰ কথামতে
ফাপ্তন মাহত ছজিনা গছে মানুহৰ পৰা যি পায়^{৬৯} আৰু গাঁৱৰ
লোকে উদণ্ড গৰুক যি দিয়ে,^{৭০} তই তাকে পাবি।

বিচক্ষণা : পুনৰাই যদি তুমি ভবিৰ নুপুৰৰ দৰে এনেকুৱা কথাকে বকি
থাকাতেন্তে ভবিৰে মুখ গুৰি কৰি পেলাম ; নহ'লে উত্তৰাষাঢ়াৰ
গিছৰ নক্ষত্ৰৰ নামেৰে^{৭১} তোমাৰ যি অংগ ছুটি আছে উমালি
পেলোম।

বিদূষক : (খণ্ডেৰে ইফালে সিফালে ঘূৰি নেপথ্যৰ পৰা কিছু চিঞৰি
কয়) এজনী দাসীয়ে য'ত এজন ব্রাহ্মণৰ লগত সমানে সমানে কেব
মাৰিব পাৰে, এনে বাজকুলক দূৰৰ পৰাই নমস্কাৰ কৰে^{৭২}। আজিৰ
পৰা নিজা ব্রাহ্মণী বস্তুকৰাৰ চৰণ সেৱা কৰিয়েই ঘৰত থাকিম।
(সকলোৱে হাঁহে।)

মূল পাঠ :

দেৱী : কীদিসী অজ্ঞকবিজ্ঞলেন বিনা গোট্‌চী, কীদিসী নিঅনজ্ঞনেন
বিনা পসাহনলছী।

(নেপথ্য)

বিদূষক : : ন হ ন হ আগমিস্‌স। অয়ে কোষি পিঅবিঅস্‌সো

৬৯. ফাপ্তন মাহত ছজিনা পাৰ্বোতে ছজিনা গছৰ ডাল কটা বা ভঙা হয় ;
এনেদৰে বিচক্ষণাকো কটা বা ভঙা হ'ব।

৭০. উদণ্ড গৰুক মাৰিৱাই বা নাকী পিন্ধাই খাশন কৰা হয় ; এনেদৰে
বিচক্ষণাকো খাশন কৰা হ'ব বুলি কোৱা হৈছে।

৭১. উত্তৰাষাঢ় নক্ষত্ৰৰ গিছৰ নক্ষত্ৰ নাম 'ভ্ৰমৰা' নক্ষত্ৰ ; ইয়াত 'ভ্ৰমৰা'
বা কাণ নক্ষত্ৰ উমালি পেলোৱাৰ কথা কোৱা হৈছে।

অয়েসীঅহু । এসা বা ছট্ঠাসী লৰকুচং টপ্পবকং পতিসীসঅং
দইঅ মহ ঠানে কবীঅহু । অহং একো বুনো তুমহানং নজ্জং,
তুমহে উন ববিসসং জীৱথ ।

বিচক্ষণা : মা অনুসঙ্কেথ । অনুনঅকককসো কথো কবিজলো বম্হনো
সলিলসিত্তো বিঅ সনগুগংগঠী গাঢ়দবো ভোদি ।

দেৱী : (সমান্তাদৱলোকা)

গাঅন্তগোবঅবৰূপঅপেচ্ছিআসু
দোলান্ন বিব্ভমবক্কেসু নিষিট্ঠদিট্ঠী ।
জং জাই খঞ্জিঅতুবদবহো দিনেসো
তেন চ হোন্তি দিঅহা অইসীহসীহা ॥ ২১ ॥

অনুবাদ :

দেৱী : 'আৰ্য কপিঞ্জল অবিহনে সভা কেনেকৈ ? কাজল অবিহনে
প্ৰসাধনৰ শোভা কেনেকৈ ?

(নেপথ্যৰ পৰা)

বিদূষক : নাই নাই, মই আক নাহো । অস্ত কোনো সখাৰ অনুসন্ধান
কৰক । নহ'লে এই ছট্ঠা দাসীক দীঘল দাড়ি-গৌক লগাই আক
ডাঙৰ কাণ থকা মুখা পিছাই মোৰ ঠাইত সখী কৰি লওক ।
আপোনালোকৰ মাজত মোক মৰা বুলি ধৰি লওক ; আপোনালোক
এখবদ্ব জীৱাই থাকক ।

বিচক্ষণা : তেওঁৰ আক বিচাৰ নল'ব । অনুন্ন কবিলেই কপিঞ্জল
ব্ৰাহ্মণ পানীত তিত্তা খৰৰ গাঁঠিৰ দৰে বেছি শক্তিমান হ'ব ।

দেৱী : (সন্তুষ্টৰ পিনে চাই)

ভবিৰ স্বাৰা দোলান্ৱিত্ত কবি গান গাই থকা গোপবধুসকলৰ
মনোমুগ্ধকৰ দোলনাৰ প্ৰতি দৃষ্টি নিৱদ্ধ কৰি শূৰাই খোৱা ঘোঁড়াবে
বথ চালনা কৰি বোহাত দিন অতি দীঘলীয়া বেন হৈছে ।^{১২}

৭২. শীতকালতকৈ কান্তকালত দিনটোৱাৰ দীঘলীয়া হোৱাৰ কাৰণ ব্যাখ্যা
কৰাৰ কাৰণেই এই চিত্ৰকল্পতে ক'লাটি উল্লেখ কৰা হৈছে ।

মূল পাঠ :

(প্রবিশ্য পটাক্ষেপেন)

বিদূষকঃ : আসনং আসনং ।

বাজা : কিং তেন ।

বিদূষক : ভেবানন্দো ছবাবে চিট্ঠদি ।

দেবী : কিং সো জো জনবজনাদো অচ্চব্ভুদসিন্ধী সুনীঅদি ।

বিদূষকঃ : অধ ইং ।

বাজা : পবেসঅ ।

(বিদূষকো নিক্রম্য তেনৈব সহ প্রবিশতি)

ভৈবরানন্দ : (কিঞ্চিন্দমভিনীয়)

মন্তান ভন্তান ন কিং পি জানে

ঝানং চ নো কিংপি গুরুগ্নসাম্বা ।

মজ্জং পিআমো মহিলং বমামো

মোক্খং চ জামো কলমগ্গলগ্গা ॥ ২২ ॥

অবি অ ।

বগ্গা চগ্গা দিক্খিআ ধম্মদাবা

মজ্জং মংসং পিচ্ছএ থচ্ছএ অ ।

ভিক্খা ভোচ্ছং চম্মখনডং চ সেচ্ছা

কোলো ধম্মো কস্স নো ভাই বম্মো ॥ ২৩ ॥

কিং চ ।

মুত্তিঃ ভনন্তি হবিদম্হমুহা বি ধেরা

ঝানেন বেঅপটেনেন কর্ত্তকিআহিঃ ।

একেন কেরলমুদাদইএন দিট্ঠো

মোক্খো সমং সুবঅকেলিসুবারসেহি ॥ ২৪ ॥

অনুবাদ : (পট আঁড়ব করি বিদূষকব বেগেবে প্রবেশ ।)

বিদূষক : আসন, আসন ।

বজা : কিহৰ কাৰণে ?

বিদূষক : ভৈৰৱানন্দ ছৱাবত উপস্থিত ।

দেৱী : মানুহৰ মুখত যাব অলৌকিক সিদ্ধিৰ কথা শুনো, তেৱেঁই
নেকি ?

বিদূষক : অ, তেৱেঁই ।

বজা : আহিবলৈ দিয়া ।

(বিদূষক ওলাই গৈ ভৈৰৱানন্দৰ সৈতে প্ৰবেশ কৰে ।)

ভৈৰৱানন্দ : (সামান্য মন্ততাব অভিনয় কৰি)

মন্ত-তন্ত মই একো নাজানো ; গুৰুৰ অনুগ্ৰহত ধ্যানৰো প্ৰয়োজন
নাই । কৌলপন্থা অনুসৰণ কৰি মদপান কৰোঁ, মহিলা বসণ
কৰোঁ আৰু মোক্ষপথ লাভ কৰোঁ ॥ ২২ ॥

আৰু—

কৌলধৰ্মত দীক্ষিতা জট্টা, উগ্ৰা সকলো নাবীয়েই মোৰ ধৰ্মপত্নী ।
মদ খাওঁ, মাংস খাওঁ, ভিক্ষাবে ভোজন কৰোঁ, চৰ্মখণ্ডত শয়ন
কৰোঁ ; এনে ধৰণৰ কৌলধৰ্ম কাৰণে বৰণীয় নহয় ॥ ২৩ ॥

আকৌ—

হৰি-ব্ৰহ্মা প্ৰমুখ দেৱতাই ধ্যান, বেদপাঠ, বাগ-যজ্ঞত মোক্ষ হয়
বুলি কয় । একমাত্ৰ উমাপতিয়েহে (শিৱই) সুবত্তি-কেলি আৰু
সুৰাপানৰ বোগেদি মোক্ষ লাভ হয় বুলি বিধান দিছে ॥ ২৪ ॥

মূল পাঠ :

বাজা : ইদং আসনং । উববিসদ্ব ভৈৰৱানন্দো ।

ভৈৰৱানন্দঃ : (উপবিস্ত) কিং কাদক্যং ।

বাজা : কহিং পি বিসএ অহুবিম্বং দট্ঠং ইচ্ছামি ।

ভৈৰৱানন্দঃ : কংসেনি ত্বংপি সসিনং বহুহাবইয়ং

হাভেহি ত্বস্ বি বইস্ বহু বহুহে ।

আনেমি জক্খলুবসিদ্ধগণকনাও

তং নখি ভুমিবলএ মহ জং ন সজবং ॥ ২৫ ॥

তং ভন কিং কবীঅহু ।

বাজা : (বিদূষকং বিলোক্য) বজস্ স ভন । কহিংপি অপূৰ্ণং দিট্ঠং
মহিলাবদনং ।

বিদূষকঃ : অখি এথ দক্ষিণাবধে বজ্জোমং নাম নঅবং । তহিং মএ
এক কল্লাবদনং দিট্ঠং । তং ইথ আনীঅহু ।

ভৈবরানন্দঃ : আনীঅদি ।

বাজা : আবদাবীঅহু পুন্নিমাহবিণকো ধবগীদলে ।

(ভৈবরানন্দো ধ্যানং নাটয়তি)

(ততঃ প্রবিশতি পটাক্ষপেণ নারিকা । সৰ্বেহরলোকয়ন্তি)

অজুবাদ :

বজা : এয়া আসন ; বহক ভৈবরানন্দ ।

ভৈবরানন্দ : (বহি) কি কবিব লাগিব ?

বজা : যি কোনো এটা আচৰিত কাম চাবব ইচ্ছা কৰে ।

ভৈবরানন্দ : চক্ৰক মাটিলৈ নমাই আনি দেখুৱাব পাবে ; আকাশৰ
মাজপথত সূৰ্যৰ বথ বখাব পাবে ; যক্ষ, দেৱতা, সিদ্ধসকলৰ
বয়সীক ইয়ালৈ আনিব পাবে ; এই ভূমণ্ডলত মোৰ সাধ্যৰ অতীত
একো নাই ॥ ২৫ ॥

এতিয়া কওক, কি কবিব নালাগে ।

বজা : (বিদূষকৰ পিনে চাই) সখা কোৱাচোন, কেনিবা দি কোনো
অপূৰ্ব নাবীৰৱ তোমাৰ চকুত পৰিছে নেকি ?

বিদূষক : দক্ষিণাপথত বিদৰ্ভ নামেৰে এখন নগৰ আছে ; তাতে মই
এগৰাকী কস্তাবত্ৰ দেখিছিলোঁ । তেওঁকেই ইয়ালৈ অনা হওক ।

ভৈবরানন্দ : আনিহোঁ বাক ।

বজা : সেই পূর্ণিমা চক্রেই পৃথিবীলৈ নবাই আনক ।

(ভৈবদানন্দই ধ্যানৰ অভিন্ন কৰে) ।

(ভাবপিছত পৰ্দা আঁতৰাই নানিকাই প্রবেশ কৰে, সকলোৱে চাই থাকে ।)

মূল পাঠ :

বজা : অহং অহংবিজ্ঞং অহংবিজ্ঞং ।

জ্ঞং যোঅজ্ঞনসোনলোঅনজ্ঞং জগংগালজগংগং যুহং

হুবা লবিজ্ঞকসপজবচএ দোলন্তি জ্ঞং বিন্দুনো ।

জ্ঞং একং সিঅজ্ঞকং নিবসিঅং তং নৃহানকেলিটটিঅ

আনীঅ ইঅমবজ্ঞএকজননী জোইসবেণামুনা ॥ ২৬ ॥

অবি অ ।

একেন পানিনলিনেন নিবেলঅন্তী

পোন্তকলং ঘনধনধলসংসমানং ।

চিন্তে লিহিঅই ন কসংবি সংজয়ন্তী

অগ্নেন চক্ৰঘনও চলিঅং কডিহং ॥ ২৭ ॥

অনুবাদ :

বজা : আহ ; আচৰিত আচৰিত ।

কাজল ধুই বোৱাত চকু ছটা ঈষৎ বক্তাভ হৈ পৰিছে, চুলিৰ আগ

মুখত লিপিও খাই আছে ; হাতেৰে ধৰি থকা পজৱৰ দৰে

কেশওজ্বৰ পৰা বিন্দু বিন্দু পানী ওলমি পৰিছে । এখন মাত্ৰ

ভিতা কাপোৰ পিন্ধি থকা এওঁ দ্বানকীড়াবত হৈ আছিল ; বিন্দু

সৃষ্টি কৰিব পৰা এওঁকেই বোঙ্গীধৰে ইয়ালৈ লৈ আনিছে ॥ ২৬ ॥

আক—

মূল পৱোৱবমুগলৰ পৰা ধৰি পৰিব খোজা চান্দৰ আগটোক

পত্ৰমৰ দৰে হাত এখনেৰে ঠিক কৰি দিছে, আনখন হাতেৰে

খোজৰ লহৰৰ বাবে শিচলি পৰিব খোজা ককালৰ কল ধৰি

বাখিবলৈ বিচৰা হৈছে। এনে অৱস্থাব এই নাৱিকাৰ চিত্ৰ
কেতিয়াও অংকন কৰিব পৰা নাযাব ॥ ২৭ ॥

মূল পাঠ :

বিদূষকঃ : ন হানার মুকাহবণুচ্চাএ তবদভঃগক্খঅমণ্ডাএ ।

ওল্লঃসুওল্লাসিতমুজ্জাএ সুন্দেবসক্সসমিমীএ দিট্ঠী ॥ ২৮ ॥

নাৱিকা : (সৰ্বাংগৱলোক্য, স্বাগতম্) এসো মহাবাও কোবি ইমিনা
গন্তীৰমহবেন সোহাসমুদএন জানীঅদি । এসা বি এদস্স মহাদেবী
তকীঅদি । অঙ্কনাৰীস্সবস্স বামদ্ধে অকধিনো বি গোবী
মুনীঅদি । এসো বি জোঙ্গেসবো । এস উন পৰিঅনো । (বিচিন্ত্য)
তা কিং তি এদস্স দইদাসহিদস্স বি দিট্ঠী মং বহু মল্লদি ।
(ইতি জ্যেষ্ঠঃ বীক্ষ্যতে)

বাজা : (বিদূষকমপৰ্য্যায়)

জং মুকা সৰণন্তবেণ সহসা তিক্খা কডক্খচ্ছা
ভিজাঅড্টিঅকেঅঅগিঃগম দলান্দোনী সবিল্লচ্ছবী ।
তং কৰ্পূৰবসেন নং ধম্মিও জোন্হাএ নং ন্হাবিও
মুত্তানং ঘনবেণুনক ছুবিও জাণ্ড-মুহি এথন্তবে ॥ ২৯ ॥

অহো সে কবসোহা ।

অম্মে মজ্জাং তিবলিবলিঅং ডিম্বমুট্ঠীঅ গেজ্জাং

নো বাহুহিং বমণকলঅং বেটিউং জাই দোহিং ।

নেত্তক্খেন্তং তৰুণপসঙ্গেনিচ্ছন্নানোবমানং

তা পচ্চক্খং মহ বিলিহিউং জাই এসা ন চিন্তে ॥ ৩০ ॥

বিদূষকঃ : কথং নহানখোদবিলেবনা-বি সম্মুত্তাবিদুস্সনা বি বমণিচ্ছা ।

অথ বা—

কবেণ মুকা বি বিদুস্সঅন্তি, তানং অলংকাববসেন সোহা ।

নিসঙ্গচক্সস বি মানুসস্স সোহা সম্মুত্তালই কুসণেহিং ॥ ৩১ ॥

অনুবাদ :

বিদূষক : জানব কাৰণে সকলো আভৰণ খুলি থৈ দিছে ;

পানীৰ ধলকণ্ঠিত প্ৰসাধনৰ প্ৰলেপ উঠি গৈছে ;

তিতাকাপোৰ গাঁত থকাত তমূলতা প্ৰকট হৈছে ;

দৃষ্টি যেন তেওঁৰ সকলো সৌন্দৰ্যৰ ধূপ ॥ ২৮ ॥

নাৱিকা : (সকলোৰে পিনে চাই, নিজে নিজে) এখেতেই বোম্বহয়
বজা—গম্ভীৰ অথচ মধুৰ সৌন্দৰ্য-সম্ভাৰ দেখিয়েই বুজিব পৰা
গৈছে । এখেতেই বোম্বহয় মহাবাগী—অৰ্ধনাৰীশ্বৰ (শিৱৰ)
বাওঁফালে বহা গৰাকীৰ নাম নক'লেও গোবী বুলি জনা যায় ।
এখেত বোম্বহয় বোগীশ্বৰ আৰু এইসকল পাবিৰ । ' (চিন্তা কৰি)
কিন্তু, স্ত্ৰী-সম্বন্ধিত যদিও এখেতে মোক বিমুগ্ধ 'দৃষ্টিৰে চাইছে
(এই বুলি কটাক্ষ দৃষ্টিৰে চালে ।)

বজা : (বিদূষকৰ কাষ চাপি মনে মনে)

ভ্ৰমৰ-আকৃষ্ট কেতেকী ফুলৰ পাহিব দৰে^১ তেওঁৰ চকুৰ কটাক্ষ দৃষ্টি
কাণৰ কাষেদি আহি মোৰ পিনে নিক্ষিপ্ত হ'ল ; মই যেন কৰ্পূৰ
বসন্ত ধৱলিত হ'লো, জোনাকত যেন গা ধুলো^২, মুকুতাৰ ঘন বেগুৰে
বজ্জিত হ'লো ॥ ২৯ ॥

আহ কি ৰূপৰ শোভা !

ভাৱ হয় এওঁৰ জিৱলী-শোভিত মাজভাগ শিশুৰ হাতৰ মুঠিৰেও
যেন ধৰিব পৰা বাৰ ; কিন্তু জগন-প্ৰদোষ দুই বাহুৰেও আঁকোৱালি
ধৰিব পৰা নাযাব । তৰুণৰ (শিশুৰ) মেলি ধৰা হাতৰ তুলনাব
লগতহে^৩ এওঁৰ চকু ছটা তুলনা কৰিব পাৰি । মই চকুৰ আগত
এওঁক যেনেদৰে দেখিবলৈ পাইছোঁ, তেনেদৰে কোনেও চিত্ৰিত
অংকন কৰিব নোৱাৰিব ॥ ৩০ ॥

বিদূষক : গা খোঁওতে সকলো প্ৰসাধন ধুই গ'লেও, সমস্ত আভৰণ

৭০. নাৱিকাই কটাক্ষ দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰোঁতে চকুৰ মণি একোনটো গৈছে
আৰু বাকী অংশ বগা হৈ আছে ; একোনটো স্বেৰা মণি যেন এটা ভ্ৰমৰ আৰু বগা
অংশ যেন দীৰ্ঘল, সামান্য প্ৰভাৱ কেতেকীৰ পাহি ।

৭৪. নাৱিকাৰ চকুৰ কিৰ্ছীত তৰুণৰ মেলি ধৰা হাতৰ তুলনাব জগত
তুলনা কৰা হৈছে ।

শরীরৰ পৰা সোলোকাই বাখিলেও তেওঁক কেনে যে সুন্দৰ দেখা
গৈছে। অথবা—

কুকপাই নিজকে অলংকাৰেৰে বিভূষিত কৰে আৰু তাৰ দ্বাৰা নিজৰ
সৌন্দৰ্য বঢ়াই, যি স্বভাৱতে সুন্দৰী অলংকাৰত তেওঁৰ সৌন্দৰ্য
আৰু বিকশিত হয় ॥ ৩১ ॥

মূল পাঠ :

বাজা : এদাএ দাব এদং । জদো ।

লারম নবজচ্চকঞ্চননিহং নেস্তান দীহন্তন*

কম্লেহিং খলিঅং কবোলকলআ দোখণ্ডচন্দোবমা ।

এসা পঞ্চসবেণ কডটিঅধমুদুণেন বক্খিচ্ছএ

জেনং সোসনমোহনপ্পহইনো বিক্খন্তি মং মগ্গণা ॥ ৩২ ॥

বিদূষকঃ : (বিহস্ত) জানাদি বহুত্ববাদো লসীসোডীবন্তনং ।

অনুবাদ :

বজা : এই কথা এওঁৰ ক্ষেত্ৰতো খাটে। কিয়নো—

এওঁৰ কপৰ জেউতি নতুন খাটি সোণৰ দৰে ; চকু ছটা কাণলৈকে
বৈ পৰা ; গাল দুখন যেন জোনৰ ছটা কালে ; কাৰদেৱে সজ্জিত
ধনুৰে এওঁক নিশ্চয় বক্ষা কৰি আছে—সেয়েহে শোষণ, মোহন
এজুতি দৰৰ দ্বাৰা মই বিদ্ধ হৈছোঁ ॥ ৩২ ॥

বিদূষক : (হাঁহি) লতাৰ শৌৰ্য কিমান ধুনুহাই ভালদৰে জানে ।^{১৫}

মূল পাঠ :

বাজা : (বিহস্ত) পিঅবঅস্, কথেসি মে ।

অজং চজং নিঅন্তগগণালংকিঅং কামিনীনং

পচ্ছাঅন্তী উন তমুসিবি ভাই নেবচ্ছলচ্ছী ।

ইথং জ্ঞানং অবঅবগমআ কা বি সুন্দেবমুদা

ময়ে তান বলইঅথসু নিচ্ছতিতো অনতো ॥ ৩৩ ॥

১৫. ধনুহাত লতা কিবৰে বাঁহৰ পৰে তেনেদৰে বজাৰ অধোমুখী
ধনুহাত লতাকণী নাৱিকাই আত্মসমৰ্পণ কৰিব।

অবি অ । এলা এ ।

তহা বয়সবিখবো জহ ন ঠাই ককীলমা।

তহা সিহিনতুজিয়া জহ নিএই নাহিং ন হ ।

তহা নজনবাড্টিমা জহ ন কিং পি কন্নুগলং

তহা অ মুহমুজ্জলং হুসসিনী জহা পুৰিমা ॥ ৩৪ ॥

অনুবাদ :

বজা : (হাঁহি) সখা, কওঁ শুনা—

কামিনীসকলৰ অংগৰ সৌন্দৰ্য নিজ গুণেবেই অলংকৃত হয় ,

প্ৰসাধনৰ দ্বাৰা শৰীৰৰ সৌন্দৰ্য আৱৃত হৈছে প্ৰকাশ লাভ কৰে ।

যাৰ অংগত স্বাভাৱিক সৌন্দৰ্য বিৰাজমান, . তেওঁৰ ওচৰত অন্যগই

ধনু ধৰি থাকি ভূত্যৰ কাম কৰে বুলি মোৰ ধাৰণা হয় ॥ ৩৩ ॥

আৰু—

এওঁৰ নিতম্ব ইমান বিশাল যে তাত কাঞ্চীলতাৰ^{১৬} ঠাই নাই ,

স্তনযুগল ইমান উন্নত যে নিজৰ নাভিকো দেখা নাপায় , চকু

হুটি ইমানেই বিস্তৃত যে কৰ্ণোৎপলৰ^{১৭} ঠাই নাই , মুখৰঙল

ইমানেই উজ্জ্বল যে হুটা চন্দ্ৰবুজ পূৰ্ণিমাৰে^{১৮} ॥ ৩৪ ॥

মূল পাঠ :

দেৱী : অজ্ঞ কবিকুল, পুঞ্জিঅ জান কা এস স্তি ।

বিদূষক : (ডাং প্ৰতি) এহি মুছমুহি, উববিসিঅ নিবেসেছি কা
ভুমাং-তি ।

দেৱী : আসনং ইমাএ ।

বিদূষক : এদং মে উত্তবীঅং ।

(বিদূষক নাট্যিক বজ্জানোপকোশনে নাট্যৱত :) সপদং কবীঅহ ।

৭৬. নাৰীয়ে সৌন্দৰ্যৰ্ধৰনৰ বাবে ক'কালত পিন্ধা অলংকাৰ বিশেষ ।

৭৭. নাট্যিকৰ চকু আকৰ্ষণ কিস্তৃত কাৰণে কানক অলংকৃত কৰিবৰ কাৰণে
উৎপন্ন হৈছে নাই ; অৰ্থাৎ কানক উৎপন্নৰে অলংকৃত কৰিব সোজাৰি ।

৭৮. নাট্যিকৰ মূখৰ উজ্জ্বলতা পূৰ্ণিমাৰ পূৰ্ণচন্দ্ৰৰ দৰে ; 'বুটা চন্দ্ৰবুজ
পূৰ্ণিমা'ৰ অৰ্থ হৈছে পূৰ্ণিমাত বুটা চন্দ্ৰৰ উপৰ ;—এটা আনকৰ অৰ্থ
আনটো নাট্যিকৰ মূখৰ-ভঙ্গ ।

নায়িকা : অখি এখ দকুখিনাবধে কুন্তলেস্থং সঅলজন বজ্জহবাও নাম
বাআ।

দেবী : (স্বগতম্) জো মহ মাহুচ্ছও ভোদি।

নায়িকা : তস্ স ঘবিণী সসিগ্গহা নাম।

দেবী : (স্বগতম্) সা বি মে মাহুচ্ছিআ।

নায়িকা : (বিহস্ত) তেহিং অহং খলখণ্ডেহিং কিনিদা ছুহিদ ত্তি
বুচ্চামি।

দেবী : (স্বগতম্) ন হ সসিগ্গাহগত্তু পত্তিং অস্তবেণ ঈদিসী কবসোহা।

ন হ বিত্তুবভুমিং অস্তবেণ বেকলিঅ মণিসলাআ নিগ্গজ্জদি।

(প্রকাশম্) নং তুমং কর্পুবমজ্জবী।

(নায়িকা অমোমুখী তিষ্ঠতি)

অমুবাদ :

দেবী : আর্থ কপিঞ্জল, সুখি জানাচোন এওনো কোন ?

বিদূষক : (তেওঁৰ প্ৰতি) হেবা মুখমুখী ; বহাঁ। তুমিনো কোন
কোৱাচোন।

দেবী : তেওঁক বহিবলৈ দিয়া।

বিদূষক : এয়া মোৰ চাদবখনতে বহাঁ।

(বিদূষকে নায়িকাক গাৰ চাদবখন দিয়ে ; নায়িকা তাতে বহে।)

এতিয়া কোৱাঁ।

নায়িকা : দক্ষিণাপথব কুন্তলবাজ্যত বজ্জভবাজ নামেবে দকুহোবে
প্ৰিয় এজন বজ্জা আছে।

দেবী : (নিজে নিজে) তেওঁ দেখোন মোৰ মহা।

নায়িকা : ডেখেডব গৃহিণীব নাম শশীপ্ৰভা।

দেবী : (নিজে নিজে) তেওঁতো মোৰ মাই।

নায়িকা : (হাঁহি) তেওঁলোকে খলখণ্ড দি কিনি^{১৬} লোৱা মোক

তেওঁলোকেৰে জীয়াবী বুলি কোৱা হয়।

৭১. অনেক সম্প্ৰদায়ৰ মাজত সন্তান গুপ্তজাৰ পিছত সন্তান ভালো-কুশলো
জানিবৰ কাৰণে সামান্য কষ্ট, যেনে কঁড়ি, হুয়া, খালিহে আদিয়ে কিনি লোৱাৰ
প্ৰথা আছে। এনে লোক-কিতান খাজশেখবৰ সময়তো প্ৰচলিত আছিল।
কৰ্পুবমজ্জবীকো এনেদৰে মাক-বাপেক খলখণ্ড বা খালিহে দি কিনি লোৱা হৈছিল।

দেৱী : (নিজে নিজে) শৰীপ্ৰভাব গৰ্ভজাত 'নহ'লে এনে কণ্ঠস্বী
আন কোনো হ'ব নোৱাৰে। বৈতৰ্হমণি বৈতৰ্হখনিব অবিহনে
আনব পৰা উৎপন্ন হ'ব নোৱাৰে। (প্ৰকাশ কৰি) তুমি তেতিয়া
কৰ্পূৰমঞ্জৰী ?

(নায়িকা তলমুৱা হৈ থাকে)

মূল পাঠ :

দেৱী : এহি বহিনিএ আলিঙ্গন মং। (ইতি পৰিষজাত)

নায়িকা : অম্‌হে কৰ্পূৰমঞ্জৰীএ অসো পঢ়মো পনামো।

দেৱী : অজ্ঞ মএ ভেববানন্দ তুচ্ছ পমাত্ৰণ অপূৰ্ণং সংবিহানজং
অনুভবিদং বহিনিআএ দংসনেন। তা চিট্‌চ্ছ দাব পক্কদস
দিবসাইং। পচ্ছা ঝানবিমানেন পুনো নইস্‌সধ।

ভৈৰবানন্দঃ : জ্ঞ ভনাদি দেৱী।

অনুবাদ :

দেৱী। আহা ভনী, মোক আলিঙ্গন কৰ'। (এই বুলি আলিঙ্গন
কৰে)

নায়িকা : কৰ্পূৰমঞ্জৰীবো এই প্ৰথম প্ৰণাম লওক।

দেৱী : আৰ্য ভৈৰবানন্দ, আপোনাৰ অনুগ্ৰহতে অপূৰ্ণ ঘটনাটো
সংঘটিত হৈ ভনীক দেখা পালো। এওঁ পাঁচ-দহ দিনমান ইয়াতে
থাকক। পিছত ধ্যান-বিমানেৰে পুনৰ লৈ যাব।

ভৈৰবানন্দ : মহাবাহীয়ে যি কয়।

মূল পাঠ :

বিদূষকঃ : (বাজানমুদ্ৰিষ্ঠ) ভো অম্‌হে পৰং ছবে যি বাহিবা তুম্য
অজং চ। জদো এদানং মিলিদ্ধং কুডুৰং বট্টেদি। জদো ইয়াও
ছবে-বি বহিনিআও। ভেববানন্দো উন এদানং সংজোঅঅবো
অজিদো বহুং যিও অ। এদো-বি মহীদাসবসুন্দৰী কুট্টী
দেহন্তবেণ দেৱী জেব।

দেৱী : বিদূষকনে, নিম্নজ্যেষ্ঠবহিনিজং মূলকথনং ভনিজ ভৈৰবা-
নন্দস্‌ হিঅইচ্ছিত্বা সবজ্ঞা কামকা।

বিচক্ষণা : জ্ঞ দেৱী আনবেদি ।

দেৱী : (বাজানঃ প্রতি) অক্ষউত্ত, পেসেহি মং জেন অহং বহিনিআএ
এদাবথাএ নেবচ্ছলছীলীলানিমিত্তং অস্তেউবং গমিসং ।

বাজা : ভূজ্জদি চম্পঅলদাএ কথু বিজাকল্পুবেহিং আলবালপুবং ।

অম্লবাদ :

বিদূষক : (বজাক উদ্দেশ্য কৰি) হেৰি আপুনি আক মই—এই
ছইজনহে এতিয়াৰ পৰা বাহিৰা মানুহ। এওঁলোক আত্মীয়
হিচাপে মিলিত হৈছেই—কাৰণ এওঁলোক ছয়ো বাই-ভনী।
ছয়েকে মিলাই দি ভৈবরানন্দইও মান-সংকাৰ লাভ কৰিছে। আক
এই পৃথিৱীৰ সবস্বতী কুটুনীজনী (বিচক্ষণা) বাণীৰ দ্বিতীয়
দেহ যেন।

দেৱী : বিচক্ষণা, তোমাৰ বাইদেউৰা মূলক্ষণাক কোঁৱগৈ ভৈবরা-
নন্দৰ ইচ্ছানুসাৰে পৰিচৰ্যা কৰে যেন।

বিচক্ষণা : মহাবাণীৰ যি আদেশ।

দেৱী : (বজাব প্রতি) স্মাৰ্ধপুত্ৰ, এনে অৱস্থাত থাকিবলগা হোৱা
ভনীৰ বেশভূষাৰ বাবে মোক অন্তেষপুবলৈ যাবলৈ দিয়ক।

বজা : চম্পকলতাৰ পানীৰখা গাঁত কস্তূৰী আক কৰ্পূৰেবেহে পূৰ্ণ
কবাতো উচিত।^{১০}

মূল পাঠ :

(নেপথ্য)

বৈভালিকয়োবেকঃ : সুহাঅ সন্ধ্যা ভোহু মেরস্ ।

এঅং বাসবজীৱ পিণ্ডসবিসং চণ্ডমুনো মণ্ডলং

কো জানাই কহিং পি সপই গন্তং পত্তম্মি কালন্তবে ।

জাআ কিং-চ ইঅং-পি দীহবিবহং, সোউন নাহে গএ

মুছামুদ্বিঅমোঅন-ক নলিনী মীলন্তপঙ্কেকহা ॥৩৫॥

১০. চম্পকলতাৰ প্ৰাৰিত পানী খাব বাঞ্ছনীয় কাৰণে বিভিন্ন গছ-পাত
আবিলে বাস্তৱিক হ'ল—যাতে পানী জমা হৈ থাকে। এনেদৰে চম্পকলতা
সৰ্ব্ব কৰ্পকস্তূৰীকো কৰ্পূৰ আক কৰ্পূৰীয়ে পূৰ্ণ কৰিব লগে লগে অৰ্থাৎ
মুছামুদ্বিঅমোঅন-ক সজাই তুলিব লগে।

দ্বিতীয়ঃ : উদ্ঘাতিজ্জতি লীলামনিমম্বলহীচিভ্ৰিভীনিহ্নে।
 পজ্জকো কিংকবীহি উতুসমম্বহা পথবিজ্জতি ৰতি ।
 সেবজীলোলহথল্লিচলবক্সা পট্টসকো পজ্জটো।
 হংকাবো মণ্ডবেসুং বিলসই মহবো কট্টটুট্টকনাব্ব' ॥৩১৫
 বজ্জা : অম্‌হে বি সংকং বন্দিহুং গমিস্সামো ।
 (ইতি নিজ্জাস্তাঃ সৰ্বে)

॥ প্ৰথমং জৰনিকান্তধৰ্ম ॥

অনুবাদ :

বৈতালিক ছজনৰ এজন : সজ্জিয়াটো মহাবাজৰ সুখৰ হওক'। দিনৰ
 হুংপিওস্বৰূপ ভীক্ক কিংগলস্বৰূহ সুৰ্য্য তাৰ কালান্তত এতিয়া কেৰি
 গ'ল কোনেও নাজানে । সুৰ্য্যৰ অস্তগমনত দীৰ্ঘ বিবহৰ কথা শুনি
 পত্ৰমেও শোকত মূৰ্ছা গৈ মুক্তিভ নয়না নায়িকাৰ ঘৰে পংকজ-
 নয়ন জপাই পেলালে ।

দ্বিতীয়জন : মনিময় কাককাৰ্ৰখচিত আক বহু চিত্ৰবে শোভিত
 মন্দিবৰ চূড়াসদৃশ ওপৰ মহলৰ বাসগৃহৰ দুৱাববোৰ লিসিৰীবিলাকে
 মুকলি কৰিছে ; সন্ধ্যাসময়ত তেওঁলোকে সুখদায়ক বিলাসী শয্যা-
 সমূহ সজাবলৈ ধৰিছে , সৈবজীৰ চকল আঙুলিৰ স্পৰ্শত পাটৰ
 কাপোৰত খচমচনিৰ শব্দ উঠিছে ; কুঞ্জে কুঞ্জে কট্ট-ভুট্ট নাৰী-
 সকলৰ আনন্দময় ধনি বিয়পি পৰিছে ।

বজ্জা : আমিও সন্ধ্যাৰ বন্দনা কৰোঁ গৈ, বজ্জা ।

(সকলো ওলাই যায়)

প্ৰথম জৰনিকা

॥ অপভ্ৰংশ সাহিত্য ॥

গ্ৰীষ্মাৰ্ছন প্ৰমুখ একাংশ আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাতাত্ত্বিক পণ্ডিতে প্ৰাকৃত যুগৰ শেষ উপস্তবৰ ভাষাক বা প্ৰাকৃত ভাষাৰ বিৱৰ্তনৰ সৰ্বশেষ স্তৰক (খৃষ্টাব্দ ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পৰা দশম শতাব্দীমান পৰ্যন্ত) 'অপভ্ৰংশ' বুলি অভিহিত কৰিছে; সাহিত্যত ব্যৱহৃত প্ৰাকৃততকৈ ই সবলতৰ আৰু ইয়াৰ পৰাই আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ উৎপত্তি হৈছে। কিন্তু 'অপভ্ৰংশ'ৰ প্ৰাচীন উল্লেখ, সাহিত্যৰ নিদৰ্শন, প্ৰাচীন ভাৰতীয় আলাংকাৰিক আৰু বৈয়াকৰণসকলৰ দ্বাৰা ইয়াৰ স্বকীয় অস্তিত্বৰ কথা ঘোষণা ইত্যাদি কথা বিচাৰ-বিশ্লেষণ কৰি চালে অপভ্ৰংশক কেৱল প্ৰাকৃতৰ শেষ স্তৰতে উদ্ভূত বা বিকাশ হোৱা ভাষা বুলি মত পোষণ কৰিব নোৱাৰি।

খৃষ্ট-পূৰ্ব দ্বিতীয় শতাব্দীতে বৈয়াকৰণ পতঞ্জলিয়ে তেওঁৰ 'মহাভাষ্য'ত অপভ্ৰংশক কোনো প্ৰতিষ্ঠিত ভাষা বুলি উল্লেখ নকৰি সংস্কৃতৰ বিকৃত ৰূপৰ বা সাধাৰণ লোকৰ কথ্য-ৰূপৰ অৰ্থত 'অপভ্ৰংশ' শব্দৰ সৰ্বপ্ৰথম উল্লেখ কৰিছিল। ভাষাৰ স্বাভাৱিক পৰিবৰ্তনৰ গুণত অথবা বিভিন্ন আৰ্বেতবসকলৰ ধ্বনি-উচ্চাৰণৰ প্ৰভাৱৰ ফলত বৈদিক-সংস্কৃত শব্দৰ যি বিকৃতি ঘটিছিল বা পৰিৱৰ্তিত ৰূপ লাভ কৰিছিল তাক লক্ষ্য কৰিয়েই তেওঁ মন্তব্য কৰিছিল: 'অপশব্দ অনেক, শুদ্ধ শব্দ অলপীয়া; একো একোটা শব্দৰ অনেক অপভ্ৰষ্ট শব্দ দেখা যায়, যেনে 'গো' এই শব্দৰ গাবী, গোনী, গোতা, গোপ-ভালিকা ইত্যাদি অপভ্ৰংশ শব্দ দেখা যায়।'* গতিকে খৃষ্ট-পূৰ্ব যুগত 'অপভ্ৰংশ' শব্দ তদানীন্তন কথ্যৰূপৰ অৰ্থত বা অপাৰিণীয় অপশব্দৰ অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

* 'কুমাৰোপদেশস্যঃ অপশব্দাঃ : একৈকস্য হি শব্দস্যবহুবোহপভ্ৰংশাঃ, তদ্বৎ গৌৰত্যস্য শব্দস্য 'গাবী', 'গোণী', 'গোতা' 'গোপোভালিকা' ইত্যেকাদবহুবোহপভ্ৰংশাঃ।' পতঞ্জলি: 'মহাভাষ্য'।

কিন্তু খৃষ্টোত্তর যুগত সংস্কৃত আলাংকারিক আৰু প্রাকৃত-বৈয়াকৰণ-সকলে অপভ্রংশক সাহিত্যিক-প্রাকৃতৰ লগতে অদ্ভুতম এক প্রাকৃত বুলি স্বীকৃতি দিছে আৰু অপভ্রংশৰ বিভিন্ন উপভাষা সম্পৰ্কেও বিশদ আলোচনা কৰিছে। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল,—সাহিত্যিক-প্রাকৃতৰ লগে লগে সাহিত্যত অপভ্রংশৰো প্ৰয়োগ। খৃষ্টীয় দ্বিতীয়-তৃতীয় শতাব্দীৰ বুলি অনুমান কৰা বিমলসুৰীৰ জৈন-বামায়ণ 'পউমচব্বয়' নামৰ কাব্যত মহাবাহুী প্রাকৃতৰ লগতে প্ৰচুৰ অপভ্রংশ শব্দ আৰু ৰূপৰ প্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰা যায়। চতুৰ্থ শতাব্দীৰ মহাকবি কালিদাসৰ 'বিক্ৰমোৰশীয়' নাটকৰ ৪ৰ্থ অংকৰ গীতসমূহ অপভ্রংশতে লেখা হৈছে।

সময়ৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে যেতিয়া প্রাকৃতৰ কথা-ৰূপ অৱলম্বনত ধৰ্মীয়-শিষ্টৰূপ গঢ়ি উঠি যেতিয়া বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্ম-সাহিত্যত ব্যৱহাৰ হ'বলৈ ধৰিল আৰু সাহিত্যত ব্যৱহৃত আকলিক ৰূপবোৰ ক্ৰমশঃ স্পষ্ট হৈ শিষ্ট-জনোচিত হৈ উঠিল, তেতিয়া এই সাহিত্যিক ৰূপৰ লগে লগে জনসাধাৰণৰ যি কথাৰূপ বৰ্তি আছিল তাতো লোককথা বা লোকগীত-পদ সৃষ্টি নোহোৱাকৈ থকা নাছিল। কিন্তু এই কথা-ৰূপত যেতিয়া উচ্চমানৰ কবিতা আদি সৃষ্টি হৈ জনসাধাৰণৰ মাজত জনপ্ৰিয় হৈ পৰিল আৰু ধৰ্মীয় সাহিত্যিক সকলে (বিশেষকৈ জৈন ধৰ্মাৱলম্বীসকলে) সাহিত্যত ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ ধৰিল তেতিয়া প্ৰাচীন সংস্কৃত আলাংকারিক আৰু বৈয়াকৰণ সকলে কথ্যশ্ৰিত এই সাহিত্যিক ৰূপটোক 'প্রাকৃতম অপভ্রংশ' বুলি 'অপভ্রংশ প্রাকৃত' বা 'প্রাকৃতৰে এক ৰূপ' বুলি স্বীকৃতি দিবলৈ ধৰিল। ষষ্ঠ শতাব্দীৰ চণ্ডী 'প্রাকৃত-লক্ষণ'ত স্পষ্টৰূপে অপভ্রংশক এটা ভাষাৰূপে অভিহিত নকৰিলেও মহাবাহুীৰ বৈকল্লিক প্ৰয়োগ দ্বিধাপে অপভ্রংশৰ কথা উল্লেখ কৰিছিল; অৰ্থাৎ মহাবাহুীৰ লগে লগে অপভ্রংশও সাহিত্যত ব্যৱহাৰ হৈছিল। সপ্তম শতাব্দীৰ আলাংকারিক আচাৰ্য দণ্ডীয়ে তেওঁৰ 'কাব্যালক্ষণ'ত 'আতীত প্রাকৃতি জাতিৰ কাব্যৰ ভাষাক 'অপভ্রংশ' বুলি

কোরা হয়' * বুলি উল্লেখ কৰিছিল। কব্ৰট, বাগ্‌ভট আদিয়েও তেওঁলোকৰ অলংকাৰশাস্ত্ৰত স্পষ্টভাৱে অপভ্ৰংশৰ স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্বৰ কথা স্বীকাৰ কৰি গৈছে। কব্ৰটৰ 'কাব্যালংকাৰ'ৰ টীকাৰ নমিসাধুৱে উক্তি কৰিছিল : 'প্রাকৃতমেরাপভ্রংশঃ' অৰ্থাৎ অপভ্ৰংশও অস্তান্ত প্রাকৃতৰ দৰে একপ্ৰকাৰ প্রাকৃত। গতিকে অলংকাৰিক সকলৰ উক্তিৰ জৰিয়তে অপভ্ৰংশই সাহিত্যিক-ভাষা ৰূপে ৬ষ্ঠ—৭ম শতাব্দীৰ পূৰ্বতে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিছিল আৰু পণ্ডিতসকলৰো নুবিস্তিত আছিল সেই কথা স্পষ্ট ৰূপে উপলব্ধি কৰিব পৰা যায়।

পৰৱৰ্তী প্রাকৃত-বৈয়াকৰণ পুৰুষোত্তম, হেমচন্দ্ৰ, মাৰ্কণ্ডেয় আদিয়ে অপভ্ৰংশক স্বতন্ত্ৰ এক শিষ্ট ভাষাৰূপে আলোচনা কৰাৰ উপৰিও ইয়াৰ বিভিন্ন উপভাষাসমূহো আলোচনা কৰিছিল। পুৰুষোত্তমে তেওঁৰ 'প্রাকৃতানুশাসন'ত অপভ্ৰংশৰ নাগৰক, উপনাগৰক আৰু ব্ৰাচড়ক এই তিনিটা প্ৰধান উপভাষাৰ আলোচনা কৰি 'নাগৰক'ক শিষ্টসম্মত সাহিত্যিক ভাষাৰূপে বৰ্ণনা কৰিছে; হেমচন্দ্ৰইও তেওঁৰ 'সিদ্ধাইম-শঙ্কানুশাসন' নামৰ প্ৰসিদ্ধ ব্যাকৰণত অপভ্ৰংশৰ লক্ষণ সম্বন্ধে বিস্তৃত বিৱৰণ দিছে। ঠিক এনেদৰে মাৰ্কণ্ডেয়ও তিনিটা উপভাষাৰ উল্লেখ কৰিছে।

এই অপভ্ৰংশ-প্রাকৃত সাহিত্যিক-প্রাকৃতৰ কালতে উদ্ভৱ হৈছিল কাৰণে ইয়াত সাহিত্যিক-প্রাকৃতৰ আদৰ্শ অনুসৃত হৈছিল আৰু শব্দসমূহো অধিক পৰিমাণে প্রাকৃতৰে আছিল। সেয়েহে প্রাকৃত আৰু অপভ্ৰংশ অধিকাংশ ক্ষেত্ৰতে একেৰাৰ (overlapping) হৈ উঠিলেও স্পষ্টভাৱে পৰ্যবেক্ষণ কৰিলে লক্ষ্য কৰিব পাৰি যে সাহিত্যিক-প্রাকৃত সমূহতকৈ ই আছিল অধিক সরলতৰ আৰু কথা-উপাধাৰেবে সমৃদ্ধ। সেয়েহে তুলনামূলক বিচাৰত সাহিত্যিক-প্রাকৃত সমূহতকৈ অশোকৰ-অনুশাসনৰ কথ্যকৰ্মৰূপৰ লগতহে ইয়াৰ সবল আৰু সাদৃশ্য ৰেখি বিৰিড়। এই কাৰণে ইয়াক সাহিত্যিক-প্রাকৃত কালৰ

কথ্য-উপাদানেবে সমৃদ্ধ এক পৰিমাণিত বা শিষ্ট কণ বুলি কব পাৰি। ইয়ে অপভ্রংশৰ সাহিত্যৰ প্ৰাচীন স্তৰ বা প্ৰাচীন অপভ্রংশ বা অপভ্রংশ; অৰ্থাৎ যি কথ্যাক্ৰিত ভাষাই সাহিত্যানুশীলিত হৈ সাধুভাষাকপে সাহিত্যিক-প্ৰাকৃতক কালতে প্ৰতিষ্ঠিত হৈ উঠিছিল সিয়ে অপভ্রংশৰ প্ৰাচীন স্তৰ বা প্ৰাচীন অপভ্রংশ। ইয়াৰ উত্তৰ আৰু বিকাশৰ সময়সীমা খৃষ্টীয় তৃতীয় শতাব্দীমানৰ পৰা খৃষ্টীয় অষ্টম শতাব্দী পৰ্যন্ত নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰি যদিও সাহিত্যৰ ধাৰা প্ৰাচীন কণতে খৃষ্টীয় দশম-একাদশ শতাব্দী পৰ্যন্ত অব্যাহত আছিল। কালিদাসৰ 'বিজয়মোহনীয়'ৰ গীতসমূহৰ কথা বাদ দিলে এই অপভ্রংশ ভাষা প্ৰধানতঃ জৈনসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতাতে পৰিপুষ্ট হৈছিল। অপভ্রংশত বচিত প্ৰধান সাহিত্য ৰাজিব স্বয়ম্ভূদেৱৰ 'পটম চৰিউ', 'হৰিবংশ পুৰাণ'; পুষ্পদন্তৰ 'মহাপুৰাণ', 'জগদ্ব চৰিউ', 'নাগকুমাৰ চৰিউ'; ধনবাল বা ধনপালৰ দ্বাৰা বচিত 'ভৱিস্যসুন্দৰকা' বা 'ভৱিস্যদন্তকা' বিশেষ উল্লেখযোগ্য।

কিন্তু আনকালে, এই সাহিত্যিক অপভ্রংশ কালতো জনসাধাৰণৰ দৈনন্দিন বাক্য ব্যৱহাৰত কথ্যকণটো পৰিৱৰ্তিত কণত বা ক্ৰমশঃ সৰলতৰ কণত অব্যাহত হৈ আছিল আৰু বিবিধ লৌকিক গীত-পদ বচিত হৈছিল। এই লোক-ব্যৱহাৰৰ কথ্য-কণটো প্ৰাকৃত অথবা সাহিত্যিক অপভ্রংশতকৈ সৰল বা কিছু বেলেগ আছিল কাৰণে তাক 'অণিজট্ট' বা 'অবিহট্ট' আখ্যা দিয়া হ'ল; সিয়ে শেষত নাম পালে 'অবহট্ট'; (অণিজট্ট + বিজট্ট > অণিজট্ট > অণিজট্ট > অবিহট্ট > অবহট্ট।) প্ৰকৃততে এই শব্দ প্ৰাকৃত-অপভ্রংশৰ বিকৃত ৰূপক (বা জনসাধাৰণৰ বাক্য-ব্যৱহাৰত সৰলতৰ হৈ আৱৰ্ণকীয় কৰা কণক) লক্ষ্য কৰিয়েই বুজুৱা হৈছিল। এই অবহট্ট কণটোৱেই হ'ল লৌকিক বা অৰাচীন অপভ্রংশ আৰু প্ৰাকৃতগুণৰ প্ৰভাৱত সমগ্ৰ উত্তৰাংশৰ লোকজীৱনৰ ভাষা আছিল। অৱশ্যে প্ৰথম অৱস্থাত অবহট্ট লৌকিকেই আছিল যদিও ইয়াতো জৈন, বৌদ্ধ আৰু শৈৱ-নাথ সম্প্ৰদায়

সাহিত্যাদি সৃষ্টি, কবিবলৈ লয় ; ইয়াৰ ফলত ই প্রাচীন অপভ্রংশ বা অপভ্রংশৰ সাহিত্যিক ৰূপ অনুসৃত হৈ পৰিছিল। তথাপিও অপভ্রংশতকৈ অৱহট্ৰতত কথ্যধৰ্মীশুণ বা লৌকিক উপাদান যথেষ্ট বেছি ; সেয়েহে ই লৌকিক বা অৰ্বাচীন। ইয়েই আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্ষ-ভাষাসমূহৰ পূৰ্ববৰ্তী স্বৰ। ইয়াৰ সময়-সীমা খৃষ্টীয় অষ্টম-নবম শতাব্দীৰ পৰা দশম-দ্বাদশ শতাব্দী বুলি ক'ব পাৰি ; অৱশ্যে সাহিত্যৰ দ্বাৰা পঞ্চদশ শতাব্দী পৰ্যন্ত চলি আছিল। পূব-ভাৰতৰ আধুনিক ভাষা-সমূহৰ প্ৰথম সাহিত্যিক নিদৰ্শন বুলি ক'ব পৰা 'চৰ্যাপদ' প্ৰকৃততে পূব-ভাৰতত প্ৰচলিত অৱহট্ৰৰে নিদৰ্শন। মৈথিলী কবি বিজ্ঞাপতি অৱহট্ৰৰ প্ৰতিনিধি আৰু তেওঁৰ 'কীৰ্ত্তিতা' অৱহট্ৰৰ শেষ ৰচনা। ঐয়াছ'নে প্ৰাকৃতৰ শেষ স্তব হিচাপে যি অপভ্রংশৰ কথা উল্লেখ কৰিছিল, প্ৰকৃততে এই অৱহট্ৰৰ স্তবৰ কথাহে কবলৈ বিচাৰিছিল বুলি ভাবিব পাৰি।

গতিকে সামগ্ৰিকভাৱে বিচাৰ কৰি চালে অৰ্থাৎ অপভ্রংশৰ প্ৰাচীন সাহিত্যিক নিদৰ্শন পোৱাৰ পৰা পঞ্চদশ শতাব্দীৰ বিজ্ঞাপতিৰ কাললৈকে অপভ্রংশৰ যি সুদীৰ্ঘ পৰিবৰ্তিত গতি-প্ৰকৃতিৰ ইতিহাস তাক বিচাৰ-বিশ্লেষণ কৰিলে, দুটা প্ৰধান ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি : (ক) প্ৰাচীন অপভ্রংশ বা অপভ্রংশ আৰু (খ) অৰ্বাচীন অপভ্রংশ বা অৱহট্ৰ।

তলত অপভ্রংশৰ সাহিত্যিক নিদৰ্শন স্বৰূপে কালিদাসৰ 'বিক্ৰমোৰ'শীয়ম্' নাটকৰ চতুৰ্থ অংকৰ পৰা চটা গীতৰ মূল পাঠ দি তাৰ 'অসমীয়া অনুবাদ দিয়া হ'ল।

॥ বিক্ৰমোৰ'শীয়ম্ ॥ (৪ৰ্থ অংক)

১।

সহঅবী-সুখখালিকঅং ।

সবধবশি মিনিক ॥

অবিল-বাহু, অমোহঅং ।

তদ্বই হসী-সুখঅং ।

অনুবাদ : সহচরীৰ বিবহ হুখত কাতৰ হুলিয়ে এই হুসীযুগলো
অবিবল বাপৰাবাবে (অপ্ৰথাবাবে) আৰ্জ হৈ এই সৰোবৰত বিলাপ
কৰিছে ।

- ২। চিন্তা-হৃদয়-মানসিআ ।
সহঅৰী দঃসন লালসিআ ॥
বিঅসিঅ কমল মনোহৰএ
বিহবই হুসী সৰোবৰএ ॥

অনুবাদ : চিন্তাপীড়িত মানসা হুসী সহচরীৰ দৰ্শনত উজসিত হৈ
বিকশিত কমলেৰে মনোহৰ সৰোবৰত বিহাৰ কৰিছে ।

- ৩। গহনঃ গইন্দ-নাহো ।
পিত্ত-বিবহুস্মাঅ অপলিঅ বিআবো ॥
বিসই তক-কুসুম-কিসলঅঅ
ভুসিঅ-নিঅ-দেহ পব্ভাবো ॥

অনুবাদ : প্ৰিয়-বিবহৰ উন্নততা প্ৰকাশ কৰি গজ্জেন্ননাথে গজব
ফুল আৰু পাতৰ দ্বাৰা নিজৰ দেহৰ অগ্ৰভাগ ভূষিত কৰি গহন অৰণ্যত
প্ৰবেশ কৰিছে ।

- ৪। দইআ-বহিও অহিঅঃ হুহিও ।
বিবহানুগও পবিসম্ভবও ॥
গিবি-কাননএ কুসুমুজ্জলঅএ
গজ-জুহু-বুজু বহু-কিন-গুজু ॥

অনুবাদ : দয়িতাবহিত হৈ বিবহপীড়িত গজবুধগতি কুসুমোজ্জল
গিৰিকাননত ঘূৰি ঘূৰি কামলঃ কীৰ্ত্তিৰ হৈ পৰিছে ।

- ৫। মইঃ জানিঅ মিত্ত-লোঅনি ।
নিসঅক কোই হবেই ॥
জাৰ নু নততলি সায়ল ।
দাবাহক ববিসেই ॥

অনুবাদ : মই জানিছোঁ কোনো নিশাচর যুগলোচনাই প্রিয়াক
হরণ কবিছে, কিয়নো শ্রামল নভন্তলে ধাবাসার বর্ষণ কবিছে ।

- ৬। গন্ধুয়াইঅ-মহঅব-গৌএহিং ।
রজ্জন্তেহিং পবহঅ-তুবেহিং ॥
পসবিঅ-পরনুকেল্লিঅ-পল্লব-নিঅক ।
সুললিঅ-রিরিহ-পআবং নচই কপ্পঅক ॥

অনুবাদ : গন্ধোন্মত মধুকবর গীতব দ্বাবা মুখবিত, কোকিলকপ
তূর্যব দ্বাবা শব্দময়, এবহমান পবনব দ্বাবা উবেলিত পল্লবযুক্ত
কল্পতকরে বিবিধ প্রকাৰে সুললিত নৃত্য কবিছে ।

- ৭। পবহঅ মহব-পলারিগি কন্তি ।
নন্দন-রন সচ্ছন্দ ভমন্তি ।
ভই তুই° পিঅঅম সা মহ দিট্ঠী ।
ভা আঅকথহি মহ পবপুট্ঠী ॥

অনুবাদ : হেবা মধুব প্রলাপিনী কোকিল, তুমিতো নন্দন-বনত
স্বচ্ছন্দে বিচরণ কবি কুবা ; যদি মোব প্রিয়তমাক ভাত তুমি দেখিবলৈ
পাইছা তেত্তে মোক কোরা ।

- ৮। হউ পঈ° পুছিমি অকথহি গঅরক ।
ললিঅ-পহাবে মাসিঅ তকরক ॥
দুব-রিমিচ্ছিন্ন সনহব কন্তী ।
দিট্ঠী পিঅ-পই° সন্মুহ° কন্তী ॥

অনুবাদ : হেবা গজবব, তুমিতো ললিত প্রহাবেবে গছ গছনি
বিনাশ কবি কুবাই ; তোমাক মই পুনব স্মিছোঁ—দুবব পবাই শব্দব-
কাঙ্ক্ষিকো নিশ্চিন্ত কবিব পবা যোব প্রিয়াক সধুখেদি গৈ থকা তুমি
বাক দেখিছা নেকি ?

॥ অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ বা অবহট্ঠ সাহিত্যৰ নিদৰ্শন ॥

॥ পশ্চিমা-অবহট্ঠৰ নিদৰ্শন ॥

॥ স:নেহ বাসউ বা সন্দেশ বাসক ॥

প্ৰাকৃতবুগৰ শেষভাগত, খৃষ্টীয় অষ্টম-নৱম শতাব্দীৰ মাজত অপভ্ৰংশৰ যি অৰ্বাচীন বা লৌকিক ৰূপ এটা পুৰ-ভাৰতৰ পৰা পশ্চিম-ভাৰত পৰ্যন্ত সমগ্ৰ ভূখণ্ডতে জনসাধাৰণৰ মাক-ব্যৱহাৰত ব্যৱহৃত হৈ প্ৰচলিত হৈছিল আৰু শেষত সাহিত্যাদি সৃষ্টি হৈ আত্মপ্ৰতিষ্ঠা হৈছিল, তাকে 'অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ' বা 'অৱহট্ঠ' বুলি কোৱা হয়। 'প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশৰ বিকৃত ৰূপ' এই অৰ্থতে 'অবহট্ঠ' নামকৰণ কৰা হৈছে। 'প্ৰাকৃত-পৈতল'ৰ টীকাৰ লক্ষ্মীনাথ ভট্টই পিতৃলৈ তাকাক 'অবহট্' বা 'অৱহট্ঠ' বুলি পোনপ্ৰথম উল্লেখ কৰিছিল (অপভ্ৰষ্ট+ব্ৰিষ্ট>অপভ্ৰষ্ট>অপিব্ৰষ্ট>অৱিব্ৰষ্ট>অৱহট্ঠ।) প্ৰকৃততে প্ৰাচীন অপভ্ৰংশ আছিল সাহিত্যিক-প্ৰাকৃতভাষ্যী আৰু অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ বা অৱহট্ঠ লোকভাষ্যী,—কথ্য ভাষাৰ গুণবিশিষ্ট। এই ভাষাই প্ৰকৃততে নব্যভাৰতীয় আৰ্য-ভাষাৰ উদ্ভৱৰ অগ্ৰদূত। অৱহট্ঠ ভাষা লোক-জীৱনৰ মাক-ব্যৱহাৰৰ ভাষা আছিল কাৰণে ই লোক-সাহিত্যৰো বাহন হৈ উঠিছিল; কিন্তু এই ভাষাৰ মাধ্যমেৰে জৈন, শৈৱ-নাথ আৰু বৌদ্ধ মহাজানী, বজ্জবানী সকলে সাহিত্যাদি সৃষ্টি কৰিবলৈ ধৰিছিল আৰু ইয়াৰ ফলত ভাষাটোৱে এটা নিৰ্দিষ্ট ৰূপ লাভ কৰিছিল; এই ভাষাত সাহিত্য-চৰ্চা পৰম্পৰা শতাব্দী পৰ্যন্ত অব্যাহত আছিল। অৱশ্যে ধৰ্মীয় সাহিত্যৰ উপৰিও বিবিধ ৰস সাহিত্যও এই ভাষাত সৃষ্টি হৈছিল। কামৰূপ-ৰংগম পৰা প্ৰভাৰাট-বাল্লভান-পৰ্বাৰ পৰ্যন্ত অৱহট্ঠ সাহিত্য সৃষ্টি হোৱাৰ কাৰণে

ভৌগোলিক বিস্তৃতিৰ কালৰ পৰা অৱহট্ঠক প্ৰাচ্য বা পূৰ্ব আৰু পশ্চিমা (পশ্চিমা অপভ্ৰংশক 'শৌবসেনী অপভ্ৰংশ' বুলিও কোৱা হয়) এই দুটা বহুল ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। পূৰ্ব-অৱহট্ঠত বচনা কৰা সাহিত্যৰ ভিতৰত সবহৃদয় 'দোহাকোষ', শিঙ্গলাচাৰ্যৰ 'প্ৰাকৃত-পৈঙ্গল' বিদ্যাপতিৰ 'কীৰ্ত্তিলতা' আৰু 'কীৰ্ত্তি-পতাকা' বিদেবে বিশেষ উল্লেখযোগ্য, তেনেদৰে পশ্চিমা-অৱহট্ঠত বচনা কৰা স্বাদশ শতাব্দীৰ বা পৰৱৰ্তীকালৰ ৰাজস্বানৰ 'ডিকল সাহিত্য', আকুল ৰহমানৰ 'সন্দেশ-বাসক', চান্দ বৰদাঈ ৰচিত 'পৃথনীৰাজ বাসো', জৈনযোগী ৰামসিংহৰ 'পাহাড় দোহা' প্ৰভৃতি বিশেষ উল্লেখযোগ্য সাহিত্য-সম্ভাৰ।

আকুল ৰহমানৰ 'সন্দেশ বাসক' (সংনেহ বাসউ) ভাৰতীয় দূত-কাব্যৰ পৰম্পৰাৰ শেহতীয়া নিদৰ্শন বুলি ক'ব পাৰি আৰু ই এখন শৃংগাৰাত্মক গীতি-কাব্য। এগৰাকী বিৰহিনী পত্নীয়ে দূৰত থকা প্ৰিয়জনক এজন বাটকুৱাৰ জৰিয়তে তেওঁৰ মনৰ বাতৰি দিবলৈ কোৱাৰ এক কাব্যকণ। কাব্যখন তিনিটা প্ৰক্ৰমত বিভক্ত। প্ৰথম প্ৰক্ৰমত কবিৰ পৰিচয়ৰ লগতে আত্মনিবেদন বৰ্ণনা কৰা হৈছে; দ্বিতীয় প্ৰক্ৰমত প্ৰোষিতভৰ্তৃকা নাৱিকাৰ কৰুণ অৱস্থাৰ বৰ্ণনা, এজন বাটকুৱাক স্বামীৰ প্ৰতি তেওঁৰ 'সন্দেশ' বা খবৰ নিবৰ বাবে কাতৰ অনুনয়, বাটকুৱাক সন্দেশ-বহনৰ সম্মতি আদি বৰ্ণনা কৰা হৈছে; তৃতীয় প্ৰক্ৰমত ছয়-ষড়্ভেদে বিৰহিনীৰ কাতৰতা আৰু স্বামী হবলৈ ঘূৰি অহাৰ বৰ্ণনা আছে। 'সন্দেশ' বা খবৰ প্ৰেৰণ কৰাৰ কথাই এই কাব্যত প্ৰাধান্ত বিস্তাৰ কৰিছে। 'বাসক' শব্দই এবিধ গীতি-ছন্দ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে। বাসক গীতি-ছন্দত বচনা কৰি সন্দেশ বা খবৰ প্ৰেৰণ কৰাই কাব্যৰ বিষয়বস্তু হোৱাৰ কাৰণে কাব্যখনৰ নাম 'সন্দেশ বাসক'।

কাব্যখনিৰ এটা উল্লেখযোগ্য দিশ হ'ল এজন মুছলমান সম্প্ৰদায়ৰ লোকে সম্পূৰ্ণ হিন্দু পৰিবেশত কাব্যখন বচনা কৰিছে। মুছলমান হৈও ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ আধাৰত এই কাব্য বচনা কৰি আকুল ৰহমানে একালে বিদেবে ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ বৈশিষ্ট্য প্ৰকাশ কৰিছে, আনফালে

ভাৰতীয় হিচাপে সম্বয়ৰ এক গভীৰ আদৰ্শ লাভি ধৰি এক মহান কৰ্তব্যও সম্পাদন কৰিছে। কবিৰ পূৰ্ব-পুৰুষ পশ্চিম-পঞ্জাবৰ মূলভান অঞ্চলৰ লোক আছিল বুলি অনুমান কৰা হয় যদিও, কাব্যৰ ভাষা লক্ষ্য কৰি কবিক গুজৰাট-ৰাজস্থান অঞ্চলত বসতি কৰা লোক বুলি ক'ব পাৰি আৰু তেওঁৰ সময় আনুমানিক খৃষ্টীয় দ্বাদশ শতাব্দী।

তলত 'সন্দেশ বাসক'ৰ প্ৰথম প্ৰক্ৰমৰ সম্পূৰ্ণ অনুবাদ আৰু লগতে কাব্যৰ মূল বিষয়বস্তু অনুধাৱন কৰিবৰ কাৰণে দ্বিতীয় প্ৰক্ৰমৰ পৰা ২০টা গাথা অনুবাদ কৰা হ'ল।

॥ প্ৰথমঃ প্ৰক্ৰমঃ ॥

১। বয়গায়ব গিৰিতকববাই" গয়নংগনখমি বিকুখাই"।

জেনহজ্জ সয়ল সিবিয়ং সো বৃহয়ণ ৰো সিরং দেউ ॥ ১ ॥

অনুবাদ : হে বিদ্বানজন, যিজনে আবন্তগিতে সমুদ্ৰ, পৃথ্বী, পৰ্বত, বৃক্ষ আৰু আকাশকণী আগুনিাত তৰা আদি সৃষ্টি কৰিলে, তেওঁ সকলোৰে কল্যাণ কৰক।

২। মানুস্‌সদিক বিজ্জাহবেহি" নহমগ্গি সুব-সসিবিংবে।

আএহি" জো নমিজ্জই তং নয়বে নমহ কস্তাবং ॥ ২ ॥

অনুবাদ : হে নাগৰজন, সেই কৰ্তাজনক নমস্কাৰ কৰক যিজনে মানুহ, দেৱতা, বিজ্ঞাধৰ আৰু আকাশ-মার্গৰ সুৰ্ব, চন্দ্ৰবিশ্ব তথা অন্তৰ্জ্বা নমস্কৃত হয়।

৩। পজ্জাএসি পছুও পুৰুপসিদ্ধো য মিছ্‌মেসো থি।

তহ বিসএ সংছুও আবদো মীৰসেনস ॥ ৩ ॥

অনুবাদ : পশ্চিমদেশত প্ৰাচীনকালৰে পৰা অতি প্ৰসিদ্ধ বি শ্বেচ্ছদেশ আছে, সেই দেশতে মীৰসেন নামেৰে এজন ভাৰতীয় জন্ম হৈছিল।

৪। তহ তনও কুলকমলো পাইঅ কবেলু গীয় বিসয়েলু ।

অদহমানপসিন্ধো সনেহবাসয়ং বইয়ং ॥ ৪ ॥

অনুবাদ : তেওঁবে পুত্র অদহমান (আদুল বহমান)—যিজন কুলব কমল স্বরূপ আক প্রাকৃত কাব্য তথা গীত বিষয়ত সুপ্রসিদ্ধ,— তেওঁয়েই সংদেশ বাসক বচনা কবিছে ।

৫। পুৰছেয়ান নমো সুকইন য সদসথকুসলান ।

ভিয়লোএ সুচ্ছংদং জেহি কয়ং জেহি নিদ্বিট্ঠ ॥ ৫ ॥

অনুবাদ : শব্দশাস্ত্রত কুশল প্রাচীন বিদ্বৎসকলক আক কবিসকলক মই নমস্কার কৰেঁ, যিসকলে ত্রিলোকত সুন্দর ছন্দ বচনা কবিলে আক নির্দিষ্ট কবি থৈ গ'ল—

৬। অরহট্ঠয়-সকয়-পাইয়ংমি পেসাইয়ংমি ভাসাএ ।

লক্ষনছংদাহবণে সুকইত্তং ভুসিয়ং জেহি ॥ ৬ ॥

অনুবাদ : যিসকলে অরহট্ঠ, সংস্কৃত, প্রাকৃত আক পৈশাচী ভাষাত কাব্য বচনা কবি সুন্দর কাব্যর লক্ষণ, ছন্দ আক অলংকারেবে বিভূষিত কবিলে ।

৭। তানহনু কইন অম্ভাবিসান সুইসদসথ বহিয়ান ।

লক্ষনছংদপমুকং কুকখিত্তং কো পসংসেই ॥ ৭ ॥

অনুবাদ : তেনে কবিসকলর পিছত মোর নিচিনা ক্ষতি, শব্দশাস্ত্র নজনা এজনর আক লক্ষণ-ছন্দ বহিত কু-কবিতাক কোনে প্রশংসা কবিব ?

৮। অহবা ন ইথ দোসো জই উইয়ং সমহবেণ নিসিসমএ ।

তা কিং ন ছু জোইজ্জই জুঅনে বয়গীসু জোইকথং ॥ ৮ ॥

অনুবাদ : অথবা, ইয়াত কোনো দোষর কথাও নাই ; কারণ বাতি চন্দ্র উদয় হয় যদিও যবত চাকি নজলোৱাকৈ জানো থকা হয় ?

৯। জই পবহংএহি বডিয়ং সবসং সুমনোহরং ডকসিহবে ।

তা কিং জুরনাকচা বা কারা কবকবারংতু ॥ ৯ ॥

অনুবাদ : যদি গছৰ আগত পৰি ফুলিয়ে সবস আৰু মনোহৰ শব্দ
কৰে তেনেহলে জানো ঘৰৰ ওপৰত পৰি কাউৰীয়ে কলনকলাব ?

১০। তংতীৰায়ং নিম্নায়ং জই কিৰি কৰপল্লৱেহি অই মইশ্বৰ ।

তা মঙ্গল কবডি বৰং মা লুম্মউ বামবমণেশ্ব ॥ ১০ ॥

অনুবাদ : পল্লৱৰ দৰে কোমল হাতেৰে বজোৱা বীণাৰ আতি মধুৰ
শব্দ শুনা হয় বুলি সাধাৰণ ভিকতাই আনন্দ-বিনোদনৰ কাৰণে বজোৱা
টোলৰ মাত জানো নুশুনাকৈ থাকে হয় ?

১১। জই ময়গলু মউ ঋবএ কমলদলকমলগাংধ ছল্লিছো ।

জই অইবাৱই মন্তো সেস গয়া ম মচ্চতু ॥ ১১ ॥

অনুবাদ : যদি মন্ত গজে পত্ৰমৰ গাঢ় বসৰ সমান উৎকট গন্ধময়
মদ ক্ষৰণ কৰাৰ কাৰণে এবাৱতো অত্যন্ত মন্ত হৈ উঠে, তেন্তে সাধাৰণ
গজ জানো মন্ত হৈ নুঠিব ?

১২। জই অখি পাবিজাও বহুবিহ গম্বড় কুমুম আমোও ।

কুঞ্জই সুবিন্দভুৱনে তা সেসতক ম কুঞ্জতু ॥ ১২ ॥

অনুবাদ : যদিও বিবিধ প্ৰকাৰৰ উগ্ৰ গন্ধময় পুষ্প পাবিজাত
ইন্দ্ৰব নন্দন-কাননত ফুলি থাকে, সাধাৰণ ফুল জানো নকুলাকৈ থাকে ?

১৩। জই অখি নই গংগা তিঅলোএ নিচপয়তিয় পহাৱা ।

বচ্চই সায়বসমুহা তা সেসসৰী ম বচ্চতু ॥ ১৩ ॥

অনুবাদ : তিনিও লোকত বাৰ প্ৰভাৱ সদায়েই প্ৰকটিত সেই গংগা
সাগৰ উদ্দেশী বৈ যায় কাৰণে সাধাৰণ নদী জানো নোবোৱাকৈ থাকে ?

১৪। জই সবৰবংডি বিবলে সূৰে উইএসু বিঅসিঅা নগিনী ।

তা কিং বাড়িল্লিগংগা ৱিঅসউ ছুখিনী কহবি ॥ ১৪ ॥

অনুবাদ : যদি সূৰ্য উদয়ৰ বিমল-কিৰণত সন্ধ্যাবন্ত নগিনী
বিকশিত হৈ উঠে, তেন্তে জানো বাবীত লগোৱা ছুখিনী ফুল নকুলাকৈ
থাকিব ?

১৫। জই ভবহভারহন্দে নজ্জই নরবংগ চংগিমা ভবগী।

তা কিং গাম গহিলী তালী সন্দে ন নজ্জই ॥ ১৫ ॥

অনুবাদ : যদি ভবত মুনিয়ে ^{৮১} নির্দিষ্ট করা ভার আক 'ছন্দ' অনুসৰি নরযোদনা সুন্দরী তরুণীয়ে নাচে, তেনেহ'লে গার'ব: সাধাৰণ ছোৱালীয়ে চাপৰি বজাই নেনাচিব জানো ?

১৬। জই বহলহুক্ষসংমিলিয়া য উল্ললই তংহ্লা খীবী।

তা কনকুক সসহিঅ বকড়িঅ মা দডরডউ ॥ ১৬ ॥

অনুবাদ : যদি প্রচুব পৰিমাণৰ হৃক্ষমিশ্ৰিত চাউলৰ খীব উত্তলি উঠে, তেন্তে জানো তু'হ-খুদেবে সিজোৱা মণ্ড দগবগাই নুতলিব ?

১৭। জা যসু ককসন্তী সা তেন অলজ্জিৰেণ ভনিয়কা।

জই চউমুহেন ভনিয়ং তা সেসা মা ভনিজ্জংতু ॥ ১৭ ॥

অনুবাদ : যাৰ যি কাব্যশক্তি তেওঁ সেই অনুসাবেই নিঃসংকোচেৰে কাব্য বচনা কৰিব লাগে ; চতুৰ্মুখে ^{৮২} কয় কাৰণে অল্প সাধাৰণজনে কথা নক'ব নেকি ?

১৮। নখি তিহুঅনি জং চ নহু দিট্টু,

তুমহেহিং বি জং ন স্তুউ বিঅডবংধু স্তুহুংহু সবসউ।

নি স্তুনেবিসু কো বহই ললিয়হীসু মুকখাই কবসউ।

ভো দোগ্গচিয় ছেঅবিহি পত্তিহি অলহংতেহি

আসাসিজ্জই কহু কহিবি সইবত্তী বসিএহি ॥ ১৮ ॥

অনুবাদ : ত্ৰিভুবনত এনে একো নাই যিবোৰ আপোনালোকে

৮১. 'নাট্যশাস্ত্র' প্রণেতা আচার্য ভবত মূর্খনি ; এওঁৰ সময় আনুমানিক খৃষ্টীয় দ্বিতীয় শতাব্দী। এই গ্রন্থত নাট্য-কলা সম্বন্ধে আলোচনা থকাৰ উপৰিও গীত সম্বন্ধেও বিস্তৃত কথা আছে। নাট্যশাস্ত্ৰৰ ৩২শ অধ্যায়ত 'ধ্ৰুবা' গীতবোৰেই প্রাকৃত সংগীতৰ প্রাচীনতম নিদৰ্শন ; উপৰন্তু সদ্য, ভাল আৰু লয়ৰ সংযোগত এই গীতবিলাক ক্ষোদ্যৰ বিশাল দিৱা হৈছে।

৮২. 'চতুৰ্মুখ' অৰ্থাৎ চতুৰ্ভুজ ; ব্ৰহ্মাই তেওঁৰ চাৰিখন মূৰেৰে সমানে কথা ক'ব পাৰে।

দেখা আৰু শুনা নাই ; ভাবপিত্ত বিকটবন্ধ আৰু সবস মুছন্দ শূনি
উঠি, মোৰ দৰে মূৰ্খৰ লালিত্যহীন কঠিন কাব্যক কোনে প্ৰশংসা কৰিব ?
ভাষাপিত্তে হৃদশাপীড়িত জানীজনে পাত্ৰৰ অভাৱত প্ৰথম পাত্ৰত আহাৰ
খাই পৰিতৃপ্ত হোৱাৰ দৰে মোৰ এই 'কু-কবিতাকো' কোনোবাই
কেতিয়াবা পঢ়িব।

১৯। নিজ কৱিত্তহ ব্লিঙ্ক মাহপ্লু.

পণ্ডিত পৰিখবণু মনুয়জন্মি কোলিয় পুন্নাসিউ।

কৌউহলি ভাসিঅউ সবলভাই মনেহ বাসউ'।

ভং জানরি নিমিসঙ্কু খনু বুহয়ন কৰবি সবেহ।

পামবজন থুলক্খবিহিং জং বইয়উ নিসনেহ ॥ ১৯ ॥

অনুবাদ : নিজৰ কবিত্ত প্ৰতিভাৰ মাহাত্ম্য আৰু পাণ্ডিত্য
বঢ়াবলৈ বুলি মানুহৰ জন্ম লৈ এই কোলিক (তাঁতী) জনে কৌতুহল-
বশতঃ এই সন্দেশ বাসক নামৰ কাব্যখন সবলভাৱে বচনা কৰিছে।
এই কথা জানি, হে বিদ্বানসকল, স্নেহ কৰি ক্ৰমেকপৰ পামবজনৰ দ্বাৰা
স্থূল অন্ধবেৰে লেখা এই কাব্যখন শুনক।

২০। সংপডিউ জু সিক্খই কুই সমখু.

তস কহউ বিবুহ সংগহবি হুখু।

পণ্ডিত্তহ মুক্খহ মুনহি ভেউ

তিহি পুৰউ পঢ়িকউ ন হু বি এউ ॥ ২০ ॥

অনুবাদ : যদি কোনো সমৰ্থ ব্যক্তিৰ হাতত এইখন পৰে আৰু
পঢ়িবলৈ মন মেলে তেন্তে সেই বিদ্বান গৰাকীক হাত কৰমোৰে বই
কওঁ যে যি পণ্ডিত আৰু মূৰ্খৰ ভেদ কৰে তেনেলোকৰ আগত ইয়াক
নপঢ়িব।

২১। নহ বহই বুহহ কুকুৰিত্ত বেহু

অবুহুত্ৰনি অবুহুহ নহ পৱেনু।

জিন মুক্খ ন পণ্ডিয় সজয়াব

তিহ পুৰউ পঢ়িকউ সময়াব ॥ ২১ ॥

অনুবাদ : পণ্ডিতৰ কু-কবিতাৰ লগত লেশমানো সম্বন্ধ নাথাকে আৰু অবোধজনৰ অবোধ্য হয় কাৰণে কবিতাত প্ৰবেশ নঘটে; এই কাৰণে যি সকল মূৰ্খও নহয় আৰু পণ্ডিতো নহয়,—মধ্যম শ্ৰেণীৰ লোক,—তেওঁলোকৰ আগতহে যেন ইয়াক পঢ়া হয়।

২২। অনুবাইয় বইহক কামিয়মনহক

ময়ন মহপ্লহ দীৱয়বো।

বিবহিনিমইবন্ধউ সুনহ বিসুদ্ধউ

বসিয়হ বস সঞ্জীৱয়বো ॥ ২২ ॥

অনুবাদ : ই (সন্দেহ বাসক) অনুবাগীসকলৰ কাৰণে বতিগৃহ, কামিসকলৰ মন হৰণ কৰা মদনৰ মাহাত্ম্য প্ৰকাশক, বিবহিনিৰ কাৰণে মকৰধ্বজ আৰু বসিকসকলৰ কাৰণে সুন্দৰ বিগুদ্ধ বস-সঞ্জীৱক।

২৩। অইনেহিন ভাসিউ বইমইৱাসিউ,

সৱগসকুলিয়হ অম্মিসবো।

লই লিহই বিয়ক্খনু অথহ লক্খনু

সুবইসংগি জু ৱিঅড্ হ নবো ॥ ২৩ ॥

অনুবাদ : অতি স্নেহেৰে ইয়াক বচনা কৰা হৈছে, ই বতিবসেৰে পৰিপূৰ্ণ; সৱগকুহবত ই অমৃতস্বাদী; ইয়াৰ অৰ্থ আৰু লক্ষণ সেই বিচক্ষণজনেহে বিচাৰি লব পাবিব যিজন সুবতি সংগত বিদ্বৎ।

॥ দ্বিতীয়ঃ প্ৰক্ৰমাঃ ॥

১। বিজয়নয়বহু কাৰি বববমনি,

উত্তংগম্বিধোবধনি, বিকডলক্তি, ধৱবট্ঠপউহবি।

দীমানহি পহনিহই, জলপৱাহ পৱহংতি দীহবি।

বিবহগ্গিহি কনয়গিভনু তহ সামগিমপৱয়

নজ্জই বাহি ৱিডংবিঅউ ভাবাহিৱই সউয় ॥ ২৪ ॥

অনুবাদ : বিজয়নগৰত উন্নত পয়োধৰা, বাজহংসগামিনী, ভোমোবাব দৰে কীৰ্ত্তি কঁকাল বিশিষ্টা এগৰাকী সুন্দৰী বঁৰণী আছিল। বাটৰ পিনে চাই চাই তেওঁৰ মুখমণ্ডল মলিন হৈ পৰিছিল আৰু চকুযুগল অশ্ৰুপ্লাৱিত হৈ আছিল। বাহুৱে পূৰ্ণচন্দ্ৰক গ্ৰাস কৰাৰ দৰে তেওঁৰ সোণবৰণীয়া দেহটো শ্ৰামবৰণীয়া হৈ পৰিছিল।

- ২। ফুসই লোয়ণ কৰই হৃৎকথ,
 ধম্মিপমুকুমুহ বিজ্ঞপ্তই অণু অংগ মোড়ুই।
 বিবহানলি সংতবিজ, সসই দীহ কবদাহ তোড়ুই,
 ইম মুদহ বিলৱন্তিয়হ মহি চলনেছি ছিহুংডু।
 অদ্বাদীনউ তিনি পহিউ পহি ভোয়উ পৱহুংডু ॥ ২৫ ॥

অনুবাদ : হৃৎকথ আতুৰ হৈ তেওঁ কান্দি আছিল আৰু চকু মচিছিল; চুলিকোচা মুকলি হৈ মুখত সিঁচবতি হৈ পৰিছিল, বাবে বাবে হামিয়াইছিল, কোমল শৰীৰটোত এণ্ডামুৰি দি আছিল। বিবহৰ অনলত দহ হৈ দীৰ্ঘশ্বাস পেলাই আতুলিবোৰ মোটোকাই আছিল। এনেদৰে সেই কপৱতীয়ে কান্দি-কাতি থাকোতে বাটেদি এজন পথিকক ভৰিৰে মাত্ৰ মাটি স্পৰ্শ কৰি আধা উৰি যোৱাৰ দৰে যোৱা দেখিবলৈ পালে।

- ৩। তং জি পহিয় পিক্খেরিণু পিঅউকংখিবিজ,
 মংখবগয় সবলাইবি উত্তাৱলি চলিয়।
 তহ মনহব চলংভিয় চংচলবগণভবি,
 ছুড়ুৱি থিসিয় বসনাৱলি কিংকিৱব পসবি ॥ ২৬ ॥

অনুবাদ : সেই পথিকক দেখি স্বামীৰ কাৰণে উৎকণ্ঠিতা বঁৰণী-গৰাকীয়ে মন্থৰ গতি পৰিত্যগ কৰি উত্তাৱল হৈ পোনে পোনে আগবাঢ়িল, মনোহৰ গতিৰ গমনত তেওঁৰ চকল নিভৱৰ পৰা কিংকিনীযুক্ত অলংকাৰ (কবচনি) ৰহি পৰিল আৰু কিংকিনীৰ দল বিয়পি পৰিল।

৪। তং জং মেহল ঠরই গংটি নিটুইব সুহয়,
 তুডিয় তার থুলাৱলি নৱসৰহাবলয়।
 ভা তিৱি কিৱি সংবৰিৱি চইৱি কিৱি সংচৰিয়,
 নেৱৰ চৰণ বিলগংগিৱি তহ পহি পংখুডিয় ॥ ২৭ ॥

অনুবাদ : যেতিয়া তেওঁ পুনৰাই কৰধানি টানকৈ বান্ধি ল'লে,
 তেতিয়া আকৌ ডাঙৰ ডাঙৰ মুকুতায়ুক্ত নতুন হাবলতাডাল চিগি
 পৰিল। সেইবোৰৰ কিছুমান বুটলি আৰু কিছুমান এৰি বেগেৰে
 যাওঁতে নূপুৰত ভৰি ছোট-পোত খাই বাটেতে পৰি গ'ল।

৫। পডি উট্টিয় সবিলকথ সলজ্জিব সংখসিয়,
 তং সিয় সচ্চ নিয়ংসন মুদ্ধহ বিৱলসিয়।
 তং সংবৰি অনুসৰিয় পহিয় পাৱয়নমন,
 ফুডৱি নিও কুণ্ডাস ৱিলগংগিয় দৰ সিহন ॥ ২৮ ॥

অনুবাদ : হতচকিতা, লজ্জিতা আৰু সংভ্ৰামিতা তেওঁ পৰাৰ পৰা
 উঠোতেই তেওঁৰ শুভ্ৰ আৰু স্বচ্ছ ওৰণিখন খহি পৰিল; সেইখন তুলি
 লৈ পথিকৰ ওচৰলৈ আগবাঢ়োতেই পাটৰ কাঁচসীখন ফাটি পৰি
 স্তনযুগল সামান্যভাৱে জ্বিলকি উঠিল।

৬। ছায়ংতী বহ কহব সলজ্জিব নিয়কবিহি,
 কনয়কলস ঝংপংতী নং ই ইন্দীৱবিহি।
 তো আসন্ন পুহন্ত সগংগিৱগিবয়নি
 কিয়উ সদৃহ সবিলাসু কৰুণ দীহবনয়নি ॥ ২৯ ॥

অনুবাদ : অত্যন্ত লজ্জিতা হৈ কোনোমতে তেওঁ নিজৰ হাতৰ
 দ্বাৰা ঢাকি (স্তনযুগল) ধৰিলে—এনেহে হ'ল যেন নীলপদ্মৰ দ্বাৰা
 কোনো স্বৰ্ণকুন্তকে ঢাকি ধৰা হৈছে। তাৰপিছত সেই দীৰ্ঘনয়নাই
 পাঠিকৰ ওচৰলৈ গৈ বিলাসপূৰ্ণ কৰুণ শব্দৰে গদগদভাবে ক'বলৈ
 ধৰিলে।

- ৭। ঠাহি ঠাহি নিমিসন্ধু সুখিক অৱহাৰি মনু,
নিমুনি কিংপি জং জংপউ পহিয় পসিজি ধঁমু ।
এয় বয়ন আয়নি পহিউ কোউহলিউ
নেয় নিঅওউ তা নু কমদধুৱি নহ চলিউ ॥ ৩০ ॥

অনুবাদ : 'ব'বচোন, বব ; কাম্বেকপৰ খিবভাৱে বৈ মোৰ কথা
মনোযোগেৰে শুনি বাওক ; হে পখিক, কাম্বেক মাথোন কাম্বে হৈ
শুনকচোন।' এই কথা শুনি পখিকৰ কোঁহুল হ'ল আৰু তেওঁ
উভতিবও নোৱাৰা হ'ল, এখোজ আগলৈকো দিব নোৱাৰা হ'ল ।

- ৮। কুসুমসবাউহ কৱনিহি বিহি নিম্মৱিয় গৰিট্ঠ ।
তং পিক্খৱিণু পহিয়-নিহি গাহা ভনিয়া অট্ঠ ॥ ৩১ ॥

অনুবাদ : কামদেৱৰ অন্তঃসঙ্গ, ৰূপৰ নিধি বি গৰাকীক বিধাতাই
অত্যাংকুষ্ঠা কৰি সৃষ্টি কৰিছিল, তেওঁক দেখি সেই ক্ষয়বান পখিকে
আঠোটা গাথা গালে ।

- ৯। পহিউ ভণই বিয়ি মোহা তনু নু বিয়ড্‌টপবি
ইকু মণি বিংভউ থিয়উ স ৰৱিণি পিক্খিকবি ।
কিং নু পয়াৱই অংধলউ অহব বিয়ড্‌টলু আহি
জিনি এবিসি তিয় নিম্মৱিয় ঠিয় ন অপ্পহ পাহি ॥
অইকুডিল মাইপিহুনা য়িৱিত্তবংগিনিনু সলিলকল্লোলা,
কিসনন্তনংমি অলয়া অলিউলমাল ৰ বেহংতি ॥ ৩২ ॥

অনুবাদ : তেওঁৰ (বিধাতাৰ) বিচক্ষণ সৃষ্টি দেখি পখিকে হুটা
দোহা মাতিলে, 'এই ৰূপৱতীক দেখি মোৰ মনত এক বিস্ময় উপস্থিত
হৈছে । প্ৰজাপতি অহা অথবা বস-চেতনাহীন আছিল নিশ্চয়—
—নহ'লেনো এনে এক ৰূপৱতী সৃষ্টি কৰি নিজৰ ওচৰত ৰাখি নথ'লে
কিয় ?'

শোভিত তেওঁৰ অলকবাশি ধলব্যক্তিৰ দৰে অভিনয় কুটিল,
বিবিধৰূপে ভবংগাৱিষ্ট সলিলকল্লোল স্বৰূপ, জন্মৰ মাজৰ দৰে
কুকৰ্ণ ।

১০। বয়নীতময়িকরণে অমিয়ঃ ঋষণে সুপুল্লসোমো য়।

অকলংকমাই বয়নঃ বাসবণাহস্ পডিবিংবঃ ॥ ৩৩ ॥

অনুবাদ : বাতিব অঙ্ককাব দৃবকাবী, অমৃতবর্ষী পূর্ণচন্দ্রব দবে
তেওঁব নিঙ্কলংক মুখখন সূর্যব ঐতিবিস্বহে যেন।

১১। লোয়নজুয়ঃ চ নজ্জই ববিংদল দীহবঃ চ বাইজঃ।

পিংডীবকুসুমপুংজঃ তরুণিকবোলা কলিচ্ছংতি ॥ ৩৪ ॥

অনুবাদ : দীর্ঘ, বস্ত্রিমাভ চকুযুগল পত্নমব পাহিব দবে শোভিত ;
কোমল গাল ছুখনি ডালিমফুলব দবে বমণীয়।

১২। কোমল মুণালনলয়ঃ অমবসকপন্ন বাহুজুয়লঃ সে।

তানংতে কবকমলঃ নজ্জই দোহাইয়ঃ পউমঃ ॥ ৩৫ ॥

অনুবাদ : তেওঁব বাহু ছটি অমবাব সর্বোববত উৎপন্ন কোমল
মুণাল নলব দবে, তাব (বাহু ছটিব) শেষপ্রান্তত থকা কবকমল
ছুখনি ছুভাগ কবা পত্নমব দবে শোভা পাইছে।

১৩। সিহনা সুয়ন-খলা ইর থড্‌তা নিচ্চুয়য়া য় মুহবহিয়া।

সংগমি সুয়নসবিচ্ছা আসাসহি বেরি অংগাই ॥ ৩৬ ॥

অনুবাদ : তেওঁব স্তনযুগল সুজ্জন আক খলব দবে, সেই ছটি
কঠিন, নিত্য-উন্নত আক ছিদ্ৰ বহিত (অর্থাৎ খলব দবে বেয়া লক্ষণব) ;
আনহাড়ে মিলনব সময়ত সেই ছটিয়ে সুজ্জনব দবে অংগসমূহক
আশ্রয় কবে।

১৪। গিবিগই সমআরত্তঃ জোইজ্জই নাহিমংডলঃ শুহিবঃ।

মজ্জ মজ্জসুহঃ মিব তুচ্ছঃ তবলগ্‌গই হবণঃ ॥ ৩৭ ॥

অনুবাদ : তেওঁব গভীর নাভিস্তণ্ডল গিবি-নদীব আরতন দবে
শোভা পাইছে ; মজ্জ ভাগ (অর্থাৎ কঁকাল) মর্ত্য সুখব দবে কীণ^{৮৩}
কাবণে গভিবেগ লোপ পাইছে।^{৮৪}

৮৩. পৃথিবীর স্বেদ দ্বিবে কলস্মারী বা কীণ ভেনেদবে নারিকাব
কঁকালো কীণ।

৮৪. মধ্যদেশ বা কঁকাল কীণ হোমাব কাবণে নারিকাই কেহবে খোজ দিব

১৫। জালংধৰিখঃভজিষা উক বেহংতি তান্নু আইবন্মা ।

বট্টা ব নাইদীহা সবসা স্তুমনোহবা জংঘা ॥ ৩৮ ॥

অনুবাদ : তেওঁৰ অতি মনোবশ উকহয়ে জালংঘবীৰ কলগহকো জয় কৰি শোভিত হৈছে^{৫৫} ; জংঘাপ্ৰদেশ হুস্তাকাৰ, অনতিদীৰ্ঘ, সবস আক অতি মনোহৰ ।

১৬। বেহংতি পউমবাই ৰ চলনংগুলি কলিহকুট্টি নহপংগী ।

তুহুং বোমতবংগং উক্লিঃ কুসুমনলএন্ম ॥ ৩৯ ॥

অনুবাদ : ভবিৰ আজুলিবিলাক পয়বাগব দবে আক নখবিলাক স্ফটিকৰ টুকুৰাৰ দৰে শোভিত ; সেই আজুলিৰ ক্ষুদ্ৰ মোমবোৰ পহুম নলৰ পৰা ওলোৱা জাঁহৰ দৰে ।

১৭। সমলজ্জ সিবেরিনু পয়ডিয়াই অংগাই জীইবি স্তুমবিসেসং

কো কবিয়নান দসই সিট্ঠং বিহিনাৰি পুনকন্ত ॥ ৪০ ॥

অনুবাদ : বিধাতাই শৈলজ্জাক (পাৰ্বতীক) সৃষ্টি কৰি তেওঁতকৈও অধিক বিশেষত্বৰে এই নায়িকাৰ অংগ সমূহক প্ৰকাশিত কৰিছে ; বিধাতায়েই যদি সৃষ্টিৰ পুনৰুৎপত্তি কৰে কবিসকলৰ দোষনো কি ?^{৫৬}

১৮। গাহা তং নিম্নণেরিনু বায়মবাল গই,

চলনংগুলি ধবন্তি সলজ্জিব উল্লিহই ।

তউ পংখিউ কনয়গি তথ বোলাৱিয়উ

কহি জাইসি হিব পহিয় কইৰ তুহ আইয়উ ॥ ৪১ ॥

পৰা নাই ; সেই কাৰণে গাঁতবেগ লোপপোৱা বা হৰল হোৱা ব্দাল বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।

৬৫. জলংঘৰ প্ৰদেঘৰ কলগহ প্ৰাসংঘ ; দেঘাত জন্তসদ্প্ৰ । নায়িকাৰ উক এনে মসং আক মনোবশ যে জালংঘবী কলগহৰ জন্তকো জয় কৰি শোভিত হৈছে ।

৬৬. স্মৰং বিধাতায়ে যদি পাৰ্বতীক সৃষ্টি কৰি পুনৰ অপূৰ্ব সৃষ্টি কৰি এই নায়িকাক সৃষ্টি কৰি পুনৰুৎপত্তি কৰিব পাৰে তেন্তে কবিসকলে পুনৰুৎপত্তি অৰ্থাৎ আন কবিৰে কোৱাকে যদি কৰ তেন্তে কবিসকলক দোষ দিও কি হয় ? কবিৰ বৰ্ণনাত পুনৰুৎপত্তি থাকিলেও সি দোষণীৰ নহয় ।

অম্বুবাদ : সেই গাথা শুনি বাজহুসগামিনীয়ে লাজতে ভবিব
আত্মলিবে মাটি খুচবিবলৈ ধবিলে, তাব পিছত সেই কণকাংগীয়ে
পথিকক ক'বলৈ ধবিলে : 'হে পথিক, আপুনি'ক'ব পৰা আহিছে অথবা
কোন ফালে যাব ?'

১৯। নয়ব নামু সামোক সৰোকহদলনয়নি,
নায়বজন সংপুন্নু হবিস সসিহববয়নি।
ধরলতুংগপায়াবিহি তিউবিহি মংডিয়উ,
নহু দীসই কুই মুক্খু সয়লু জন্মু পংডিয়উ ॥ ৪২ ॥

অম্বুবাদ : হেবা পশ্বনয়না, নগবধনব নাম সাম্বপুব ; চন্দ্রবদনা,
তাৰ নাগবিকসকল সম্পূৰ্ণ সুখী। শুভ উচ্চ প্রাচীৰব দ্বাৰা আৰু
তিনিটা নগব-ভূৰ্গৰ দ্বাৰা ই পৰিশোভিত। তাত কোনো মুখ লোক
দেখা পোৱা নাযায়, সকলোৱেই পণ্ডিত।

২০। রিহিহরিঅকখন সথিহি জই পরসীই নক,
সুস্মই ছংছু মনোহক পায়উ মছবয়ক।
কহব ঠাই চউৱেইহি রেউ পয়াসিয়ই,
কহ বহুকরি নিরঙ্কউ বাসউ ভানিয়ই ॥ ৪৩ ॥

অম্বুবাদ : কোনো বিচক্ষণ ব্যক্তিৰ সৈতে সেই নগৰত প্ৰবেশ
কৰিলে শুনিবলৈ পোৱা যাব যে কোনো ঠাইত মনোহৰ ছন্দত মধুবন্তম
প্ৰাকৃত কাব্য ধ্বনিত হৈছে ; কোনো ঠাইত বেদজ্ঞসকলে বেদ ব্যাখ্যা
কৰিছে, কোনো ঠাইত অভিনেতাসকলে বিবিধ ৰূপত নিরঙ্ক বাসক
অভিনয় কৰিছে।

পূৰ্বী-অবহট্ঠ সাহিত্যৰ নিদৰ্শন

॥ বিজ্ঞাপতিৰ 'কীৰ্ত্তিলতা' ॥

খৃষ্টীয় অষ্টম-নৱম শতাব্দীৰ পৰা পঞ্চদশ শতাব্দী পৰ্যন্ত পূবৰ পৰা পশ্চিমলৈকে সমগ্ৰ উত্তৰ-ভাৰতৰ ভূখণ্ডতে লোক-সাহিত্যৰ ভাষাকপে অপভ্ৰংশৰ যি অৰ্বাচীন ৰূপ অবহট্ঠৰ (<অপভ্ৰষ্ট) প্ৰচলন আছিল— তাৰ পশ্চিমা-ৰূপৰ প্ৰতিকলন যিদৰে 'সন্দেশ-বাসুক'ৰ মাজত পোৱা যায়, তেনেদৰে পূৰ্বী-ৰূপৰ শেষ প্ৰতিকলন বিচাৰি পোৱা যায় সুপ্ৰসিদ্ধ মৈথিলী কবি বিজ্ঞাপতিৰ 'কীৰ্ত্তিলতা' আৰু 'কীৰ্ত্তিপতাকা' নামৰ গ্ৰন্থত।

পূৰ্বাঞ্চলত প্ৰচলিত অবহট্ঠত বৌদ্ধ সহজযানী-বজ্জযানী আৰু শৈৱনাথ-পন্থী বোগী আৰু সিদ্ধাচাৰ্যসকলে তেওঁলোকৰ সাধন-মাৰ্গ বিষয়ক কিছুমান গীত-পদ-বচনা কৰিছিল যদিও অন্ত্যস্ত বিভিন্নজনেও বহু নীতি আৰু উপদেশমূলক নানা কথা আৰু কবিতা বচনা কৰিছিল। খৃষ্টীয় চতুৰ্দশ শতাব্দীত বচনা কৰা 'প্ৰাকৃত-পৈঙ্গল' নামৰ প্ৰাকৃত ছন্দোগ্ৰন্থত অবহট্ঠত ৰচিত ভালেখিনি কবিতা পোৱা যায়। এই সমূহ সাহিত্যই আছিল নব্য-ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সাহিত্যৰ 'উপক্ৰম-পৰ্ব' বা অগ্ৰদূত।

পূৰ্বী-অবহট্ঠত লেখা কবিসকলৰ ভিতৰত বিজ্ঞাপতিয়েই আছিল শেষ প্ৰতিনিধি। মিথিলাৰ অন্তৰ্গত বিসমী গাঁৱত এই গৰাকী জনপ্ৰিয় কবিৰ জন্ম হয় আৰু তেওঁৰ জীৱন-কাল খৃষ্টীয় চতুৰ্দশ শতিকাৰ দ্বিতীয়াৰ্ধৰ পৰা পঞ্চদশ শতিকাৰ প্ৰথমার্ধ পৰ্যন্ত। তেওঁৰ উল্লেখযোগ্য কীৰ্ত্তি 'কীৰ্ত্তিলতা' আৰু ইয়াৰ বিষয়বস্তু কবিৰ পৃষ্ঠপোষক ত্ৰিভুৱৰ ৰজা কীৰ্ত্তিসিংহৰ কাহিনী আৰু চৰিত্ৰ। কাব্যখনিৰ মূল ৰস বীৰ, হ'লেও শৃংগাৰ আৰু ৰীতিংগ ৰসৰো সমাবেশ ঘটিছে। কীৰ্ত্তিসিংহৰ কাহিনী বৰ্ণনাৰ লগতে তৎকালীন সমাজ, নাগৰিক জীৱন, মুছলমানৰ আত্যাচাৰ আদিৰ বৰ্ণনাও ইয়াত সন্নিবিষ্ট হৈছে।

‘কীৰ্ত্তিলতা’ৰ ভাষা পূৰ্বী-অৱহট্ঠ যদিও ই মৈথিলী-মিশ্ৰিত। কাব্যখন চাৰিটা ‘পঞ্জব’ত ভাগ কৰি গদ্য আৰু পদ্য উভয়তে ৰচনা কৰা হৈছে।

ভলত ‘কীৰ্ত্তিলতা’ৰ আৰম্ভণিৰ পৰা আঠোটা পদৰ অসমীয়া অনুবাদ দিয়া হ’ল। এই অংশত কবিয়ে সৃজন আৰু দুৰ্জনৰ পাৰ্থক্য নিৰ্দেশ কৰি অৱহট্ঠত কাব্য ৰচনা কাৰণ ব্যাখ্যা কৰিছে।

১। তিহুঅন-খন্তেহি কাঞি তসু কিত্তিৱল্লি পসৰেই।

অকৃথবঅ খমবাবমভঞা মাঞচো বন্ধি ন দেই ॥

অনুবাদ : ত্ৰিভুৱন-ক্ষেত্ৰৰ মাজত তেওঁৰ কীৰ্ত্তি কেনেকৈ বিয়পি পৰিব যদিহে আখৰৰ স্তম্ভ ৰচনা কৰি বান্ধ দিব পৰা নাযায় ?

২। তেং মোঞে ভলঞে নিকড়ি গএ জইসও তইসও কৰ।

খল খেল-ছল দুসিহই সুঅন পসংসই সৰ। ॥

অনুবাদ : দুৰ্জন লোকক খেমালিৰ ছলেৰে ব্যংগ কৰি আৰু সজ্জনক প্ৰশংসা কৰি মই ভালদৰে কাব্যৰ স্বৰূপ নিকপণ কৰিছোঁ।

৩। সুঅন পসংসই কৰ মবু দুজ্জন বোলই মন্দ।

অবসও বিসহৰ বিস বমই অমিঞে বিমুৰুই চন্দ ॥

অনুবাদ : সৃজনে মোৰ কাব্য প্ৰশংসা কৰে, দুৰ্জনে বেয়া বুলি কয়; অৱশ্যে বিষধৰে বিষকে ত্যাগ কৰে, চন্দ্ৰইহে অমৃত বৰ্ণন কৰে।

৪। সজ্জন চিন্তই মনহি মনে মিত্ত কবিঅ সব কোএ।

ভেঅ কহন্তা মজ্জহ জই দুজ্জন ভইবি ন হোএ ॥

অনুবাদ : দুৰ্জন লোকে যেতিয়া ভেদ ভাৱ প্ৰকাশ কৰে তেতিয়া সজ্জনে সকলোৰে সৈতে মিত্ৰতা ৰক্ষা কৰি বৈৰীহীন হৈ থাকে।

৫।^{১০} বালচন্দ বিজ্জাবই ভাস।

হুহ নহি লগ্-গই দুজ্জন হাস।

ও পবমেসব হবলিৰ সোহই

ঈ নিজ্জই নাঅবমন মোহই ॥

অনুবাদ : বালচন্দ্ৰ আৰু বিজ্ঞাপতিৰ ভাষা—এই দুইক চুৰ্জনৰ উপহাসে স্পৰ্শ নকৰে ; তেওঁ হবৰ শিৱত শোভা পায় আৰু এওঁ (বিজ্ঞাপতি) বিদগ্ধজনৰ মন সদায়ে মোহিত কৰে ।

৬। কা পৰবোধবঞা কমন জনাবঞা ।

কিমি নীৰস মনে বস লএ লাবঞা ॥

জই সুবসা হোসই মনু ভাষা ।

জো বুজ্জহিঅ সো কবিহ পসংসা ॥

অনুবাদ : নীৰস মন লৈ মই কেনেকৈ প্ৰবোধ দিব পাৰোঁ, কেনেকৈ মই বস সঞ্চাৰ কৰিম ? মোৰ ভাষা যদি বস-সমৃদ্ধ হয় তেন্তে বুজি পোৱা জনে প্ৰশংসা কৰিব ।

৭। মনুঅব বুজ্জই কুম্ম-বস কল-কলাউ চইল ।

সজ্জন পৰউআৰ মন চুজ্জন নাম মইল ।

অনুবাদ : মধুকৰে ফুলৰ যো আশ্বাদন কৰে ; বিদগ্ধজনে কাব্য-কলা উপভোগ কৰে । সজ্জন পৰোপকাৰী, কিন্তু চুৰ্জনৰ মন কলুষতাপূৰ্ণ ।

৮। সৰুঅ বাণী বহুঅ ন ভাবই ।

পাউঅ বস কো মম্ম না পাবই ॥

দেসিল বঅনা সব সন মিট্ঠা ।

তঃ তৈসন জপিঅ অবহট্ঠা ॥

অনুবাদ : সংস্কৃত ভাষা বহুজনে ভাল নাপায়, প্ৰাকৃত বসৰ মৰ্ম উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰে ; দেশী বচন (সৰ্বসাধাৰণৰ কথ্য ভাষা) সকলোতকৈ মধুৰ আৰু সেই কাৰণেই অবহট্টত জল্পনা কৰিছে ।

ପ୍ରାକୃତ ମାହିତ୍ୟର ନିର୍ବାଚିତ ନିଦର୍ଶନ

ଦ୍ଵିତୀୟ ଭାଗ

ସମ୍ମିଳିତ 'ଅଶୋକର ଅନୁଶାସନ', 'ଧନ୍ୟମନ', 'ଗାହାସତ୍ତମ',
'କମ୍ପୁରମଞ୍ଜରୀ', 'ଅଭିଜ୍ଞାନ-ଶକୁନ୍ତଳମ୍' ଆৰୁ 'ମନ୍ଦେଶ
ବାସକ'ର পাଠର ଭାଷା-ବିବରଣ ଟୋକା
ଆଉ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ।

॥ অশোকৰ অনুশাসন ॥

অশোকৰ অনুশাসন (Asokan Edicts) বুলি খ্যাত প্রাকৃত-ভাষাত লেখিত প্রত্নলিপি বা প্রত্নলেখসমূহ একালে কিবে প্রাচীন ভাৰতৰ ঐতিহাসিক তথ্য, ধৰ্মীয় চিন্তাধাৰা, সামাজিক হুঁচুকাৰী, লিপিৰ অধ্যয়ন, ভাস্কৰ্য-বীতি ইত্যাদিৰ কাৰণে মহামূল্যবান সম্পদ, আনকালে তেনেদৰে ভাৰতীয় আৰ্হ-ভাষাৰ বিৰুদ্ধিত ধাৰাৰ গতি-প্রকৃতি, ঔপভাসিক বৈচিত্ৰ, কথা-ভাষাৰ স্বৰূপ ইত্যাদিৰ অধ্যয়নৰ কাৰণেও অতি প্রামাণিক আৰু নিৰ্ভৰযোগ্য সম্বল। অশোক-লিপিমালাই ভাৰতৰ প্ৰথম লিপি-ব্যৱহাৰৰ নিৰ্দ্ধাৰণ অথবা গম্ভীৰ লেখন-ভাষীকে প্ৰতিফলন কৰা নাই,—এই সমূহ প্রাকৃতবোৰ সৰ্বপ্ৰথম লেখিত নিৰ্দ্ধাৰণ, সেয়েহে ভাৰতীয় আৰ্হভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ গতিৰ কথাৰূপৰ আকলিক ঔপভাসাসমূহৰ বৈশিষ্ট্যও সুস্পষ্টকৈ দাঙি ধৰাত সহায় কৰিছে।

অশোকৰ অনুশাসনসমূহ ভাৰতৰ পূৰ্বৰ উৰিষ্যাৰ পৰা পশ্চিমৰ কাশ্মীৰ-পাঞ্জাবকে ধৰি পাকিস্তান, কান্দাহাৰ পৰ্যন্ত, উত্তৰৰ নেপালৰ পৰা দক্ষিণৰ কৰ্ণাটক ৰাজ্য পৰ্যন্ত বিস্তীৰ্ণ ঠাইত সিঁটবতি হৈ আছে। পৰিবেশন বীতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এইবোৰক বৃহৎ শিলাসুশাসন, ক্ষুদ্ৰ শিলাসুশাসন, স্তম্ভাসুশাসন আৰু স্তম্ভাসুশাসন এনে দৰে চাৰিটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে; এইবোৰে তৎকালীন ভাৰতৰ আৰ্হভাষাৰ চাৰিটা আকলিক ৰূপ প্ৰতিফলন কৰিছে: উত্তৰ-পশ্চিমা, পশ্চিমা, প্ৰাচ্য-মধ্য আৰু প্ৰাচ্যা।

বৃহৎ শিলালিপি সমূহ প্ৰধানতঃ চৈধ্যখনৰ সমষ্টি যদিও বৌলী আৰু ভৌগলিক হুখন পৃথক শিলালিপি পোৱা যায় আৰু সেই দ্বিগুণে এইবোৰৰ সংখ্যা বোদ্ধন। এইসমূহ স্থাপিত বা খোদিত কৰা হৈছিল উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্ত অঞ্চলৰ শাহ-বান্ধগড়ী আৰু মানসেহাৰত; পশ্চিম সীমান্তৰ মহাবাট্টৰ সোণাৰা আৰু গুজৰাটৰ কুমাৰগড়ৰ সিঁদাৰ

বা গিব্‌নাবত ; উত্তৰপ্ৰদেশৰ মোছুৰীৰ গুচৰ কালছীত আৰু উবিয়াৰ পুৰী জিলাৰ ধৌলী আৰু গঞ্জাম জিলাৰ জৌগড়ত। তাৰাৰ উপাদান, ঐতিহাসিক তথ্য, ধৰ্মীয় মনোভঙ্গী ইত্যাদিৰ কাৰণে এই বৃহৎ শিলালিপি সমূহেই হ'ল প্ৰধান আৰু বিশেষ উল্লেখযোগ্য।

সুদূৰ শিলামুশাসনসমূহ ৰাজস্থান আৰু দক্ষিণ-ভাৰততে প্ৰধানকৈ পোৱা যায়। এইবোৰ সংখ্যাত তিনিখন। ইয়াৰ ভিতৰত ৰাজস্থানৰ বৈৰাটৰ 'ভাব্ক-বৈৰাট অনুশাসন' খনি বিশেষ প্ৰসিদ্ধ।

স্তুস্তানুশাসন সমূহক সাতখন স্তুস্তানুশাসন, সংঘভেদ স্তুস্তানুশাসন, সাত্ৰাজীৰ স্তুস্তানুশাসন, লুখিনী স্তুস্তলিপি আৰু নিগালীসাগৰ স্তুস্তলিপি—এনেদৰে পাঁচভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। এইসমূহ উত্তৰ-প্ৰদেশ, মধ্য-প্ৰদেশ, বিহাৰ, পঞ্জাব আৰু নেপালত প্ৰতিষ্ঠাপিত হৈছিল।

গুহানুশাসনৰ সংখ্যা তিনি আৰু পোৱা যায় বিহাৰৰ গয়া জিলাৰ বৰাবৰ পাহাৰৰ বুকুত থকা চাৰিটা গুহাৰ ভিতৰত। এই কেইখন লিপি সৰু আৰু তাত 'জাজীৱক' নামৰ ধৰ্ম-সম্প্ৰদায়ৰ সন্ন্যাসীসকলক বসবাসৰ কাৰণে উৎসৰ্গা কৰাৰ কথা পোৱা যায়।

যোজ্ঞখন অনুশাসন সম্বলিত বৃহৎ শিলামুশাসন সমূহ ভাৰতত অধ্যয়নৰ কাৰণে অত্যন্ত গুৰুত্বপূৰ্ণ; কিয়নো সেইবোৰত অশোকৰ ধৰ্মানুশাসন জনসাধাৰণৰ সহজবোধ্যৰ কাৰণে তদানীন্তন জনসাধাৰণৰ ভাষা অঞ্চলে অঞ্চলে যেনেদৰে ব্যবহৃত বা প্ৰচলিত হৈছিল তেনেদৰেই লিপিবদ্ধ কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল। সেই কাৰণে এইসমূহত কথা-প্ৰাকৃতৰ চাৰিটা আঞ্চলিক ৰূপ প্ৰতিকলিত হোৱা লক্ষ্য কৰা যায়। উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্তৰ শাহ-ৰাজগঢ়ী আৰু য়ানসেহুৰা অনুশাসনে উত্তৰ-পশ্চিমা উপভাষা; পশ্চিমৰ গিব্‌নাব বা গিন্‌ৰাৰ অনুশাসনে পশ্চিমা উপভাষা; মধ্য অঞ্চলৰ কালছী অনুশাসন আৰু টোপ্‌বা স্তুস্তলিপিয়ে প্ৰাচ্য-মধ্য উপভাষা আৰু পূব অঞ্চলৰ ধৌলী আৰু জৌগড় অনুশাসনে প্ৰাচ্য উপভাষাৰ নিৰ্ণয় বহন কৰে। উত্তৰ-পশ্চিমৰ

অনুশাসন খৰোষ্ঠী লিপিত আৰু অশ্বসমূহ ব্ৰাহ্মী লিপিত লেখা হৈছিল। পাঠ উদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰা মহেঞ্জোদাৰোৰ লিপিৰ কথা বাদ দিলে এইবোৰেই ভাৰতৰ সৰ্বপ্ৰথম পাঠযোগ্য লিপি আৰু প্ৰথম গদ্য-বচনা।

অনুশাসনসমূহৰ ভাষা তুলনামূলকভাৱে অধ্যয়ন কৰি দেখা গৈছে যে উত্তৰ-পশ্চিমৰ ভাষা অধিক প্ৰাচীন ধৰ্মী আৰু অশ্ব উপভাষাত নথকা না না বৈশিষ্ট্যৰে পৰিপুষ্ট; পশ্চিমা উপভাষা বৈদিক-সংস্কৃতৰ বেছি ওচৰচপা; বিশেষকৈ বৈদিক ভাষাৰ ৰূপতত্ত্বৰ লগত সখন্ধ নিবিড়। আনহাতে প্ৰাচ্য-মধ্য আৰু প্ৰাচ্যা উপভাষা ধ্বনিতাত্ত্বিক দিশত, লগতে ৰূপতাত্ত্বিক দিশতো অধিক নব্যধৰ্মী তথা পৰিবৰ্তনমুখী।

অনুশাসনসমূহৰ ভাষাৰ সাধাৰণ উমৈহতীয়া লক্ষণ :

অনুশাসনসমূহৰ ভাষাত এনে কিছুমান উমৈহতীয়া সাধাৰণ লক্ষণ আছে, যি বোৰ পৰৱৰ্তী কালৰ পালি-প্ৰাকৃতবোৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য হিচাপে দেখা দিছে আৰু এইবোৰে বৈদিক-সংস্কৃতৰ কথা-ৰূপৰ পৰা সবলীকৃত হৈ প্ৰাকৃত ভাষাৰে উদ্ভৱ আৰু বিকাশ হৈছে, সেই কথা অধিক দৃঢ়বদ্ধ কৰি তোলে।

উমৈহতীয়া সাধাৰণ লক্ষণ কিছুমান হ'ল :

(ক) 'ঋ' ধ্বনি সকলোতে 'অ', 'ই', 'উ' বা 'ব' ধ্বনিত পৰিণত হৈছে।

(খ) 'ঐ' আৰু 'ঔ' সকলোতে যথাক্ৰমে 'এ' আৰু 'ও' হৈছে।

(গ) 'অয়' আৰু 'অৱ' এই দ্ব্যক্ষৰ ধ্বনি দুটা কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত পৰিবৰ্তন নোহোৱাকৈ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা পোৱা নলেও বেছিভাগ ক্ষেত্ৰতে 'এ' আৰু 'ও'-ত পৰিণত হোৱা দেখা যায়।

(ঘ) সংযুক্ত বৰ্ণৰ পূৰ্বৱৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ আ, ঈ, উ যথাক্ৰমে দ্ব্যক্ষৰ অ, ই, উ-ত পৰিণত; কেৱল পশ্চিমা উপভাষাতহে ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম দেখা পোৱা যায়।

(ঙ) ঞ, ঞ, স—এই তিনিটির পার্শ্বক্য উত্তৰ-পশ্চিমাৰ বন্ধিত যদিও আন উপভাষাত 'স'-বহে ব্যৱহাৰ হৈছে।

(চ) 'ক্ষ' ধ্বনি 'ছ' অথবা 'খ'ত পৰিণত।

(ছ) ব-যুক্ত আৰু স-যুক্ত সংযুক্ত ব্যঞ্জন উত্তৰ-পশ্চিমা আৰু পশ্চিমা উপভাষাত বন্ধিত যদিও সমীভৱন হোৱাৰ লক্ষণো দেখা যায়। কিন্তু প্ৰাচ্য-মধ্য আৰু প্ৰাচ্যাত সকলো ক্ষেত্ৰতে সমীভূত। স-যুক্ত ব্যঞ্জন সাধাৰণতে গিৰ্ণাৰ বা পশ্চিমাৰ লক্ষ্য কৰা যায়।

(জ) 'দ' আৰু 'ধ'ৰ লগত 'য়' সংযুক্ত হ'লে তালব্যীভৱন হোৱা সকলোতে দেখা যায়।

(ঝ) ধ্বনিতত্ত্ব আৰু তিনিটা উল্লেখযোগ্য উমৈহতীয়া লক্ষণ হ'ল : স্বৰমধ্যৱৰ্তী অঘোষ ব্যঞ্জনৰ ঘোষীভৱনৰ প্ৰৱণতা, ঞ বা ব যুক্ত দন্ত্যবৰ্ণৰ মূৰ্ধনীভৱন হোৱাৰ লক্ষণ আৰু অধিকাংশ ক্ষেত্ৰতে পদান্ত ব্যঞ্জনৰ লোপ হোৱাৰ প্ৰৱণতা।

(ঞ) ঞৰূপ আৰু ধাতুকপৰ ক্ষেত্ৰত দেখা সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য হ'ল : দ্বিচনৰ লুপ্ত, তৃতীয়াৰ বহুবচনত 'এহি'ৰ প্ৰয়োগ ; পশ্চিমাৰ বাহিৰে আন সকলো উপভাষাতে আত্মনেপদীৰ লুপ্ত ; লিট্ প্ৰয়োগ লুপ্ত আৰু 'লঙ্' আৰু 'লুঙ'ৰ একাকাৰ হোৱাৰ লক্ষণ ; কৰ্মবাচ্য গঠনত সংস্কৃতৰ 'য' প্ৰত্যয় 'ইঅ' বা 'ঈঅ' হোৱা তুমন্ত বা নিমিত্তাৰ্থক ক্ৰিয়া গঠনত 'ভৱে'-ৰ ব্যৱহাৰ ইত্যাদি প্ৰধান।

গিৰ্ণাৰ বা পশ্চিমা উপভাষাৰ সাধাৰণ লক্ষণ :

পূৰ্বতে উল্লেখ কৰা হৈছে যে পশ্চিমা উপভাষা বৈদিক সংস্কৃতৰ বেছি গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু সেই কাৰণে আৰু কেইটা উপভাষাৰ তুলনাত অধিক সংৰক্ষণশীল। 'ঞ' ধ্বনি ঞ, ই, উ বা ব-ত পৰিণত হোৱা ; ঐ আৰু ঐ বধাক্ৰমে 'এ' আৰু 'ও' হোৱা ; 'অয়' আৰু 'অব', 'এ' আৰু 'ও'-ত পৰিণত হোৱা (উদাহৰণ : যুগঃ > যুগো ; বৃক্ষ > বৃচা ;

হৌ>হো ; আজা পয়-> আঞা পয়- ; ভয়তি>হোতি ইত্যাদি) আদি কেইটামান বৈশিষ্ট্য এই উপভাষার আন কেইটা উপভাষার লগত মিল থকা দেখা গলেও, নিজস্ব বৈশিষ্ট্য ভালেখিনি আছে। তলত তাৰে কেইটামান উল্লেখ কৰা হল :

(ক) অ-কাবান্ত বিসৰ্গৰ 'ও'-কাবত পৰিণত ; যেনে—মৃগঃ> মগো , ধুবঃ>ধুবো , কৰ্তব্যঃ>কতব্যো। (অৱশ্যে এই বৈশিষ্ট্য শাহবাৰগটী অনুশাসনতো লক্ষ্য কৰা যায়।)

(খ) ঞ, ষ, স—এই তিনিটা শিৰ্ষধ্বনিৰ ঠাইত কেৱল 'স'-ৰ ব্যৱহাৰ আছে , যেনে—পশ্চতি>পসতি ; প্রত্যন্তেবু>প্রচৎতেসু , ঔষধানি>ওসটানী ইত্যাদি।

(গ) 'ক', 'ংস'—'ছ' লৈ পৰিবৰ্তন হৈছে ; যেনে—কুদ্র>খুদ ; চিকিৎসা>চিকীছা।

(ঘ) 'চ্'—'চ, ছ' দুই ধ্বনিত কপান্তবিত হোৱা দেখা যায় , যেনে—কশ্চিৎ>কিৎচি , পচ্চাৎ>পচ্চা। 'ভ্য'—'ঢ' ধ্বনিলৈ পৰিবৰ্তন হৈছে , যেনে—প্রত্যন্তেবু>প্রচৎতেসু।

(ঙ) জ, জ্ঞ, গ্য>ঞ , যেনে—বাজা>বাজ্ঞা , অস্ত>অঞ , অপুণ্য>অপুংঞ। 'ক্কা'—'ক্কা' আৰু 'ম্হ' দুই ধ্বনে ব্যৱহাৰ হৈছে। 'ভ্ভ', 'ধ্য' বধাক্ৰমে 'জ' আৰু 'ঝ' হৈ তালবীভৱন হৈছে , যেনে—অভ্ভ>অজ , মধ্যম>মঝম। 'ব্য' পৰিবৰ্তন নোহোৱাকৈ ব্যৱহাৰ হৈছে ; যেনে—কৰ্তব্যঃ>কতব্যো।

(চ) 'স' বৃত্ত ব্যঞ্জন সাধাৰণতে পৰিবৰ্তন নোহোৱাকৈ ব্যৱহাৰ হৈছে ; যেনে—অস্তি>অস্তি ; হস্তি>হস্তি ; স্লেষ্ঠ>স্লেষ্ঠ বা সেন্ঠ ; আনহাতে 'হ' ৰ বা 'ষ্ঠ' দুই ধ্বনে পৰিবৰ্তন হোৱা দেখা যায় , যেনে—অবিব>অইব ; শ্লিত>শ্লিষ্ঠ।

(ছ) বেকবৃত্ত ব্যঞ্জনৰ 'ধ' কোনো পৰিবৰ্তন নোহোৱাকৈ ব্যৱহাৰ হৈছে বৰিও 'ধ' সৰীভৱন হৈ অথবা অনুস্বাৰ সহবৃত্ত হৈ ব্যৱহাৰ হৈছে , সৰ্বধ>সৰ্বত ; ধৰ্ব>ধন , ধৰ্বঃ>ধং- ইত্যাদি।

(জ) 'ব'-যুক্ত সংযুক্ত ব্যঞ্জন, যেনে—ক্র, ত্র, প্র, ত্র, ভ্র, প্র, ভ্র
আদি ছই ধবণেবে পৰিবৰ্তন হৈ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায় : একক
ধ্বনিলৈ অৰ্থাৎ 'ব' বিহীন হৈ আক সংযুক্ত অৱস্থাবে।

যেনে—ক্রম > ক্রম, কম ;

পুত্র > পুত্র, পুত- ;

প্ৰিয় > প্ৰিয়, পিয়- ;

ব্রাহ্মণ > ব্রহ্মণ, বম্হন ;

ভাত্ত > ভাত্ত ;

শুভ্রবা > শুভ্রসা ;

ক্রন > ক্রন ; ইত্যাদি।

(ঝ) মধ্যৱৰ্তী নাসিক্য + স্পৰ্শ সংযুক্ত ধ্বনিৰ নাসিক্য অনুস্বাবত
পৰিণত হৈছে ; যেনে—পঞ্চমু > পংচমু ;

ব্যঞ্জনতঃ > ব্যঞ্জনতো ;

প্রত্যন্তেষু > প্রচংতেমু।

(ঞ) শব্দৰূপৰ ক্ষেত্ৰত অস্তান্ত উপভাৱত দেখা পোৱাৰ দৰে
দ্বিবচনৰ লুপ্ত, ব্যঞ্জনান্ত শব্দ অধিকাংশ ক্ষেত্ৰতে স্বৰান্ত হোৱা আৰু
ইয়াৰ ফলত বহুবচনৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয়া বিভক্তিত পুংলিংগ আৰু
ক্লিন্নলিংগৰ পাৰ্থক্যহীনতা আদি পশ্চিমাতো দেখা পোৱা গ'লেও,
পশ্চিমাৰ নিজস্ব কেইটামান বৈশিষ্ট্য আছে : যেনে—অ-কাৰান্ত
শব্দৰ চতুৰ্থীৰ পুংলিংগৰ একবচনত 'আয়' বিভক্তিৰ সংযোগ (অন্তত
'য়ে') ; সপ্তমীৰ পুংলিংগৰ একবচনত 'মহি' (অন্তত 'ম্মি' অথবা
'সি') ; তৃতীয়াৰ বহুবচনত 'এহি' ; ই-কাৰান্ত শব্দৰ প্ৰথমাৰ
বহুবচনত 'ঈ' ; অ-কাৰান্ত শব্দৰ তৃতীয়াৰ একবচনত 'আ' ইত্যাদি।

(ট) পশ্চিমা উপভাৱত বৈদিক প্ৰভাৱ এটা মনকবিলগা
বৈশিষ্ট্য। 'ইধ' (১নং অক্ষুশাসন), 'কুপ' (২নং অক্ষুশাসন) আদি
শব্দ বৈদিক-সংস্কৃতৰ অনুৰূপে ব্যৱহাৰ হৈছে। অন্ত উপভাৱত
প্ৰয়োগ নোহোৱা আত্মনেপথ্য ব্যৱহাৰ আৰু আত্মনেপথ্যৰ বিভক্তিকৰূপে

প্ৰথম পুৰুষৰ বচনচনত ব-যুক্ত বিভক্তিৰ বহুল প্ৰয়োগ বৈদিক প্ৰভাৱজাত। নিমিত্তাৰ্থক ক্ৰিয়া গঠনত আন উপভাষাত বৈদিক ‘-তৱৈ’ পৰা অহা ‘-তৱে’ ব্যৱহাৰ হৈছে যদিও পশ্চিমাৰ ‘-তৱে’ৰ উপৰিও ‘-তুম’ৰ পৰা অহা ‘-তু’ ব্যৱহাৰ হৈছে। এনেদৰে সপ্তমীৰ একবচনৰ পুংলিংগত ‘-মহি’ (যেনে—সমাজমুহি, ১নং অনুশাসন) সংস্কৃতৰ ‘-ম্বিন্’ বিভক্তিৰ পৰিবাৰিত ৰূপ; আন উপভাষাত কিন্তু ‘-শ্চি’ বা ‘-সি’ ব্যৱহাৰ হৈছে। এনেদৰে বৈদিক ‘-এতিঃ’ > ‘-এহি’ বা ‘-হি’ তৃতীয়াৰ বচনচনৰ বিভক্তিকৰূপে ব্যৱহাৰ হৈছে; যেনে—
দেৱেতিঃ > দেৱেহি।

ভাৰত অশোক-অনুশাসনৰ প্ৰথম চাৰিখনৰ খল মূল সংস্কৃত ৰূপ দেখুৱাই অসমীয়া অৰ্থ দিয়া হ’ল :

শিলানুশাসন—১

ইয়ং—ইদম্ : এই

ধঃমলিনী—ধৰ্মলিপিঃ ; ধৰ্মলিপি।

(সম্ভাট অশোকে জনসাধাৰণৰ বাবে প্ৰচাৰ কৰা অনুশাসন বা আদেশনামা সমূহত মূলতঃ ধৰ্মৰ আদৰ্শ (বৌদ্ধধৰ্মাদৰ্শ) খোদিত বা লিপিবদ্ধ কৰা হৈছিল কাৰণে এইবোৰক ‘ধৰ্মলিপি’ বুলি অভিহিত কৰিছিল। অৱশ্যে ‘ধৰ্ম’ বা ‘ধৰ্ম্ম’ক সংকীৰ্ণ ধৰ্মীয় ভাৱাদৰ্শৰ পৰা উদ্ধৃত এক বহুল দৃষ্টিভঙ্গীৰে তেওঁ গ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁ ‘ধৰ্ম্ম’ক এক সাৰ্বজনীন নিয়ম, জ্ঞান আৰু সত্যৰ পথ হিচাপে ব্যাপক অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সামাজিক দায়িত্ববোধৰ মনোভাৱেৰে সামাজিক কাম-কাজত এক মানৱীয় ভাৱৰ সন্ধান আৰু সকলো মানুহৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাই আছিল অশোক-‘ধৰ্ম্ম’ৰ প্ৰধান লক্ষ্য।)

দেৱানঃপ্ৰিয়েন—দেৱানাংপ্ৰিয়েন ; দেৱতাসকলৰ প্ৰিয়।

বাঞ—বাজা—বজাৰ ঘাৰা।

লেখালিখা—লেখিতা ; লেখা হ’ল।

ইধ (বৈদিক শব্দ)—ইয়াভ ।

কিঃটি—কচ্চিৎ ; কোনো এক বা এটা ।

আবভিতপা—আলভ্য (আ-√লভ্ + যহ (য) > আ-বভ + তপা)
= আবভিতপা ; বধ কবি, আলভি দি বা
যজ্ঞব বলি কপে হত্যা কবি ।

প্রজুহিতব্যঃ—প্রহোতব্যঃ ।

সমাজো—সমাজঃ ; বহুত মানুষ একেলগে একেঠাইতে গোট খাই
মেলা-উৎসবাদি কবা অর্থত ব্যৱহাৰ হৈছে ।

সমাজম্হি—সমাজে বা সমাজস্থি ; সমাজত বা মেলা-উৎসবাদিত ।

পসতি—পশ্চতি ; দেখিছে বা দেখিবলৈ পাইছে ।

একচা—একে, একো ; এটা ।

বাঞা—বাজ্ঞাঃ ; বজাব ঘাৰা ।

আবভিনু—আলভ্যন্তু ; বধ কবা, হত্যা কবা । (বিশেষণ কপে
ব্যৱহৃত)

নুপাথায়—নুপাথায় ; ব্যঞ্জনৰ বাবে । নুপঃ—আঞ্জা বা ব্যঞ্জন ।

অজ্ঞ—অজ্ঞ ; আজি, এতিয়া ।

অয়ঃ—ইয়ঃ ; এই, এইটো ।

ভী—ভয়ঃ ; তিনি, তিনিটা ।

আবভবে—আলভ্যন্তে ; বধ কবা হয় (বহুবচন) ।

ঘো—ঘো ; ছই, ছটা ।

মোবা—মুৰ্বো ; ম'বা চবাই ।

একো—একঃ ; এক, এটা ।

মগো—মুগঃ ; হবিণ ।

ক্রবো—ক্রবঃ ; নিশ্চিন্ত, স্থিৰ ।

ভি—ইতি ; ইমানেই (আদি অব লোপ) ।

পছা—পশ্চাৎ ; পিছত ।

ন আবভিসবে—আলপশ্চন্তে ; বধ কবা নহ'ব ; পোৱা নাবাক
(ভৱিষ্যৎকালৰ বহুবচন) ৮

শিলানুশাসন—২

বিজিতমুহি—বিজিতে বা বিজিতান্নি ; জয় কবা বা বিজিত বাজ্যত ।

প্রচংভেনু—প্রত্যন্তেনু ; সীমান্তবোবত ।

পি—অপি ; ও ।

ভস—ভস্তু ; ভেওঁব ।

ঘে—ঘে ; ছটা ।

চিকীছা—চিকিৎসে ; চিকিৎসা, চিকিৎসালয় ।

কতা—কুতে ; কবা হ'ল ।

ওসটানি—ঔষধানি ; ঔষধি গছবোব, ঔষধবোব ।

মমুসোপগানি—মমুশ্রোপগানি ; মামুহব লাগতিয়াল বা উপযোগী ।

নাস্তি—ন-সন্তি ; নাই, নথকা ।

হাবাপিতানি—হাবিতানি ; গোটাই লোরা বা আহবণ কবা ।

বোপাপিতানি—বোপিতানি ; বোরা, কই লোরা ।

পংধেনু—পঞ্চিম্ ; বাটবোবত, পথবোবত ।

কুপা—কুপাঃ ; কুঁরা বা নাদবোব ।

খানাপিতা—খানিতাঃ ; বন্দা হ'ল ।

ব্রহ্ম—ব্রহ্মঃ ; গছবোব ।

বোপাপিতা—বোপিতাঃ ; বোরা হ'ল ।

শিলানুশাসন—৩

দ্বাদশবাসাভিসিভেন—দ্বাদশ-বর্ষাভিবিভেন ; অভিষেকব বাব বহুব
পুৰ হোৱা ।

দ্বাদশ—দ্বাদশ ।

বাসাভিসিভেন—বর্ষাভিবিভেন ।

আঞপিত্ত—আজ্ঞাপিত্ত্ ; আজ্ঞা বা আদেশ দিলে বা

দিয়া হ'ল ।

যুতা—যুতাঃ ; সংযুক্ত বা লগলগা ; (ইয়াত এক জোড়ী বিকরা) ।

- বাজুকে—বজ্জুকাঃ ; বাজুক ; এক শ্রেণী বাজকর্মচাৰী ।
 প্রাদেসিকে—প্রাদেশিকাঃ ; প্রদেশ বা অঞ্চল বিশেষৰ শাসনকর্তা ।
 পংচমু—পঞ্চমু ; পাঁচ (ইয়াত ৭মী বিভক্তিত প্রয়োগ) ।
 বাসেন্নু—বৰ্বেষু ; বছৰত , বছৰবোৰত ।
 এতায়ব—এতন্মায়ৈব ; এইবোৰেই ।
 ইমায়—অস্মৈ ; এইটোলৈ, এই কামলৈ ।
 কঃমায়—কৰ্মনে ; কামলৈ, কামক ।
 স্নুত্সা—স্তুত্সা ; পৰিচৰ্চা ।
 ঞাতীনঃ—জ্ঞাতিভ্যঃ ; জ্ঞাতিসকলক ।
 বাম্হণ—ব্রাহ্মণ ; ব্রাহ্মণ ।
 সমণানঃ—শ্রমনেভ্যঃ ; শ্রমণসকলক ।
 অনাবঃভো—অনালম্ভঃ ; বলি (যজ্ঞত) নিমিত্ত, হত্যা নকৰা ।
 (আলম্ভঃ . হত্যা বা বলি)
 অপ-ভাডতা—অল্প-ভাণ্ডতা ; অল্প সঞ্চয় । (বা কম সম্পত্তি) ।
 পবিসা—পৰিবত্ ; পৰিষদ ।
 যুভে—যুক্তান্ ; যুক্তসকলক ।
 আঞাপয়িসতি—আজ্ঞাপয়িত্বতি ; আদেশ দিব ।
 গণনায়ঃ—গণনায়্যঃ , হিচাপ কৰা বা কাৰ্য্যকৰী কৰা ।
 হেতুভো—হেতুভঃ ; কাৰণভে ।

শিলানুশাসন—৪

- অতিকাতঃ—অতিক্রান্তম্ ; অতিক্রম কৰা ।
 অঃডবঃ—অম্ভবঃ ; মাজত, ভিতৰত ।
 হাসসতানি—বর্ষ-শতানি , শ বছৰ এশ বছৰ ।
 বটিভো—বহিঃভঃ ; বঢ়া, বাঢ়িছিল ।
 তুতানঃ—তুতানাঃ ; প্রাচীকিলাকৰা ।
 ঞাতীনু—জ্ঞাতিম্ ; জ্ঞাতিসকলত ।

ভ—ভত্ত ; ভেতিয়া (বা এতিয়া) ।

অজ—অজ্ঞ ; আজি ।

অহো—অভৱত ; হৈছিল ।

হস্তি-দসনা—হস্তি দৰ্শনাভ্ ; হাতী-প্ৰদৰ্শনত ।

অঞানি—অশ্ৰুতানি ; আনবোৰ ।

দসয়িত্ পা—দশয়িত্ত্বা ; দেখুৱাই ।

য়াবিসে—যাদৃশম ; যেনেকুৱা ।

বহুহি—বহুভিঃ ; বহুতৰ দ্বাৰা ।

বাস-সতেদি—বৰ্ষ-শতৈঃ ; ঞ বছৰ ধৰি, ঞ বছৰেৰে ।

ভূতপূৰে—ভূত-পূৰ্বম্ ; ভূতপূৰ্ব বা আগতে ।

তাবিসে—তাদৃশম্ ; তেনেকুৱা ।

অনাবংভো—অনালম্ভঃ ; বধ নকৰা ।

প্ৰাণানং—প্ৰাণানাম্ ; প্ৰাণৰ, প্ৰাণবোৰৰ ।

সংপটিপতী—সমপ্ৰতিপত্তিঃ ; সমান মৰ্যাদা ।

ঐব—স্ববিব ; খেববাদী ।

বঢ়িতে—বৰ্দ্ধিতং ; বঢ়া ।

বঢ়য়িসতি—বৰ্দ্ধয়িত্ত্বতি ; বাঢ়িব ।

চেষ—চ এৰ ; আক ।

পোত্ৰা—পৌত্ৰাঃ ; নাতিসকল ।

প্ৰপোত্ৰা—প্ৰপৌত্ৰাঃ ; পবিনাতিসকল ।

বধয়িসংতি—বৰ্দ্ধয়িত্ত্বতি ; বাঢ়িব বা বঢ়াব ।

আব্—যাবত্ ; যেতিয়ালৈকে ।

সংবটকপা—সংবৰ্ত্তকল্পম্ ; প্ৰলয় কাল ।

ধংম্‌হি—ধৰ্ম্মে ; ধৰ্মত ।

শীলামহি—শীলানি , শীলত, শীলাচৰণত ।

তিষ্টতো—তিষ্ঠতং ; থকা ।

এস—এতত , এইটো ।

সেস্টে—শ্রেষ্ঠ ; শ্রেষ্ঠ ।

কংমে—কর্ম ; কাম ।

অসীলস—অসীলস্ত ; অসীলবানসকলব ।

ইয়ম্‌হি—অগ্নিন ; এইটোত ।

অথম্‌হি—অর্থে ; কাবণে ।

বধী—বৃদ্ধিঃ ; বৃদ্ধি ।

অহীনী—অহীনিঃ ; হানি নকবা ।

এভায়—এভস্মৈ ; এইটোলৈ ।

লেখাপিতঃ—লেখিতম্ ; লেখা হ'ল ।

ইয়স—অস্ত ; ইয়াব ।

যুজংতু—যুজ্যতাং ; উচিত বা যথোচিত হোৱা, হ'ব লাগে ।

লোচেতব্য—বোচনিতব্য ; আনন্দ দিয়া, আনন্দদায়ক ।

দ্বাদশসরাসাভিসিঙেন—দ্বাদশ-বর্ষাভিষিক্তেন ; অভিষেকব বাব বছব
পূব হোৱাত ।

লেখাপিতঃ—লেখিতম্ ; লেখা হ'ল ।

॥ ধ্বন্যপদ ॥

[ইয়াত সন্নিবিষ্ট 'ধ্বন্যপদ'ৰ বৰ্গ কেইটা পালি ভাষাৰ কাৰণে ভাষাত পালিভাষাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ বৰ্ণিত হৈছে। অৱশ্যে মনকবিবলগা কথা হৈছে যে যদিও বৈদিকৰ কথ্য-কপৰ পৰিবৰ্ত্তিত ৰূপ প্ৰাচীন-প্ৰাকৃতৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সাহিত্যিক-ভাষা হিচাপে পালি গঢ়ি উঠিছিল, ইয়াৰ সাহিত্যিক-ৰূপৰ শব্দ-সম্ভাৱ আৰু বৈয়াকৰণিক আদৰ্শ আছিল সংস্কৃত ভাষাহে। সেয়েহে সংস্কৃতৰ লগত তুলনামূলক আলোচনাৰ জৰিয়তেহে ইয়াৰ ভাষা-বৈশিষ্ট্য বিচাৰ-বিশ্লেষণ কৰিব পৰা যায়। তদুপৰি পালিৰ নিজস্ব কোনো লিপি নাছিল। সংস্কৃত বা দেবনাগৰী লিপিয়েই ইয়াৰ লিপি। সিংহল, শ্ৰামদেশ, ব্ৰহ্মদেশ, কম্বোডিয়া আদিত সেই সেই দেশৰ লিপিতে পালি ভাষা লেখিত হৈছিল।

পালি ধ্বনিতত্ত্বৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য যেনে—সংস্কৃতৰ ক-কাৰ অ, ই, উ, এ আৰু ব, বি, ক লৈ পৰিবৰ্তন; ঐ আৰু ঔ-কাৰ এ আৰু ও লৈ পৰিবৰ্তন; 'অয়' আৰু 'অৱ' দ্ব্যক্ষৰ জ্বনি ছটা 'এ' আৰু 'ও' লৈ পৰিবৰ্তন; শ, ব, স-ৰ ভিত্তবত কেৱল 'স'ৰ ব্যৱহাৰ; পদান্ত 'ৱ' 'ং'ত পৰিণত; 'অ'-কাৰান্ত বিসৰ্গ 'ও'-কাৰত পৰিণত, কিন্তু অন্ত স্বৰৰ পিছত লোপ; সংযুক্ত ব্যঞ্জন আৰু অশুদ্ধাৰৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্রস্বস্বৰত পৰিণত; বেকৰ প্ৰয়োগ সূক্ত হৈ বেক্ৰযুক্ত ব্যঞ্জন দ্বিত্ব হোৱা; সংযুক্ত ব্যঞ্জনবোৰ সমীকৰন প্ৰাপ্ত হোৱা; মূৰ্ধনীভৱন, বৰ্ণ-বিপৰ্যাস আৰু স্বৰভুক্তিৰ জৰিয়তে জ্বনিৰ পৰিবৰ্তন হোৱা ইত্যাদি ইয়াৰ ভাষাত দেখা যায়। প্ৰতিটো শব্দৰ জ্বনিগত পৰিবৰ্তনৰ বিস্তৃত আলোচনা নকৰি কেৱল মূল সংস্কৃত শব্দটো দি তাৰ অসমীয়া অৰ্থ দিয়া হ'ল।]

॥ অপ্ পমাদ বঙ্গো ॥

- (১) অপ্ পমাদো—অপ্রমাদঃ ; কুশল চিন্তা আক কার্যত বত ।
 অমত পদং—অমৃত পদম্ ; অমৃত অর্থাৎ নির্বাণব পথ ।
 পমাদো—প্রমাদঃ ; অকুশল চিন্তা আক কার্য ।
 মচ্চুনো—মৃত্যুনঃ ; মৃত্যুব ।
 পদং—‘পদ’ শব্দ অর্থ প্রসংগ অনুযায়ী ‘পথ’, ‘বচন’, ‘উক্তি’,
 ‘গাথা’, ‘বক্ষা’, ‘স্থান’ ইত্যাদি ধরণেবে প্রয়োগ হোঁরা
 দেখিবলৈ পোঁরা যায় । ইয়াত ‘পথ’ অর্থ প্রকাশ কবিছে ।
 ন মীয়ন্তি—ন ম্রিয়ন্তে ; মৃত্যু নহয় ।
 যথামতা—যথামৃতাঃ ; মৃত্যুতুল্য বা মৃতবৎ ।
- (২) বিসেসতো—বিশেষতঃ ; বিশেষভাৱে ।
 ঞ্জা—জ্ঞাতা ; জ্ঞানি (জ্ঞ > ঞ্জ) ।
 অবিয়ানং—আৰ্য্যানাম্ ; আৰ্যদলব ।
- (৩) ঝায়িনো—ধ্যায়িনঃ ; ধ্যানী ; ধ্যানপৰায়ণ ।
 সাততিকা—সাততিকাঃ ; উত্তমী ; উত্তমপৰায়ণ ।
 নিচ্চং—নিত্যং ; সদায় ।
 দল্হপবক্কমা—দৃঢ় পবাক্কমাঃ ; দৃঢ় পবাক্কমী ।
 ফুসন্তি—স্পৃশন্তি ; স্পর্শ কৰা ।
 ধীবা—ধীবাঃ ; ধীব ।
 যোগক্কেমং—যোগকেমম ; প্রশান্ত বা আনন্দদায়ক ।
 অমুত্তবং—অমুত্তবম্ ; পৰম বা অতি উত্তম ।
- (৪) উট্ঠানরতো—উত্থানরতঃ ; উত্থানশীল বা উৎসাহশীল ।
 সতিমতো—স্বতিমতঃ ; স্বতিসম্পন্ন ।
 সুচিকম্মস—সুচিকর্মণঃ ; শুদ্ধাচারী ; বিশুদ্ধাচারশীল ।
 নিসম্মকাবিণো—নিষম্মকাবিণঃ ; সম্যক বিবেচনাশীল ।
 সঞেত্তস—সংযতন্ত ; সংযত বা সংযমীব ।
 যসোত্তিরুড্ঢতি—যশঃ + অতিবৰ্দ্ধতে ; বশ বৃদ্ধি হয় ।

- (৫) উট্টানেন—উত্থানেন ; উত্থানশীল বা উত্তমীব হাবা ।
 সংগ্রহমেন—সংগ্রহেন ; সংগ্রহী ব্যক্তির হাবা ।
 দমেন—দমনেন ; আত্মনিয়ন্ত্রিত ব্যক্তির হাবা ।
 দীপং—দীপম্ ; দীপ ।
 করিবাথ—কুর্বাৎ ; প্রতিষ্ঠা বা নির্মাণ করা ।
 ওঘো—ওঘঃ ; প্রারম্ভ বা বস্ত্রা ।
 নাভিকীরতি—ন অভিকিরতি ; লবচন কবির নোরাবা বা প্রারম্ভ
 কবির নোরাবা ।
- (৬) পমাদমনুযুক্তি—প্রমাদম্ অনুযুক্তি , প্রমাদব পথ অনুসরণ
 করে ।
 বালা—বাল্যঃ ; মূৰ্খ ; নির্বোধ ।
 হুম্মেধিনো—হুম্মেধিনঃ , অজ্ঞ ব্যক্তিসকল ।
 সেট্ট'র—শ্রেষ্ঠম্ + ইর ; শ্রেষ্ঠ বা সর্বোত্তম ।
- (৭) মা পমাদমনুযুক্তি—মা প্রমাদম্ অনুযুক্তিত , প্রমাদত যুক্ত
 নোহোরা ।
 সম্বরং—সংস্করম্ , আসক্ত ।
 কায়ন্তো—ধ্যায়ন্তঃ ; ধ্যায়ী ।
 পপ্পোতি—প্রাপ্পোতি—লাভ করা ।
- (৮) নুদতি—নুদতি , দূব কবি বা দূব করে ।
 পপ্পাপাসাদমাকহ—প্রজ্ঞাপ্রাসাদম্ আকহ , প্রজ্ঞাপ্রাসাদত
 আবোহণ কবি ।
 অসোকো—অশোকঃ ; শোকহীন ।
 সোকিনি—শোকিনীম্ ; শোকগ্রস্তসকলক ।
 পজং—প্রজাম্ ; জনতা , জনগণ ।
 ভুন্টট্টে—ভূমিনে ; মাটিত থকা ; ভূমিত অৱস্থিত ।
 আরেক্খতি—অৱেক্ষতি ; অৱলোকন করে ।
- (৯) অৱলসস—অৱল অৱস ; দুর্বল বোঁড়া ।

- সীঘ'সূসো—সীঘাধঃ ; দ্রুতগামী ঘোড়া ।
 স্নমেধসো—স্নমেধাসঃ ; জ্ঞানীলোকসকল বা জ্ঞানীসকলে ।
 (১০) মঘরা—মঘরান্ ; মঘরাই ।
 দেৱানং—দেৱানং ; দেবতাসকল ।
 সেট্ঠতং—শ্রেষ্ঠতাম ; শ্রেষ্ঠ ।
 দেৱানং সেট্ঠতং—দেবশ্রেষ্ঠ অর্থাৎ ইন্দ্র ।
 প্রসংসত্তি—প্রশংসত্তি ; প্রশংসিত হোৱা ।
 গবহিতো—গৰ্হিতঃ ; নিন্দিত ।
 (১১) ভয়দস্'সিরা—ভয়দর্শীরা ; ভয়ৰ দৃষ্টিৰে চোৱা ।
 সংযোজনং—সংযোজনম্ ; বন্ধন ।
 থুলং—স্থূলম্ ; বৃহৎ ।
 ডহং—দহন্ ; দহু কৰি ।
 অগ্'গী'ৱ—অগ্নি হ্'ৱ ; অগ্নিৰ দৰে ।
 (১২) অভকো—অভর্যঃ ; অযোগ্য বা হোৱাৰ উপযুক্ত নোহোৱা ।
 পৰিহানায়—পৰিহানায় ; বিচ্যুতি বা পতন হোৱা ।
 নিৰ্ঝানস্'মে'ৱ—নিৰ্ঝাণস্ত এৱ ; নিৰ্ভাণৰ ।
 সন্তিকৈ—সন্তিকৈ—নিকটস্থ বা অতি ওচৰত ।

॥ চিত্ত বগ্গো ॥

- (১) কক্ষনং—ক্ষান্দনং ; ক্ষান্দনশীল ।
 দুৰকথং—দূৰক্যম্ ; দূৰক্য বা বকা কৰা যাক কটন ।
 উজ্জুং—জজুং ; পোন বা সবল কৰা ।
 মেধাৱী—মেধাৱী ; জ্ঞানী ব্যক্তি ।
 ঈশ্বকাবো—ঈশ্বকাবঃ ; শব প্রকৃতকাৰী ।
 ডেজনং—ডেজনম্ ; শব বা বাণ ।
 (২) ঝাবিজো'ৱ—ঝাবিজঃ ইৱ ; পানীত যাব জন অর্থাৎ যাত ।

ধলে—স্থলে ; যাচিঁত ।

ধস্তো—ক্ষিপ্তঃ ; নিক্ষিপ্ত কৰা ।

ওকমোকতো—উদকৌকতঃ ; পানীৰ পৰা তোলা ।

পহাতবে—প্রহাতুন্ম ; ত্যাগ কৰিবলৈ ।

পৰিকন্দতি—পৰিস্পন্দতি—ডট্‌কট্‌ কৰা বা স্পন্দিত হৈ থকা ।

(৩) দুগ্নিগংগহস্—দুগ্নিগংগহস্ ; দুগ্নিগংগ বা বাক্‌ দমন বা

বধ কৰা টান ।

লহনো—লঘুনঃ ; লঘু, চকল ।

বধকামনিপাতিনো—বধকামনিপাতিনঃ ; যথেষ্ট বিচৰণশীল বা

যথেষ্টাচাৰী ।

দন্ত—দাস্তম্ ; দমিত বা সংযমিত ।

সুখাবহ—সুখাবহম্ , সুখাবহ বা সুখদায়ক ।

দমধো—দময়তঃ ; দমন কৰা ।

(৪) সুহৃদসং—সুহৃদর্শম , অতিশয় কষ্টদায়ক , বুজিব নোৱাৰা ।

বক্‌থেয়া—বক্‌থেং ; বন্ধা কৰে ।

গুতং—গুণম্ ; ভালদৰে ; সুবক্ষিতভাৱে ।

(৫) গুহাসন্নঃ—গুহাশন্নম্ ; যি গুহাত অৱস্থান কৰে ; (গুহা শব্দই ইয়াত ক্ষয়ক বুজাইছে, 'ক্ষয়শায়ী' ।)

সংসংসংসং—সংসংসংসং ; সংযত কৰে ।

মোক্‌খতি—মোক্‌খতি , মুক্তিলাভ কৰে ।

(৬) অনন্ত্ৰিষ্ট—অনন্ত্ৰিষ্ট ; অস্থিৰ, চকল ।

সদ্ব্যং—সদ্ব্যম্ ; সত্যধৰ্ম, বুদ্ধ প্রভৃতিত ধৰ্মব বধাৰ্ধ ধৰ্ম ।

অৱিজানতো—অৱিজানতঃ ; নজনা, অজ্ঞ ।

পৰিগ্ৰহপসাদস্—পৰিগ্ৰহপসাদস্ ; শাস্তিবিহীন বা

সন্ততিহীনতা ।

পক্‌ঞা—প্রজ্ঞা ; জ্ঞান ।

পৰিপূৰতি—পৰিপূৰতে , পূৰ্ণতাপ্রাপ্ত হয় ।

- (৭) অনরস্শ্রুতচিন্তস্—অনরস্শ্রুতচিন্তস্ ; কামনা-বাসনাত নিষজিত
নোহোরা চিন্তি ।

অনরস্শ্রুতচেতসো—অনরস্শ্রুতচেতসঃ ; কামনাত বিক্ষত হোরা ।

পুণ্ড্রপাপপহীনস্—পুণ্ড্রপাপপ্রহীনস্ ; পাপপুণ্যহীনতা
বা পাপপুণ্যব অতীত ।

নথি—নাস্তি (ন + অস্তি) ; নাই, নথকা ।

- (৮) কুন্তুপমং—কন্তোপমং ; কুন্ত বা কলহব দবে ; (ইয়াত
ঋগভংগুর অর্থ প্রকাশ করিছে ।)

কায়মিমং—কায়ম্ ইমং ; এই দেহক ।

ঠপেত্বা—স্থাপয়িত্বা ; স্থাপন বা বন্ধা করি ।

নগকপমং—নগব উপমং ; নগবব দবে ।

যোধেথ—যুধ্যেত ; যুদ্ধ করা বা যুদ্ধ করিব লাগে ।

পণ্ড্রপাপপহীনস্—প্রজ্ঞাপহীনস্ ; প্রজ্ঞাকপ অদ্বয়ে ।

অনিবেসনো—অনিবেশনঃ ; অনাসক্ত, আসক্তিহীন ।

সিয়া—স্তাৎ ; হৈ ।

- (৯) পঠবি—পৃথিবীম্ ; পৃথিবীত বা মাটিত ।

অধিসেস্শ্রুতি—অধিশেষ্যতে ; শুই পবিব বা পবি ব'ব ।

ছুকো—কুরুঃ ; সাধাবণ বা সামান্য ।

অপেতবিপ্ণুনো—অপেতবিজ্ঞানঃ ; চেতনাহীন বা

প্রাণবান্ধুহীন ।

বিপ্ণুনো—বিজ্ঞানঃ ; চেতনা ।

নিবধং—নিবধং ইয় ; অর্থহীন বা নিবৰ্ধক ।

কলিজবং—কলিজবম্ ; পোবা কাঠব টুকুবা ।

- (১০) দিসো—দ্বিঃ ; হিংসাকাবী ।

দ্বিসং—দ্বিঃ ; হিংসাকাবীক ।

বন্তং—বৎ + ত্তং ; বিমান ।

কবিয়া—কুর্বাৎ ; করিব পায়ে ।

বেবী—বৈবী ; শব্দ ।

বেবিণঃ—বৈবীণম্ ; শব্দব ।

পন—পুনঃ ; পুনৰাট ।

মিছাপনিহিতঃ—মিছাপ্রণিহিতঃ ; মিছাপথত পৰিচালিত বা

অকুশল ধর্মব পথগামী ।

নঃ—এনম্ ; এনেজনক বা এই পুরুষক ।

ততো—ততঃ ; তাতকৈ ।

কবে—কুর্বাৎ ; কবিব পৰা ।

(১১) অঞঞে—অন্তে ; অন্তই ।

ঞাতকা—জাতিকা ; জাতি বা আত্মীয় ।

সম্মাপনিহিতঃ—সম্যকপ্রণিহিতম্ ; সুপথত পৰিচালিত বা

কুশল ধর্মব পথগামী ।

(সম্মা—সম্যক্ অভ্যাব্যজন লোপ হৈ পূর্ববর্তী স্বব দীর্ঘ ।)

সেধ্যসো—শ্রেয়সঃ ; অধিকতর ভাল বা মঙ্গলজনক ।

॥ পুপ্ ক বগ্ গো ॥

(১) ইমঃ—ইমম্ ; এই ।

পঠবিঃ—পৃথিবীম্ ; পৃথিবী বা ইহলগত ।

বিজ্ঞেস্ সতি—বিজ্ঞেস্তুতে ; জয় কবিব ।

ইমঃ সদেবকঃ—ইমম্ সদেবকম্ ; দেবলোকব সৈতে এই (পৃথিবী) ।

ধ্বন্যপদঃ—ধর্মপদম্ ; ধর্মব পথ । (ইয়াত বুদ্ধব উপদেশ বা

ধর্মবাক্য) ।

সুদেসিতঃ—সুদর্শিতম্ ; সুদেখিত বা সুব্যাখ্যাত ।

কুসলো—কুশলঃ ; নিপুণ ; (ইয়াত নিপুণ বালাকাব) ।

পুপ্ কঃ—পুন্সম্ ; কুল ।

পচেস্ সতি—প্রচেষ্টতি ; চরন বা গ্রহণ কবিব ।

- (২) সেখো—শৈক্যঃ : পূর্ণজ্ঞানী । (শীল, সমাধী আৰু প্রজ্ঞা
অনুশীলনবত শ্রাহকজনেই পূর্ণজ্ঞানী আৰু
তেনেজনেই শৈক্য ব্যক্তি ।)
- (৩) কেনুপমঃ—কেনোপমঃ (ফেন + উপমঃ) ; কেনব দৰে ।
মবীচিধম্মঃ—মবীচিধর্মঃ ; মবীচিকাৰ দৰে ভ্রমাত্মক ।
অভিসংবুধানো—অভিসম্বুধানঃ ; জ্ঞানি বা ভাৱি ।
ছেদ্বান—ছিদ্বা ; ছিন্ন কৰি (√ ছিদ + তান্) ।
পপুপ্ফকানি—প্রপুপ্পকানি ; পুপ্পশব্দ । (ইয়াত কামনা-
বাসনাৰ জগত অৰ্থ বুজাইছে ।)
- অদস্শনঃ—অদর্শনঃ , অগোচৰ বা দৃষ্টিত নথকা ।
গচ্ছে—গচ্ছৎ ; যাব পাৰি বা যাব লাগে ।
মম্বুৰাজস্—মৃত্যুৰাজস্ ; মৃত্যুৰাজৰ বা যমৰ ।
- (৪) হের—হি + এর ; নিশ্চয় অৰ্থত ।
পচিনন্তঃ—প্রচিনন্তঃ ; পুপ্পচয়নকাৰী ।
বাসন্তমনসঃ—বাসন্তমনস্ ; বিষয়-বাসনাত আসক্ত ।
সুত্তঃ—সুপ্তম্ ; সুপ্ত বা নিদ্রিত ।
গামঃ—গ্রামম্ , গাঁও বা লোকবসতি অঞ্চল ।
মহাষো'দ—মহৌষঃ এর ; মহাপ্ৰাণনত ।
আদায়—গ্রহণ কৰা ; লোৱা ।
মম্বু আদায়—মৃত্যু আদায় ; মৃত্যুত পতিত ।
- (৫) অতিত্তঃ—অভুপ্তম্ , তৃপ্ত নোহোৱা : তৃপ্তিহীন ।
যের—এৱ , এ (অব্যয় শব্দ) ।
অন্তকো—অন্তকঃ ; যম বা মৃত্যুৰাজ ।
কুকডে—কবে ।
বসঃ—বশম্ ; বশ কৰে বা পতিত কৰে , আয়ত্ত ।
- (৬) বধাপি—বধা + অপি : বিধবে ; বিধপে ।
ভমবো—ভ্রমবঃ ; ভোৱোবা ।

বল্লগন্ধঃ—বর্ণগন্ধো ; বর্ণ আক গন্ধ ।

অহেঠমঃ—অবিনাশয়ন ; নষ্ট বা নাশ নকবাকৈ ।

পুলেডি—পলায়তে ; গুছি যায় ; পলায়ন করে ।

এবং—এইদৰে ।

মুনী—মুনিঃ ; মুনি বা ভিক্ষু ।

চবে—চবেৎ . চলা-কুৰা কৰে (ইয়াত 'বাস কৰে' অৰ্থ হৈছে) ।

(৭) পবেসঃ—পবেষাম্ ; আনব বা অন্ত লোকব ।

বিলোমানি—বিলোমানি ; লোষক্ৰটি ।

কতাকতঃ—কৃতাকৃতম্ ; ভাল-বেয়া কাম ।

অভানো'ব্—আত্মনঃ এর ; নিজব ।

অবেকথেয়ঃ—অরঞ্জেত ; বিচাৰ কৰা উচিত ।

কতানি অকতানি—কৃতানি অকৃতানি , ভাল-বেয়া কাম বা

কৰা-নকৰা কামখিনি ।

(৮-৯) কচিবঃ—মনোহব ।

বল্লবন্তঃ—বর্ণবৎ ; বর্ণময় বা সুশোভিত ।

অগন্ধকঃ—গন্ধহীন ।

সগন্ধকঃ—গন্ধযুক্ত ।

সুভাসিতা বাচা—সুভাবিতা বাচা . সুভাষিত বচন বা উক্তি ।

(ইয়াত 'বুদ্ধবচন' অৰ্থ বুজাইছে ।)

অকলা—নিষ্কল ।

হোতি—ভবহি ; হোৱা হয় ।

অকুরাতো—অকূৰ্ত্তঃ ; পালন নকৰিলে বা কাৰ্যত পৰিত

নকৰিলে ।

সকুরাতো—সকূৰ্ত্তঃ ; পালন কৰিলে বা কাৰ্যত পৰিত কৰিলে ।

১০ । পুণ্ কবাসিহ্মা—পুণ্ কবাসিহ্মাৎ ; একৰ মূলৰ পৰা ।

কন্নিবা—কূৰ্বাৎ ; কবির পৰা ; কৰা উচিত ।

মালান্তঃ—বিবিধ প্রকারৰ মাল্য ।

যচ্চেন—যচ্চেন ; মানুষরূপে ।

জাতেন—জন্ম হোৱা জনে ।

কুশলং—কুশলম্ ; কুশল কৰ্ম । (দান, শীল, ভাৱনা, শুপচায়ন
বা সন্মান, পুণ্যদান, পুণ্যামুমোদন, ধৰ্মপ্ৰৱণ,
ধৰ্মোপদেশ আৰু সত্যজ্ঞানসঞ্চয়—এই
দহপ্রকাৰ কৰ্ম কুশলকৰ্ম ।)

(১১) পটিবাতমেতি—প্রতিবাতমেতি ; বায়ুৰ বিপৰীতে ধোৱা ।

সতঞ্চ—সতাং + চ ; সৎ পুৰুষসকলৰ ; সৎ লোকৰ ।

সন্না দিসা—সন্নাঃ দিশাঃ ; সকলো দিশতে ।

পবাতি—প্রবাতি ; প্রবাহিত হয় ।

সপ্পুৰিসো—সৎ পুৰুষঃ ; সৎ পুৰুষৰ ।

(১২) উৎপলং—উৎপলম্ . উৎপল ফুল ।

বস্মিকী—বাৰ্ষিকী : একপ্রকাৰ সুগন্ধী ফুল ।

সীলগন্ধো—শীলগন্ধঃ ; শীলপালন কৰাৰ ফলত লাভ কৰা
সুনাৰ বা যশ-খ্যাতি ।

অমুত্তৰো—অমুত্তৰঃ ; সৰ্বোত্তম , অদ্ব্যুত্তম ।

(১৩) অপ্পমত্তো—অপ্পমত্তঃ ; অলপমান ; সামান্য ।

সীলবতঃ—শীলবতাম্ ; শীলবানসকলৰ ।

উত্তমো—উত্তমঃ ; উত্তম ।

(১৪) সম্পন্নসীলানং—সম্পন্নসীলানাম্ ; শীলসম্পন্নসকলৰ ।

সম্পদঞঞা—সম্যক্জ্ঞা (সম্যক্জ্ঞয়া) ; সম্যক জ্ঞানৰ দ্বাৰা ।

বিমুক্তানং—বিমুক্তানাম্ ; বিমুক্ত বা অৰ্হত লাভ কৰা সকলৰ ।

মগ্গং—মার্গম্ ; গতিপথ ।

(১৫-১৬) সংকাৰধানন্নিং—সংকাৰধানে ; আৱৰ্জনা ত্পত্ত ।

উদ্ধিতন্নিং—উদ্ধিতে ; পৰিত্যক্ত বা নিকৃষ্ট ।

মহাপথে—বাহ্যপথত ।

জায়েথ—জায়েত , উৎপন্ন বা জন্ম হয় ।

সুচিগন্ধঃ—সুচিগন্ধম্ ; সুগন্ধী ।

অঙ্কভূতে—অজ্ঞান অঙ্ককাবত নিমজ্জিত বা মোহাচ্ছন্ন ।

সংকাবভূতেষু—সঙ্কাবভূতেষু ; আরব্বনাসদৃশ ।

পৃথুজনে—পৃথগ্জনে ; সর্বসাধারণ লোক ।

অতিবোচতি—অতিবোচতে ; অতিশয় দীপ্তমান হয় ।

পঞংগায়—প্রজ্ঞয়া ; প্রজ্ঞাব দ্বাৰা ।

সম্মাসঃবুদ্ধসাবকো—সম্যকসম্বুদ্ধস্রাবকঃ ; শ্রেষ্ঠ বুদ্ধশিষ্য ।

(‘স্রাবক’ শব্দৰ অৰ্থ বিস্ময়ণ কৰে ; বুদ্ধৰ
বাণী একান্ত অনুবাণে শ্রৱণ কৰা জনেই
শ্রেষ্ঠ শিষ্য বা স্রাবক ।)

॥ পণ্ডিত বঙ্গশ্লো ॥

(১) নিধীনংর—নিধীনাম ইয় ; গুপ্তধনৰ দৰে ।

পবত্তাবঃ—প্রবত্তাবঃ ; ব্যাখ্যা কৰোঁতা বা প্রদৰ্শক জনক ।

বজ্জদস্মিনঃ—বৰ্জ্যদাশ্মিনঃ ; বৰ্জনীয় বিষয় দেখুৱা বা ক্ৰটি প্রদৰ্শন
কৰা ।

নিগ্গংগহাদিঃ—নিগ্গহাদিনিঃ তিবন্ধাবকাৰী বা ভংগনাকাৰী
জনক ।

তাদিসঃ—তাদৃশঃ ; তেনেকুৱা ।

ভজমানস্—ভজমানচ্চ ; ভজনা কৰিব লাগে ।

সেয্যো—শ্রেয়সঃ ; সংগলজনক ।

(২) ওবহেয্যানুসাসেয্য—উপদেশানুশিষ্য ; উপদেশ প্রদানেৰে
শাসন কৰা ।

অসব্ভা—অসভ্যতাঃ ; নিশ্চিনীয়া আচৰণ ।

নিবাবহে—নিবাবহেঃ ; নিৰ্বাৰণ কৰে ।

সত্তাঃ—সত্তাঃ ; সৎলোকৰ ।

- হোতি—ভরতি ; হোরা, হয় ।
 পিয়ো—প্রিয়ঃ ; প্রিয় ।
- (৩) পুৰিসাধমে—পুরুষাধমঃ ; অধম পুরুষক ।
 পুৰিসুত্তমে—পুরুষোত্তমঃ ; উত্তম পুরুষক ।
 ভঞ্জেথ—ভঞ্জেত ; ভঙ্গনা বা অনুসরণ করিব লাগে ।
- (৪) ধম্মপীতি—ধর্মপীতী ; ধর্মবস পান করোঁতা ।
 সেতি—স্মৃতি ; থাকে বা বাস করে ।
 বিপ্পসন্নেন—বিপ্রসন্নেন ; প্রসন্নভাবে বা সন্তুষ্টিবে ।
 চেতসা—মনেবে বা চিন্তাবে ।
 অবিয়প্পবেদিতে—আর্য্যপ্রবেদিতে ; আর্য্যপ্রবর্তিত ।
 বমতি—বমতে ; আনন্দ লাভ করে ।
- (৫) উদকং—উদকম্ ; পানী ।
 নয়ন্তি—নিয়া বা প্রবাহিত করা ।
 নেত্তিকা—নেত্ভাঃ ; নিষ্ঠতা বা সিঁচোতা ।
 উম্মুকাবা—ইম্মুকাবাঃ ; শব প্রস্তুত করোঁতা ।
 নময়ন্তি—ভাজ করা ; পোন করা ।
 ভেজ্জনং—ভেজ্জনম্ , শব বা বাণ ।
 দাকং—দাকম্ ; কাঠ ।
 তঙ্ককা—তন্সকাঃ ; কাঠকটায়া বা কাঠমিস্ত্রী ।
 অস্তানং—আস্তানম্ ; নিজক বা আত্মক ।
- (৬) সেলো—সৈলঃ ; পর্বত বা প্রান্তবধণ্ড ।
 একঘনো—একঘনঃ ; সুসংবদ্ধ বা দৃঢ়বদ্ধ ।
 সমীবতি—বিচলিত বা লবচন হোরা ।
 সমিহন্তি—সমীৰ্য্যন্তে ; চঞ্চল বা বিচলিত হোরা ।
- (৭) বখাপি—বখা + অপি ; কিবে ।
 বহ্মো—হ্রমঃ ; হ্রম ।
 বিপ্পসন্নো—বিপ্রসন্ন ; শান্ত ।

সুদান—সুদা, গুনি ।

বিপ্‌পসীদন্তি—বিপ্রসীদন্তি, প্রসন্ন বা খাস্ত হয় ।

(৮) সন্মথ—সর্বত্র, সকলোতে ।

সপ্পুৰিসা—সংপুৰ্ব্বাঃ, সংপুৰ্ব্বসকল ।

চজন্তি—ভাজন্তি, পবিত্রাণ করে ।

লপয়ন্তি—লপন্তি, অবধা কথা কোরা বা বাক্য-ব্যয় করা ।

সন্তো—সন্তঃ, সাধু বা পণ্ডিতসকল ।

কুট্ঠা—স্পষ্টা, পবিত্রুট হৈ ।

দস্ময়ন্তি—দর্শয়ন্তি, দেখুয়াই ।

(৯) অভহেতু—আত্মাহেতোঃ, নিজের কাৰণে ।

পবস্‌স—পবস্তু, আনব কাৰণে ।

বট্ঠং—বাট্ঠং, বাজ্য ।

সমিদ্ধিমন্তনো—সমুদ্ধিম্ আত্মনঃ, নিজের সমুদ্ধির বাবে ।

সীলরা—সীলরান, সীলবান ।

পঞ্ঞরা—প্রজ্ঞারান, প্রজ্ঞাবান ।

ধম্মিকো—ধার্মিকঃ, ধার্মিক ।

সিন্না—স্মাৎ, হৈ ।

(১০) অগ্নকা—অগ্নকা; অগ্নীয়া বা ভাকবীয়া ।

মনুস্‌সেনু—মনুস্‌সেনু; মানুহের মাজত ।

পাবগামিনো—পাবগামিনঃ, পাবলৈ গমন করা বা পাব পাব
পবা ।

ইত্তবা—সাধাবণ, আনবোব ।

পজা—প্রজা, জনতা বা মানুহ ।

ভীবসেরানুধারতি—ভীবস্‌ এর অনুধারতি; ভীবতে ধারণান ।

(১১) সম্বন্ধখাতে—সম্বন্ধাখাতে; সুব্যখ্যাতে ।

বদ্যানুধারতি—বদ্যানুধারতি; বদ্যব অনুধার্তী ।

পাবসেন্‌সতি—পাবসেন্‌সতি; অভিজ্ঞ করে ।

মচ্ছুধেয়াং—ম্চ্ছুত্যাধেয়াং , ম্চ্ছুত্যাভ্যাজ্য ।

ম্চ্ছুত্তবং—ম্চ্ছুত্তবম্ , ত্তব বা ত্তঃসাধ্য ।

(১২) কন্থং ধম্মং—কৃষ্ণং ধর্মং , অকুশল বা পাপ ধর্মচরণ ।

বিপ্পহায়—বিপ্রহায় , ত্যাগ করি বা পবিহার করি ।

মুক্কং—মুক্কং ; কুশল বা পবিত্র ।

ভারেথ—ভরয়তি . চিন্তা করে ।

আগম্ম—আগম্য , আহি ।

(১৩) তত্রাভিবতিমিচ্ছেয়া—তত্র অভিবতিম্ উষিহা .

সেই ঠাইতে বাস করি আনন্দিত হোৱা ।

কামে—কামম্ . কামনা বা ভোগাসক্তি ।

পৰিয়োদপেয়া—পৰিশোধপেয়া . পবিত্তক করি ল'ব ।

চিত্ত ক্লেসেহি—চিত্তং ক্লেশেভ্যঃ . চিত্তব ক্লেশব পবা ।

(১৪) সংবোধিঅজ্জেনু—সংবোধিঅজ্জেনু , বোধাজ্জ সমূহব সৈতে ।

সম্মা—সম্যক ; সম্যক ।

পাটিনিসঙ্গং—প্রাতিনিসঙ্গো , এবি বা পবিত্যাগ করি ।

আদান—উপাদান বা আসক্তি ।

অনুপাদায়—অনুপাদানায় , অনুপাদানত বা আসক্তিহীনতাত ।

বীণাসরা—কীণসরা , আশ্রব বা আসক্তিব পবা মুক্ত ।

জুতীমন্তো—জ্যতিমন্তঃ , জ্যোতিস্মানসকল ।

পবিনিবুত্তা—পবিনিবৃত্তা . পবিনিবৃত্ত বা সংসার তৃষ্ণাব

পবা মুক্ত ।

॥ সুখ বঙ্গো ॥

(১-২) জীৱাৱ—জীৱামঃ . জীৱাই থাকিম বা বাস কৰিম ।

বেবিনেনু—বৈবিনু ; বৈবী বা শব্দসকল বাক্যত ।

বিহ্বাৱ—বিহ্বাৱঃ ; বিহ্বণ কৰিম বা জীৱন-বাণন কৰিম ।

- (৩) উৎস্নকেশু—উৎস্নকেশু ; আশ্রয়ী বা উদ্বেগীসকলৰ মাজত ।
অনস্নকেশী—অস্নকেশী ; অনাশ্রয়ী বা নিকৰ্বেগসকলৰ মাজত ।

- (৪) নধি—নাস্তি ; নাই ।

পীড়িত্ত্বা—পীড়িত্ত্বা ; পীড়িত্ত্বা বা পীড়িত পান
কৰোঁতা ।

আভস্ৰবা—আভস্ৰবাঃ ; আভাস্ৰব । (বৌদ্ধ বিশ্বাস মতে
জীৱৰ উৎপত্তিৰ অন্ততম ব্ৰহ্মলোক । ইয়াত ব্ৰহ্ম বা দেবতা-
সকলে পীড়িত্ত্বত নিয়ত হৈ থাকে)

- (৫) বেবং—বৈবম্ ; শত্ৰুতা ।

পসৱতি—প্রসবতে ; উৎপন্ন কৰে ।

সেতি—স্তুতি ; থাকে, অনুভৱ কৰে, হয় ।

উপসন্তো—উপশান্তঃ ; কোষাদি ক্লেশ বহিত ।

(ইয়াত জয়-পৰাজয়ৰ অতীত)

হিহা—হা + হা ; ত্যাগ কৰি বা পৰিৱাহ ।

- (৬) বাগসমো—বাগসমঃ ; কায়নাৰ সমান ।

অগ্গি—অগ্নিঃ ; অগ্নি বা জুই ।

দোসসমো—দেবসমঃ ; দেৱৰ সমান ।

ব্ধসমা—ব্ধসমঃ ; ব্ধ বা পক্ৰুদ্ধৰ সমান ।

(ৰূপ, সংজ্ঞা, সংস্কাৰ, বিজ্ঞান আৰু বেদনা এই
পাঁচোটাব সমষ্টিয়েই ব্ধ বা 'পক্ৰুদ্ধ')

- (৭) জিবহা—জিহ্বা ; স্মৃতি ।

সংখাবা—সংস্কাৰা ; সংস্কাৰ বা পক্ৰুদ্ধ ধাৰণ

(অৰ্থাৎ জীৱন ধাৰণ)

এহা—জাভা ; জানিলে ।

- (৮) সন্তট্টি—সন্ততি ;

বিস্ফাস—বিশ্বাস ;

এতি—জাতিঃ ; আত্মীয় ।

- (৯) পবিবেকবস—প্রবিবেকবসঃ ; বিবেকব বস (নির্জন বাসব
শান্তিবে) অথবা বিবেকানুশীলনেবে ।

উপসন্নস—উপশমস্ত ; উপশান্তবে ।

নিদ্রবো—নিদ্রবঃ ; নির্ভয় ।

নিপ্পাপো—নিপ্পাপঃ ; নিপ্পাপ বা পাপমুক্ত ।

- (১০) দস্‌সনবিয়ানং—দর্শনম্ আর্ধ্যানং ; আর্ষসকলব দর্শনত ।

বালানং—বালানম্ ; মুখব ।

নিষ্ঠমের—নিতম্ এর ; সদায়েই ।

সিয়া—স্ত্যত ; হয়, হোৱা যায় ।

- (১১) সোচতি—শোচতি ; অনুশোচনা কবা ।

সংবাসো—সংবাম ; সংসর্গ বা একেলগে বাস কবা ।

এগাতীনং'র—জ্যোতিনাম্ ইৱ ; আত্মীয়সকলব দবে ।

- (১২) বহুস্মুতংচ—বহুশ্রুতংচ, বহুশ্রুত বা বহুশাস্ত্রবিদ ।

বতরন্তমবিয়ং—ব্রতরন্তম্ আর্ধ্যং ; ব্রতবান আর্ষক ।

সুমেধং—সুমেধসঃ ; মেধারী বা বিজ্ঞ ব্যক্তিক ।

নক্‌ষত্‌পথং'র—নক্‌ষত্র পন্থানম্ ইৱ ; নক্‌ষত্র পথব দবে (অর্থাৎ
নক্‌ষত্র পথক অনুসরণ কবাব দবে ।)

॥ গাহাসত্তসঙ্গ ॥

বঙ্গা হালব ভাৰা সংকলিত 'গাহাসত্তসঙ্গ'ৰ ভাৰা প্ৰাকৃতৰ মাত্ৰ-ৰূপ (Literary Standard) বুলি অথবা আদৰ্শ-প্ৰাকৃত বুলি বৈয়াকৰণিক আৰু আলাংকাৰিকসকলৰ দ্বাৰা স্বীকৃত মহাবাহী-প্ৰাকৃত। প্ৰাকৃততে সাহিত্যিক-প্ৰাকৃতৰ প্ৰধান সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যসমূহেই মহাবাহীৰ বৈশিষ্ট্য আৰু মহাবাহীৰ বৈশিষ্ট্যই সামগ্ৰিকভাৱে প্ৰাকৃতৰো বৈশিষ্ট্য। প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণ সকলে মহাবাহীকে মূল-প্ৰাকৃত ('মহাবাহীপ্ৰমাণ ভাৰাঃ প্ৰকৃষ্টঃ প্ৰাকৃতঃ ৱিহ'—দণ্ডী) বুলি ধৰি লৈ ইয়াৰ তুলনাত অন্ত প্ৰাকৃতসমূহৰ লক্ষণসমূহ আলোচনা কৰিছিল। তাৰ আৰু ভবভূতিৰ বাহিৰে অধিকাংশ সংস্কৃত নাট্যকাৰে নাটকৰ গীতসমূহত এই প্ৰাকৃতকে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। অবমধ্যৱৰ্তী ব্যঞ্জন লোপৰ কলত এই প্ৰাকৃতৰ ধ্বনি-মাধুৰ্য আন প্ৰাকৃততকৈ অধিক সুললিত আছিল। সেইকাৰণেই প্ৰবাসেনৰ 'বাবণবহো', বাকপতিবাজৰ 'গউডবহো' আদি মহাকাব্য, জয়বল্লভৰ 'বজ্জালগ'গ' আদি গীতিকাব্যৰ নিচিনা ধৰ্ম-নিৰপেক্ষ প্ৰাকৃত কল-সাহিত্যৰ ভাৰা মহাবাহী হোৱাৰ নবে, প্ৰাকৃতৰ প্ৰাচীনতম সূত্ৰহং, সৰ্বজনপৰিচিত অপূৰ্ব গীতি-কবিতাৰ সংকলন 'গাহাসত্তসঙ্গ'ৰ ভাৰাও আছিল মহাবাহী প্ৰাকৃতেই।

অৱশ্যে এটা উল্লেখযোগ্য কথা যে প্ৰাকৃতত ক'না ক'বা ইয়াৰ গাহাসমূহৰ অধিকাংশই অতি প্ৰাচীন ভবৰ (আনুমানিক খৃষ্টাব্দ দ্বিতীয়-তৃতীয় শতাব্দীমানতেই ইয়াৰ সংকলন কাৰ্য্যৰ সূচনা হয়।) হোৱা হেতুকে মহাবাহীৰ বহু বৈশিষ্ট্যই নিৰ্নিৰ্ভাৰে বৰ্ণিত হোৱা নাই। উদাহৰণ স্বৰূপে মহাবাহীত অবমধ্যৱৰ্তী অল্পপ্ৰাণ ধ্বনিৰ লোপ হয় যদিও ইয়াৰ ভাৰাত কিন্তু বহুক্ষেত্ৰত লোপ নোহোৱাকৈয়ে ব্যৱহাৰ হৈছে; যেনে—পবাসো, ববো, অক্ষসক ইত্যাদি। এনেদৰে 'ক'ৰ পৰিৱৰ্তন মহাবাহীত হ'ব লাগে 'ছ'; ইয়াত কিন্তু 'ছ', 'হ' 'ক'ৰ

তিনিওটা হোৱা দেখা যায়। একাধিক ক্ষেত্ৰত এনে অনিয়মিত পৰিবৰ্তন লক্ষ্য কৰা যায়। তথাপিহে, পৰবৰ্তীকালত প্ৰধান শিষ্ট বা সাহিত্যিক-প্ৰাকৃতৰূপে সুপ্ৰতিষ্ঠিত হৈ উঠা মহাবাহুৰ বিশিষ্ট লক্ষণ-সমূহ লক্ষ্য কৰিব পাৰি।

ইয়াৰ ভাষা-বৈশিষ্ট্যৰ উল্লেখযোগ্য দিশ কিছুমান হ'ল :

(ক) স্বৰমধ্যৱৰ্তী অল্পপ্ৰাণ ব্যঞ্জনৰ প্ৰায় লোপ হোৱাৰ প্ৰৱণতা, কিন্তু 'ব' ধ্বনি বহুক্ষেত্ৰত বন্ধিত হোৱাৰ লক্ষণ, যেনে—
নিপুংগিকে>নিউনিএ (৩নং গাথা), গগন>গজন (৪নং গাথা)।

কিন্তু—কুলবধু>কুলবহু (৭নং গাথা), ববঃ>ববো (৬নং)।

(খ) মহাপ্ৰাণ ধ্বনিৰ 'হ'লৈ পৰিবৰ্তন, যেনে—মুখ>মুঅ (৩নং),
গাথানাম>গাহানঃ (১নং), শিখী>সিহী (৩নং),
শোভন্তে>সোহন্তি (১৫নং)।

(গ) ক্ষ>চ্ছ, 'ছ' আৰু 'ক'লৈ পৰিবৰ্তন, যেনে—লক্ষী>লছী
(৯নং), ক্ষিণ্ডঃ>ছিণ্ডো (৪নং গাথা), দক্ষিণানিলো>
দচ্ছিণানিলো।

(ঘ) ঙ, ঞ>স, যেনে—বিশেষয়ন্তি>বিসেসই (১৬নং), পুৰুষন্ত>
পুৰিসস (৯নং), শিখী>সিহী (৩নং)।

(ঙ) ন, ঞ>ণ, জ।

(চ) ঞ>জ, ই, উ, অমৃতময়>অমজমঅ (৪নং গাথা),

অমৃতম্>অমিঅঃ (২নং গাথা),

পৃষ্ঠম>পুট্ঠিঃ (১৭নং গাথা)।

(ছ) ঐ>এ, ই, ঔ>চৈ, ঔ>চৈঅ, ক্ষীৰৈক>ছিৰেক, দৈবৈক>
দেকন, সৈন্ধৱ>সিদ্ধব (১৫নং গাথা)।

ঔ>ও, অ, সকৌতুহলন্ত>সকৌউহলস (৫নং গাথা),

সৌমিত্ৰি>সৌমিত্তি (৭নং গাথা),

ব্যতিক্ৰান্তো>বোলাবিঅ (৫নং গাথা)।

- (জ) সমস্ত পদান্ত ব্যঞ্জনব লোপ আৰু ব্যঞ্জন লোপৰ ফলত অনুস্বাব ;
 যেনে—**জদ্বয়ম্** > **জিঅজ** (৮নং গাথা) ;
লক্ষ্মীমূহম্ > **লক্ষিমূহ** (১২নং গাথা) ।
- (ঝ) সংযুক্ত ব্যঞ্জন আৰু পদান্ত অনুস্বাবৰ পূৰ্বৰ দীৰ্ঘস্বৰ ব্ৰহ্মতা
 প্ৰাপ্তি , যেনে—**মৃগাকঃ** > **মিজকো** (১৫নং গাথা) ,
কাব্যঃ > **কয়** (১নং গাথা) ;
কাৰ্য্যানি > **কজ্জাই** (১৯নং গাথা)
- (ঞ) অ-কাৰান্ত শব্দৰ বিসৰ্গ 'ও'-কাৰত পৰিণত ; কিন্তু অন্ত স্বৰান্তৰ
 বিসৰ্গৰ লুপ্ত ; যেনে—**সহিতঃ** > **সহিও** ;
প্ৰবাসঃ > **পবাসো** ;
কিট **কোটেঃ** > **কোডে** বা **কোডিঅ** ,
চুয়াঃ > **চুয়া** ।
- (ট) বেক্ৰূত ব্যঞ্জনৰ দ্বিত্ব : **বৰ্জতাম্** > **বডট্** (১৩নং গাথা) ;
বড়িকাভিঃ > **বট্ টহিঃ** (২০নং গাথা) ;
নিৰ্গতঃ > **নিৰ্গগও** (১৪নং গাথা) ।
- (ঠ) সমীভয়ন প্ৰাপ্ত হৈ সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ সবলীকৰণ ; মূৰ্ধণীভয়ন,
 স্বতঃনাসিকীভয়ন, 'স্বব-সংকোচন' আদি ইয়াৰ অন্ত কিছুমান
 ধ্বনিতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য :
গোত্র > গোত্ৰ (১৪নং গাথা)	} সমীভয়ন ।
মোক্তো > মুক্তো (১৪নং গাথা)	
প্ৰতিপন্নঃ > পড়িয়ন্ন (১০নং গাথা)	} মূৰ্ধণীভয়ন ।
প্ৰতিয়া > পড়িয়া (১৮নং গাথা)	
বড়িকাভিঃ > বট্ টহিঃ (২০নং গাথা)	স্বব-সংকোচন ।
দৰ্শনম্ > দসন (স্বতঃনাসিকীভয়ন) ।	

কণতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্যসমূহ মহাবাহী প্ৰাকৃত অনুসৃত । সেইবাবে

মহাবাহুবীৰ ৫মীৰ ‘-আহি’ (যেনে—মুখাৎ>মুহাহি—মুখৰ পৰা); সপ্তমীৰ একবচনত ‘-ন্নি’ (ব্যসনে>বসণন্নি—বিপদত, বিভবে>বিহবন্নি—সম্পদত); কৰ্মবাচ্যত ‘-ইজ্জ’ (সহতে>সহিজ্জই; সূচ্যতে>সুইজ্জই); ক্ৰিয়াবাচক বিশেষ্যত ‘-উন’; নিমিত্তার্থক ক্ৰিয়াত ‘-উং’ (শ্রোতুম্>সোউং, স্বপ্তুম্>সোত্ং) ইত্যাদি ব্যৱহাৰ হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

মহাবাহুবীৰী প্রাকৃতত বচিত ‘দহমুহবহ’ অথবা ‘গউডবহো’, এই দুই মহাকাব্যত সমসাময়িক কথাভাষা বা লোকসাহিত্যাত্মকী অপভ্রংশ ভাষাৰ শব্দ বা ৰূপৰ ব্যৱহাৰ প্ৰায় নহৈছিল যদিও ‘গাহাসত্তসঙ্গ’ত যথেষ্ট অপভ্রংশৰ শব্দ আৰু ব্যাকৰণগত বৈশিষ্ট্য ব্যৱহাৰ হোৱা পৰিলক্ষিত হয়। ইয়াৰ কাৰণ এই বুলি সিদ্ধান্ত কৰিব পাৰি যে ইয়াৰ কবিতা বা গাথাসমূহত লোক-জীৱনৰ সুৰ সম্বলিত হোৱাই নহয়, কবিতাসমূহো সাধাৰণ জনসমাজৰ মাজত লোক-কবিতা বা লোক-গীত হিচাপে প্ৰচলিত হৈ আছিল, সেইবোৰৰে কিছুসংখ্যক সংগ্ৰহ কৰি পৰিমাৰ্জিত কৰি সাহিত্যিক-ৰূপ বা লেখিতৰূপ দিয়া হ’লেও লোক-জীৱনত প্ৰচলিত হৈ থকা দৈনন্দিন ব্যৱহৃত শব্দাৱলী আৰু কথিত-ৰূপৰ ঠাঁচ ইয়াৰ মাজত সোমাই পৰা স্বাভাৱিক হৈ পৰিছিল। সেয়েহে ইয়াৰ ভাষাক মহাবাহুবীৰ-প্ৰাকৃত বুলি ক’লেও ইয়াক ‘অপভ্রংশ-প্ৰভাৱিত মহাবাহুবীৰ’ বুলি ক’ব পৰা যায়। ‘মহ’, ‘তহ’, ‘জিএ’, ‘জিএ’, ‘এহি’ আদি শব্দৰ প্ৰয়োগ, এটা স্বৰৰ ঠাইত অল্প এটা স্বৰৰ প্ৰয়োগ (যেনে—দেৱব>দিৱব; পঙ্ক>পিক), বিভক্তিহীনতা (যেনে—লিখিতঃ>লিখিঅ, পাখা নং—১৮), স্বৰ-সংকোচন আদি অনেক অপভ্রংশৰ বৈশিষ্ট্য ইয়াৰ ভাষাই বহন কৰিছে।

শব্দ সম্ভাৱৰ ক্ষেত্ৰত মনকবিলম্বা কথা যে ‘দেবী’ বুলি অভিহিত কৰা আৰু দেবী বাতুব পৰা উদ্ভৱ হোৱা অনেক শব্দৰ ব্যৱহাৰ ইয়াত আছে। ইয়াত সন্নিৱিষ্ট ২০টা পাখাতে ‘জুবু’, ‘হলহল’, ‘হেআহি’, ‘উঅহ’, ‘পুপকুজা’ আদি ভালে কেইটা দেশৰ শব্দ দেখিবলৈ পোৱা

বায়। গতিকে 'সাতশ' বুলি কোরা গাথাসমূহত কিমান ইমান শব্দ থাকিব পাৰে সেইকথা সহজতে অনুমেয়।

অন্ত এক উল্লেখযোগ্য কথা হ'ল ঐক ভাষাৰ শব্দৰ সুসম্বন্ধিতকৈ ব্যৱহাৰ। পঞ্চম শতকৰ ৩৫নং গাথাত 'গঅণে বলাআপত্তিঃ কালো হোবং ব কডেই', এই শাৰীৰ 'হোবং' (সময় বা বণ্টা hour) মূলতে ঐক শব্দ 'হোব'; তদুপৰি পাবলীৰ ভাষাৰ শব্দ ছুই এটা লক্ষ্য কৰা যায়।

তলত 'গাহাসন্তসঙ্কে'ৰ পৰা লোৱা ২০টা গাথাৰ শব্দৰ সংক্ৰুত প্ৰতিকপ দি অসমীয়া অৰ্থ দিয়া হ'ল :

(১) সন্তসআইং—সন্তশতানি ; সাতশ।

কই-বঙ্কলেন—কবিত্বংসলেন ; কবিসকলৰ পৃষ্ঠপোষক।

কোডীঅ—কোটেঃ, কোটি কোটি বা কোটিব।

মজ্জাবাবন্দি—মধ্যকাৰে ; মাজৰ।

হালেন—হালেন, হালৰ দ্বাৰা।

বিবইআইং—বিবচিতানি, বচিত, (ইয়াত সংকলিত)।

সালংকাবাণং—সালংকাবাণাম্, অলংকৃত (বস, ছন্দ আদিয়ে)।

গাহানং—গাথানাম্, গাথাৰ।

(২) অমিঅং—অমৃতম্ ; অমৃতসমূহ।

পাউঅ-কঅং—প্ৰাকৃত কবিতা।

সোউং—স্ৰোতুম, শুনিবৰ কাৰণে (তুহুনন্ত শব্দ)।

কামস তত্ততত্তি—কামস্ত তত্ততত্তাম্ ; কামতত্ত্বৰ চৰ্চা।

(৩) বন্ধনকৰ্মনিউনিএ—বন্ধনকৰ্মনিপুণিকে ; নিপুণী বান্ধনী।

জুবনু—(ফেৰী শব্দ) থং কৰা। (মা জুবনু—থং নকৰিণা)।

বতপাডল—বত-পাটল ; বতী পাটল ফুল।

সুগন্ধং—সুগন্ধম্ ; সুগন্ধী।

সুধমাকঅং—সুধমাকতম্ ; সুধৰ বতাহ।

পিঅন্তো—পিরন্ ; পান কবি ।

ধুমাই—ধুমায়তে ; ধোরাই আছে , ধোরাই ওলাই আছে ।

সিহী—শিখী , জুই ।

পঙ্কসই—প্রঙ্কলতি ; বলি আছে । (ন পঙ্কসই , বলি
নাই বা বলি উঠা নাই ।)

(৪) অমঅমঅ—অমৃতময় , অমৃতসদৃশ , অমৃতময় ।

গগনসেহব—গগনশেখর , আকাশর মুকুট ।

বমনিমুহতিলঅ—বজনীমুখতিলক , বাতিব মুখর তিলক ।

(ইয়াত বাতিক এগবাকী নাবীৰ দবে কল্পনা
কবি চন্দ্রক সেই নাবীৰ মুখমণ্ডলর তিলক
বা ফোঁট বুলি কল্পনা করা হৈছে) ।

ছিবন্—ক্ৰিপ্ , (অনুজ্ঞাব ২য় পুরুষর একবচনত)—স্পর্শ করা ।

ছিন্তো—ক্ৰিণ্ডঃ , স্পর্শ কবিছিলো (অতীতকালত , ক্ৰিপ্ + ক্ত) ।

মমং—মাম্ ; মোক, মোকো ।

কবেহিং—কবেহিম্ ; কিরণসমূহর দাব ; কিরণেবে ।

(৫) অসমভমগুনা—অসমাপ্তমগুনা ; অসমাপ্ত প্রসাধনেবে ।

বচ্—ব্রজ ; বোরাই ।

সকৌতুহলস্—সকৌতুহলস্ত , অত্যন্ত ব্যগ্রভাবে বা অতি
কৌতুহলেবে ।

বোলাবিন্—বাভিকান্তো ; অভিক্রান্ত হ'লে বা খাউ পবি
গ'লে ।

হলহলস্—হলহল (দেশী শব্দ) উগ্র হেঁপাহ বা ব্যাকুলতা ।

পুত্তি—পুত্তি , কড়া (ইয়াত সুনন্দী নাবী অৰ্ঘত ব্যত্ৰহাব হৈছে) ।

লগ্‌নিহিসি—লগ্নিহাসি , লগ্ন লাসিব বা লগ্ন লগা ।

ন লগ্‌নিহিসি—লগ্ন নালাসিব । (ইয়াত 'লগ্ন নালাসি' অৰ্ঘত
ব্যত্ৰহাব হৈছে ।)

(৬) অঙ্ক—অঙ্ক ; আঙ্কি ।

সংস্বস্তীএ—সংস্বস্ত্যা , স্ববণ কবি ।

অহ্নিরমেহানং—অহ্নির মেহানম্ . নতুন মেহ ।

ববো—ববঃ ; শব্দ বা গর্জন বা গাঞ্জনি ।

নিশামিও—নিশামিতঃ ; শুনি বা শুনা গৈছে ।

বজ্ঝ-পডহো—বধ্য পটহঃ , বধ্যভূমীত বজ্জোরা বাজনা ।

(৭) দিঅবস্—দেববস্তু ; দেওবেকক (গিবিলেকক ভায়েকক) ।

অশুদ্ধমনস্—অশুদ্ধমনসঃ ; কলুসিত চিত্ত ।

কুলবহু—কুলবধু ; সজ বংশীয় সজ্জাতা নাবী ।

নিঅঅকুড—নিজ কুড্য ; নিজা কোঠাব বেবড ।

লিহিআইং—লিখিতাম্ , লেখিত বা লেখি ধোরা ।

দি অহং—দিরসং , দিন ব্যাপি বা গোটেই দিন ধবি ।

বামানুলগ্—সৌমিত্তি-চবিআইং—বামানুলগ্-সৌমিত্তি-চবিত্তানি ,

বাম-অনুবক্ত লক্ষণব চবিত্তারলী ।

(৮) সব্ভারণেহ—সম্ভার-স্নেহ ; সম্ভার (প্রেম) আক স্নেহ ।

ভবিএ—ভবিতে , পবিপূর্ণ ।

বজ্জজ্জই—বজ্জাতে , অনুবক্ত বা আকর্ষিত হোরা ।

ভুত্তমিনং—যুক্তমিদং ; যুক্তিমুক্ত ।

অনহিঅএ—অন্ত হ্রদয়ে , অন্ত হ্রদয়ক (অর্থাৎ প্রেমশূন্য হ্রদয়ক) ।

হিঅঅং—হ্রদয়ম্ ; হ্রদয় ।

দিজ্জই—দীর্ণতে , দিলে ।

(৯) আবত্তত্তস্—আবত্তমানস্ত ; কোনো কাম আবত্ত কবা জনব ।

ধুঅং—ধ্রুবম্ ; নিশ্চিতভায়ে ।

পুকিসস্—পুরুষস্ত ; পুরুষব ।

অনাবত্তে—ন-আবত্তে , আবত্ত নকবিলে ।

হোই—ভরতি , হয় ।

লক্ষী—লক্ষীঃ ; লক্ষী (ইয়াত ধন পইচা বুজাইছে) ।

(১০) তুচ্ছ কএ—তর কতে ; তোমার কাবণে ।

ধীনো—স্বীগঃ ; ধীনপ্রাপ্ত হোরা, ধীনাই হোরা ।

সুমহিলো—সুমহিলঃ ; কপরভী দ্রী ।

হলিঅউত্তো—হলিক পুত্রঃ ; কষক-পুত্র ।

মচ্চবীণীএ—মৎসবিন্যা ; দৈর্ঘ্যপবায়ণাব দ্বাবাও ।

দোচ্চঃ—দোভ্যাম্ ; বার্তা অনা-নিয়া কবা (ইয়াত 'দুতীৰ কার্ণ'
এই অর্থ বুজাইছে) ।

পড়িরম—প্রতিপন্নঃ ; গ্রহণ কবা ; লোরা হৈছে ।

(ইয়াত 'অরলনন' কবা অর্থত বারংকত ।)

(১১) দিট্ঠা—দৃষ্টাঃ ; দেখা গৈছে ।

চুআ—চুভাঃ ; ম'ল বা মুকুল (আমব) ।

অগ্গ্বাইআ—আজ্ঞাসিতাঃ ; গন্ধ পোরা হৈছে ।

দক্ষিণানিলো—দক্ষিণানিলঃ ; দক্ষিণ-বতাহ বা বসন্তব বতাহ ।

সহিও—সহিতঃ ; সহজ কবা হৈছে ।

কজ্জাই—কার্ধ্যানি ; কর্তব্য বা কাম ।

গক্কাই—গুরুকানি ; ডাঙব, গভীৰভব ।

মামী—মাতুলী ; মামী (ইয়াত স্বাক্ষরী বা সখী অর্থত
বারংকা হৈছে ।)

বল্লহো—বল্লভঃ ; প্রিয়, মনমব ।

(১২) নমহ—নমত ; নমস্কাৰ কবা ।

বল্লহে—বল্লহসি ; বন্ধদেশত বা বন্ধস্থলত ।

লক্ষ্মীমুহঃ—লক্ষ্মীমুহম্ ; লক্ষ্মীদেবীর মুখ ।

কোত্তথহসি—কৌন্ততে, কৌন্তত মণিত ।

মঙ্গপবিহীন—মঙ্গপবিহীনম্ ; নিষ্কলংক ।

সসিহিবঃ—সসিহিবম্ ; চন্দ্রবিম্ব ।

সুবরিবক—সুবরিবে ; সুবরিবত ।

(১৩) গম্মিহিসি—গম্মিহিসি ; বাব পানিবা ।

তস্—তন্ত্ ; তেওঁৰ ।

পাসং—পাৰ্শ্বম্ ; কাৰলৈ ; ওচৰলৈ ।

মা তুবস—মা তুবস্ ; উৎকণ্ঠিত বা উদ্ভীৰ নহ'বা ।

বড্-উ—বৰ্দ্ধতাম্ ; বৃদ্ধি হওক ; ওপৰলৈ উঠক ।

মিঅঙ্কো—মুগাঙ্কঃ ; চন্দ্র ।

চন্দিআই—চন্দ্ৰিকায়াম্ ; জোনাৰত ।

মুহং—মুখম্ ; মুখ ।

(১৪) গিঅঙ্কো—গীৰ্ঘ্মানে ; গাওঁতে, গাই থাকোঁতে ।

মজল-গাইআহিং—মজল-গায়িকান্তিঃ ;

মজলসূচক নামগোৱা বা গীত গোৱা নামন্তী
বা গায়িকা সকলে ।

ববংগাতদিম্ অন্নোএ—ববংগাত-মন্ত-কৰ্ণায়ঃ ;

ববাব নাম মনোযোগ দি ।

সোউঃ শ্ৰোতুম্ ; শুনিবৰ কাৰণে বা শুনি ।

হোন্ত বহআইএ—ভৱিষ্যদ্বাংসা , ভৱিষ্যত-কইনাৰ ।

নিগ্-গও—নিৰ্গতঃ ; ওলাই অহা (ইয়াত 'হৈ উঠা') ।

উঅহ—পশ্চত ; চোৱা ।

বোমকো—বোমাকঃ ; বোমাকিত ; উল্লাসিত ।

(১৫) সিঙ্কর-পন্নম—সৈন্ধব-পৰ্বত ।

সঙ্কহাইং—সঙ্কায়ানি ; দৰে, নিচিনাকৈ ।

ধোত-তুল-পুঞ্জ সবিসাইং—ধূত-তুল-পুঞ্জ-সদৃশানি ;

ধোত বা কমোৱা তুলাব দ'খৰ দৰে ।

সুঅনু—সুতনু ; সুন্দৰী (সযোজন) ।

সোহতি—শোভন্তে ; শোভিত হৈছে, শোভা পাইছে ।

মুকোঅআই—মুকোণকানি ; পানীহীন, পানী আইকিয়া হোৱা ।

সবএ—অবদি ; অবংকালত ।

সিঅব্-ভাইং—সিজাজানি ; বগা কেবলোৰ ।

(১৬) বিবহানলো—বিবহানলঃ, বিবহ্ন তাপ।

সহিষ্কই—সহ্যতে, সহিব পৰা।

বল্লভজনস্—বল্লভজনস্ত; প্রিয়জনব।

একগংগাম—এক-গ্রাম; একে গাঁৱত।

পবাসো—প্রবাসঃ, প্রবাস থটা, আতৰি থাকিব লগা হোৱা।

মাত্ৰ—মাতঃ, মাতৃ, আই। (সম্বোধনত)

বাসসেই—বিশেষয়তি, বিশেষকৈ বা তাতকৈ।

(১৭) পুট্ঠিঃ—পৃষ্ঠম, পিঠি।

পসন্মু—প্রোক্ষ, মচি পেলোৱা।

কিসোঅবি—কুশোদৰী, (সম্বোধনত ব্যৱহৃত)।

পড়ীহব—পশ্চাদ্গৃহ, ঘৰৰ পিছফাল।

অংকোজ—অংকোট, আখৰোট গছ।

হেআহিঃ—(দেখী শব্দ) অৰ্থ—চতুৰা।

দিশবজাআহি—দেৱৰ জায়াভিঃ, দেওবেকৰ পত্নীয়ে।

উজ্জুএ—জুজুকে, সবলা, সবলয়না।

কলিজ্জিহিসি—কলিঙ্গসে, ধৰা পেলাব।

মা কলিজ্জিহিসি—ধৰা পেলাব নোৱাৰিব।

(১৮) পলোএমি প্রালোক্যামি, দৃষ্টিপাত কৰে।

দীসসে—দৃশ্যসে, দেখা পোৱা যায়।

ভন্তো—ভন্তঃ, ভাঙেই; ভাত।

তুহ—তুয়; তোমাৰ।

পড়িমাপড়িবাতিঃ—প্রতিমাপ্রতিপাটিম্, চিত্ৰসমূহক বা

ছবি সমূহক।

দিশাঅকঃ—দিশাচক্ৰম্; দিশচক্ৰ।

(১৯) সুগ্ৰউ—সুপাত্যম্; খোৱা, শুই থকা।

তইও—তুভীৰ, তিনি। জামো বায়ঃ, আহব।

সহিও—সখ্যঃ; সখীলকল (সম্বোধন)।

ডনহ—ডনয় ; কোরা ।

সেহালিআনঃ—শেকালিকানাম্ ; শেরালি ফুলব ।

সোত্ৰুঃ—স্বপ্তুয় ; শুবলৈ ।

সুঅহ—অপিত ; শুই থকা ।

(২০) জং জঃ—যং যং ; যি যি ; যিবোব ।

আলিহই—আলিখতি ; চিত্ৰিত কৰা ; চিত্ৰ অংকিত কৰা ।

আসাৰট্‌টাহিঃ—আশাৰাতিকাতিঃ ; আশাকপী তুলিকাৰে ।

হিঅঅকলঅম্মি—হৃদয়কলকে ; হৃদয়-কলকত ।

তং তঃ—তং তং ; সেইবোব ।

বালোক—বালইব ; বালকৰ দৰে ।

নিহঅঃ—নিভৃত্তম্ ; গোপনে ।

হসিউন—হসিডা ; হাঁহি ।

পম্‌হসই—প্রমুখতি ; মচি পেলাই ।

॥ অভিজ্ঞান-শকুন্তলম্ ॥

[বন্ধিষ্ণু আৰু ধীৰুৰ বাৰা মাগধী প্ৰাকৃত হোৱাৰ কাৰণে মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য, যেনে—ব>ল, স, ব>শ, জ>ষ, ক>ক্ষ আৰু পিছত বৰ্ণ-বিপৰ্যয়; জ>ঞ, পদমধ্যস্থিত 'দ' আৰু 'ধ'-ৰ অৱস্থিতি (যেনে—মালেধ, ভবিষ্য্দি), অ-কাৰান্ত শব্দৰ বিসৰ্গৰ 'এ'-কাৰত পৰিণতি বা লোপ, সমীভৱন নোহোৱাকৈ যুক্তব্যঞ্জনৰ ব্যৱহাৰ (যেনে—হন্ত, হস্তিষ্কঙ্ক) অথবা নতুন ধৰণেৰে সমীভৱন হোৱা (যেনে—মৎস্ত>মচ্চ; বিক্ৰমার্ধম্> বিক্ৰমন্ত) দেখিবলৈ পোৱা যায়।

আনহাতে নাগৰক বা নগৰপালৰ ভাষা শৌৰসেনী প্ৰাকৃত হোৱাৰ কাৰণে শৌৰসেনীৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য, যেনে স্বৰমধ্যবৰ্তী 'দ' আৰু 'ধ'-কাৰৰ অৱস্থিতি, কিন্তু অন্ত অন্তপ্ৰাণৰ লোপ আৰু মহাপ্ৰাণৰ 'হ'-কাৰত পৰিণত, ক>ক্খ আদি দেখিবলৈ পোৱা যায়।

তলত পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰাৰ বিষয়ে বিশদ আলোচনা নকৰি কেৱল শব্দসমূহৰ সংস্কৃত ৰূপ আৰু সেইবিলাকৰ অসমীয়া অৰ্থ দিয়া হ'ল।]

॥ বন্ধিণী ॥

হণ্ডে—অহো, হেব', ঐ, হেবো।

কুণ্ডীলমা—কুণ্ডীলক, চোৰ।

কধেহি—কথয়, ক, কোৱা।

কহিং—কহ্নিন, ক'ত।

তুএ—তুয়া; তই (তুচ্ছাৰ্থত); এখে—এখ; এই।

মহালক্ষন—মহাবল্ল, মহাবল্ল।

ভাস্তলে—ভাস্কৰ; উজ্জল।

উক্তিগ্রন্থকথনে—উৎকীর্ণনাম্যাক্ষবঃ ; নাম লেখা থকা ।

লাজকীয়—বাজকীয়, বাজকীয় ।

অঙ্গুলীঅএ—অঙ্গুলীয়ক ; আঙুলিটো ।

শমাশাদিদে—সমাসাদিতঃ ; সমাচাৰ দিৱা বা কথাবোৰে ক ।

॥ বীৰবকঃ ॥

পশীদন্ত—প্রসীদন্ত , প্রাসন্ন বা সমন্ন হওক ।

ভারমিশ্ৰা—ভারমিশ্রাঃ ; মহোদয়সকল ; বা মাননীয় মহাশয়
সকল ।

হগে—অহকে (অহম্ + ক প্রত্যয়) , অহকঃ > হকঃ > হদম > হগে ,
মই ।

ঐদিশ্ৰা—ঐদৃশস্ত , এনেকুৱা বা এনেধৰণৰ ।

অকদ্ষশ্ৰা—অকার্ষস্ত ; অকাৰ্ষ বা অস্তায় বা নকবিব লগা কাৰ ।
কালকে—কাৰকঃ ; কৰা ।

॥ প্রবন্ধঃ ॥

শোহণে—শোভনঃ ; ভাল বা উজ্জ্বল বা সুন্দৰ ।

বম্হণে—ব্রাহ্মণঃ ; ব্রাহ্মণ বা বামুন ।

ভি—ইতি ।

কদ্বা—কৃদ্বা , কবি ।

লঞঞা—বাজা ; বজাব দাবা ।

পলিগ্গহে—পৰিগ্ৰহঃ ; লান ।

দিৱে—দন্তঃ ; দিৱা ।

॥ বীৰবকঃ ॥

দাব—তাবৎ ; তেজ্জ, তেতিয়াহঁলে ।

শকাবদালবাসী—শকারভাববাসী ; শকাবভাবত বাস কৰা ।

বীৰলে—বীৰবঃ ; আলোৱা বা মাৰ্জবীয়া ।

॥ দ্বিতীয় ॥

পাউচলা—পাটুচর, চোব, অবাইতঃ ।
 অস্মেহিং—অস্মাভিঃ ; আমাৰ দ্বাৰা বা আমি ।
 যাদিং—জাতিম্ ; জাতি ।
 বসাদিং—বসতিম্ ; বাসস্থান ।
 পুচ্চিদে—পুচ্ছিতঃ ; সোধা ।

॥ আগবকঃ ॥

লুঅঅ—লুচক ; বন্ধি এজনৰ নাম ।
 সৰং—সৰ্গম্ ; সকলো ।
 কমেণ—ক্রমেণ ; ক্ৰমানুসাৰে ; একালৰ পৰা ।
 পড়িবন্ধেধ—পৰিবন্ধেত , প্ৰতিবিধান বা বাধা আৰোপ কৰা ।

॥ উভৌ ॥

লাউন্তে—ৰাজপুত্ৰঃ বা ৰাজযুত্ৰঃ ; ৰাজপুত্ৰ বা ৰাজকৰ্মচাৰী ।
 আনবেদি—আজ্ঞাপয়তি , যি আদেশ বা আজ্ঞা ।
 লবেহি—লপহি ; কৈ যা ।

॥ বীৰবকঃ ॥

যালবড়িগ্নদীহিং—জালবড়িগ্নপ্ৰভৃতিভিঃ ; জাল-ববন্দী প্ৰভৃতিৰ
 দ্বাৰা ।

মশ্চ—মংস্ত্ৰ ; মাছ ।
 মশ্চবন্ধনোৱাএহি—মংস্ত্ৰবন্ধনোপায়ৈঃ ; মাছ ধৰা উপায়েৰে বা
 সঁজুলিৰে ।

কুড়ুম্বলনং—কুটুম্বভৰণম্ ; আত্মীয়-অজনক ভৰণ-পোষণ ।
 কলেমি—কৰোমি ; কৰো ।

॥ আগবকঃ ॥

বিস্ত্ৰকোৱানি—বিস্ত্ৰকঃ ইমানীদৃ ; এইটো বিস্ত্ৰক ।
 আজীয়ো—আজীৱ্য , জীৱিকা ।

॥ বিবৰ্জন্য ॥

ভট্টক—ভট্টকঃ ; ভাণ্ডারী বা মহোদয় ।

বহয়ে—সহজঃ ; সহজাত বা জন্মজ ।

বিবৰ্জনীয়কে—বিবৰ্জনীয়কঃ ; বৰ্জনীয় বা পবিত্র্যাজ্য ।

পশুমালী—পশুস্বামী ; পশুহত্যাকাষক ।

কলেমি—কবোমি ; কবি থাকে বা কবে ।

দালুনঃ—দাকগম্ ; নিষ্ঠুর ।

অনুকম্পামিহলে—অনুকম্পামুহুরণি ; অনুকম্পাবে জরীভূত ।

শোনিকে—সোনিকঃ ; হত্যাকাষী বা কড়াই ।

একদিয়শঃ—একদিবসম্ ; এদিনাধম ।

লোহিদমশ্চকে—বোহিতমশ্চকঃ ; বৌমাহ ।

খণ্ডশো কপ্লিদে—খণ্ডশঃ কপ্লিতঃ ; টুকুবা টুকুর কবা ।

উদলব্ভস্তলে—উদবাত্তাস্তবে ; পেটে ভিত্তবত ।

পেঙ্কামি—প্রেক্ষামি ; দেখিলেঁ বা দেখা পালেঁ ।

পশ্চা—পশ্চাৎ ; পিছত ।

বিক্রমস্তঃ—বিক্রমার্থম্ ; বিক্রী কবির বাবে বা বেচির বাবে ।

দশশস্ত্রে—দর্শয়ন্ ; দেখুবার্ত্তে ।

এন্তিকে—অত্রকঃ ; এয়াই বা এইখিনিয়েই ।

আগমে—আগমঃ ; পোতার বা আগমনব ।

কুট্টেধ—কুট্টয়ধ ; কুটি কুটি কটা ; খণ্ড খণ্ডকৈ কটা ।

॥ আগমিকঃ ॥

জামুঅ—জামুক , অস্ত্রজন বন্ধিব নাম ।

অঅঃ—অয়ঃ ; ইয়াব ।

বিসঙ্গমকো—বিসঙ্গমকঃ ; মাহ মাহ মোকোরা বা আদিব মোক ।

বিমবিসমকো—বিমবিসম্য ; চিত্তাব বিমর বা চিত্তনীর ।

বাকউলঃ—বাকমূলম্ ; বাকপুৰি বা বাকপুৰ ।

॥ বক্ষিণো ॥

গতিশ্চেন্দ্রা—

॥ নাগবিকঃ ॥

গৌড়বহুআবে—গোপুব্ধাবে ; বাজপুবীৰ ছুরাব বা নগব-ঘাব ।

অগ্নমস্তা—অগ্নমস্তা ; সারধানেরে বা সতর্ক হৈ ।

পড়িবালেধ—প্রতিপালয়ত ; ধবি বখা বা বাধি খোরা বা

প্রতিপালন কবা ।

নিকমামি—নিক্রমামি ; ঘূবি অহা ।

॥ উভো ॥

শামিগ্নশাদন্তঃ—স্বামী-প্রসাদার্থঃ ; বজাব অনুগ্রহ লাভার্থে ।

॥ সূচকঃ ॥

চিলাঅদি—চিবায়তে ; দীঘলীয়া কবা বা দেবি কবা ।

॥ জাম্বুকঃ ॥

অরশলোরশপানীঅ—অবসবোপসপনীয়াঃ ; অবসব বা আজবি

সময় চাই ।

লাঅনো—বাজানঃ ; বজাব ।

হোন্তি—ভরন্তি ; হ'ব পবা বা পাব পবা ।

॥ সূচকঃ ॥

কুলন্তি—কুবন্তি ; সুবন্তকরা বা কুটকুটরা ।

অগ্নগহস্তা—অগ্রহস্তাঃ ; হাতব আগ অর্থাৎ আগুনীরোব ।

বাবাদেহুঃ—ব্যাপাদয়িতুন্ ; বধ কবিবব কাবণে ।

॥ বীজকঃ ॥

মালিহাদি—নোহতি (না + ইতি ; ইতি > অইতি > অবিহি >

অলিহি))

অলিহি + ন = নালিহি ; বোধ্য বা উচিত নোহোরা ।

॥ জাদুকঃ ॥

ঈশলে—ঈশবঃ ; ঐচ্ছ ।

লাজলাখনঃ—বাজ আদেশ বা বজাব আদেশ ।

গেন্‌হিঅ—গৃহীত্বা ; গ্রহণ কবি ; লৈ ।

শউলানঃ—শকুলানাম্ ; কুলুবব ।

পেক্‌কশি—প্রেক্ষসে ; দেখা ; দেখিবি ।

গিদ্ধশিআলানঃ—গৃধ্র-শৃগালানাং ; শকুন-শিয়ালব ।

॥ দ্বীকবকঃ ॥

হা হদে ন্মি—হতঃ + অন্মি ; মহে মবিলেঁ ।

॥ নাগবকঃ ॥

মুক্ষেধ—মুক্তত , মুকলি কবি দিয়া ; খুলি দিয়া ।

জালোরজীরিনঃ—জালোপজীরিনঃ ; জালোরাটোক ।

উববল্লো—উপপন্নঃ ; প্রমানিত হৈছে ।

অম্‌হ-সামিনা—অশ্বৎ-স্বামিনা ; আমাব ঐচ্ছুরে ।

॥ সূচকঃ ॥

বমবশদিং—বমবসতিং ; বম্ব বাসস্থান ।

গহ্‌অ—গহ্বা ; গৈ ।

পড়িনিউত্তে—প্রতিনিবৃত্তঃ ; পুনর দৃষ্টি অহা ।

॥ দ্বীকবকঃ ॥

তব কেসকে—তব কুণ্ডে ; আপোনাৰ কাবণেই ।

বীখিদে—জীরিতম্ ; জীয়াই থাকিলেঁ ।

॥ নাগবকঃ ॥

উট্‌ঠেছি—উত্তিষ্ঠ ; উঠ বা উঠা ।

তট্টিনা—তট্রা ; আত্মীয়ে ; ঐচ্ছুরে ।

অজুলীঅজুলস্মশিতো—অজুলীককুল্যস্মিতঃ ; আঙঠিব মূল্যব

সমান ।

পাবিদোসিও—পাবিতোষিকঃ ; পুৰস্কাৰ ।

পসাদীকিদো—প্রসাদীকৃতঃ ; সম্ভষ্ট হৈ ।

গেন্‌হ—গৃহান্ ; লোৱা ; গ্রহণ কৰা ।

॥ ধীৰবকঃ ॥

অনুগহিদে—অনুগৃহীত ; ধন্ত হোৱা বা অনুগৃহী হোৱা ।

॥ জাম্বুকঃ ॥

শূলাদো—শূলাং ; শূলৰ পৰা ।

ওদালিঅ—অৱতাৰ্ধ (অবভক্তিৰ কাৰণে 'অৱদাবিঅ' > 'অওদাবিঅ'
= ওদালিঅ—উলিয়াই আনি ।)

হস্তিঙ্কজং—হাতিৰ কান্ধ বা পিঠি ।

শমালোবিদে—সমাবোপিতঃ ; বহুওৱা বা আৰোপিত কৰা ।

॥ সূচকঃ ॥

মহালিহলদনেন—মহাৰ্হবদ্ভেন ; মহামূল্য বস্তুখচিত ।

হোদকং—ভবিষ্যৎ ; হৈ থাকিব বা হ'ব ।

॥ আগবকঃ ॥

ভট্টিনো—ভৰ্তৃঃ ; স্বামীৰ ; (বজাৰ) ।

মহাবিহবদনং—মহাৰ্হবদ্ভং ; মহামূল্য বস্তু ।

ভকেমি—ভৰ্করামি ; ভাৱ হয় ; মনত হয় ।

হিঅঅট্ঠদো—হৃদয়স্থিতঃ ; হৃদয়ত থকা ।

মুমবীদো—মুৰ্বিতঃ ; মনলৈ অহা বা মনত পৰা ।

পেক্খিঅ—প্ৰেক্ষ্য ; দেখি ।

মুহুত্তঅং—মুহুৰ্ত্তং ; মুহুৰ্ত্তৰ কাৰণে ।

পইদিগম্ভীবো—প্রকৃতিগম্ভীৰঃ ; স্বভাৱ-গম্ভীৰ ।

পজ্জসুম্মঅমনো—পৰ্য্যুৎসুৰ্জমনাঃ ; উৰ্ব্বয়মনা বা বিচলিত চিত্ত ।

॥ কুকবঃ ॥

ভট্টা—ভৰ্তা ; পুৰুষ ; বজা ।

॥ জাম্ববঃ ॥

মন্ডলীশতু—মন্ডলশব্দোঃ ; মন্ডল শব্দ ।

॥ ধীমবকঃ ॥

তুস্মান—আপোনালোকব ।

শূলামূল্য—সুবামূল্য , সুবাব মূল্য ।

ভোহ—ভাষতু , হওক ।

॥ জাম্ববঃ ॥

মহন্তলে—মহন্তবঃ , মহৎ ।

পিসবঅশশকে—প্রিয়বয়স্ককঃ , প্রিয়বদ্ধ ।

কাদম্বলী শঙ্কিকে—কাদম্বরী-শঙ্কিকম্ , মদ উপহাবেবে ।

প্ৰথমঃ—প্রথমঃ , প্রথম ।

শোহিদে—সৌক্লদঃ , সৌহার্দ্য , বন্ধুত্ব ।

ঈশ্চীঅদি—ইচ্ছাতে , ইচ্ছা করবে ।

শুণ্ডিকাগালঃ—শৌণ্ডিকাগাবম্ , মদ বেচোতার দ্বব ।

গল্গল্য—গল্গল্যঃ , গাও ।

॥ कर्पूर-मञ्जरी ॥

[यदि कवि-नाट्यकार बाजशेखरे 'कर्पूर-मञ्जरी' सट्टकथन 'सकलः पवित्रविद्य पाण्डुरङ्गे'—'संस्कृत पवित्राव कवि प्राकृतत वचना' कवा बुलि सट्टकथनिव आवस्तुगिते स्थापक आक पाविपाश्चिकव कथापकथनव जवियते कैहे,—प्रकृतते साहित्यिक-प्राकृत बुलि थात कोनो एटा निर्दिष्ट प्राकृतत এইखन वचना कवा बुलि क'व नोरावि । बाजशेखरव समय नवम शताब्दीव শেষ आक दशम शताब्दीव प्रथमार्ध बुलि अनुमान कवा हैहे । সেই समयत कोनो एटा प्राकृतेই निर्दिष्ट कपत प्रचलित नाছিল . ववः पविर्वातित कपत 'अरहट्'त वा लौकिक अपभ्रंशत पविणत हैहिल आक ताते साहित्यादिओ सृष्टि हैहिल . आनहाते जनसाधारणव वाक्-व्यवहारत कथा-कपटो अधिक सबल है 'देशी' (विद्यापतिव भाषावे 'देसिल वयना') बुलि पविचित हैहिल । सेयेहे बाजशेखरे 'प्राकृत' बुलि कोनो एटा निर्दिष्ट प्राकृत नैले शौबसेनी-महाबाह्मीव आधारत (प्रधानकै शौबसेनीव आधारत) अपभ्रंश-अरहट् आक 'देशी' वा कथा-कपव उपानान समिश्रण कवि साधारणतारे 'प्राकृत' बुलि क'व परा भाषाते 'कर्पूर-मञ्जरी' वचना कविहिल ।

कवि बाजशेखर 'मध्यदेश'व कुर्ब-प्रतिहारव बजा महेश्वरपालव सत्ताकवि आहिल कावणे आक निजेओ एगवाकी विद्वत् संस्कृत पण्डित होरा हेतुके म्यादेशीय संस्कृत-अनुगत शौबसेनीके, वाक भास आदि नाट्यकार सकले प्रधान प्राकृत-रूपे तेल्लोकव नाटकत व्यवहार कविहिल,—ताके प्रधान अलङ्कार हितापे लैहिल , किन्तु इतिअद्यो महाबाह्मी प्राकृतत महाकाव्य, वीति-काव्य आदि सृष्टि है जनप्रिय होरात आक ईराक एक बाल-विशिष्ट प्राकृत बुलि वैराकविक सकले वीकृति निरात महाबाह्मीको व्यवहार कविहिल । সেই कारणे ईराव

ভাৰাত সংস্কৃতৰ 'ক' ধ্বনি শৌৰসেনীত 'ক্খ' হোৱা যেনেদৰে দেখিবলৈ পোৱা যায়, আনকালে মহাবাহুীত 'ক্খ' হিচাপে হোৱা পৰিবৰ্তনো দেখিবলৈ পোৱা যায় : শৌৰসেনীৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য অক্ষৰাধ্যায়ত 'ক' আৰু 'ধ'-কাৰৰ অৱস্থিতি যেনেদৰে দেখিবলৈ পোৱা যায়, তেনেদৰে মহাবাহুীৰ স্বৰমধ্যৱৰ্তী অল্পপ্ৰাণৰ বিলোপ আৰু মহাপ্ৰাণৰ 'হ'-কাৰত পৰিণত হোৱাও দেখিবলৈ পোৱা যায়। ঠিক এনেদৰে মহাবাহুীত কৰ্মবাচ্য গঠনত '-ব' প্ৰত্যয় '-ইজ্জ' হোৱা আৰু শৌৰসেনী-মাগধীত '-জ্জ' হোৱা ; ক্ৰিয়াবাচক বিশেষ্য গঠনত '-ইঅ', '-জ্জ' ('ক' আৰু 'গম্' ধাতুৰ পিছত '-জ্জ' প্ৰত্যয়) শৌৰসেনীৰ বৈশিষ্ট্য যিদৰে দেখা যায়, মহাবাহুীত সমানে প্ৰয়োগ হোৱা '-উন'ৰ ব্যৱহাৰো ইয়াত দেখা পোৱা যায়। ঠিক এনেদৰে সপ্তমীৰ একবচনৰ সংস্কৃতৰ '-শ্বিন্', মহাবাহুীত '-শ্বি', শৌৰসেনীত '-মহি' হোৱা দুয়োটা দেখিবলৈ পোৱা যায়। তদুপৰি নিমিত্তাৰ্থক ক্ৰিয়া গঠনত মহাবাহুীৰ '-উং' আৰু শৌৰসেনী-মাগধীৰ '-হুং' দুয়োটা কণৰ প্ৰয়োগ হৈছে। গত্যাংগ আৰু পত্যাংগ সকলোতে উভয় কণবোৰ লক্ষ্য কৰা যায়।

তদুপৰি অপভ্ৰংশ-অৱহট্টৰ শব্দ যেনে 'কুজ', 'মহ', 'ধব', 'বাহিবা', 'ভুঞ', 'ধব' আদি শব্দ যেনেদৰে পোৱা যায়, তেনেদৰে তৎকালীন সময়ত প্ৰচলিত 'দেখী' বুলি খ্যাত শব্দ আৰু 'দেখী' ধাতুৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা শব্দ-সম্ভাৰো অবাধ আৰু বুদ্ধগতিৰে ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা পোৱা যায়। এনে কিছুমান দেখী শব্দ হ'ল : চইজ, হুলবোলা, হুককাৰিঅ, চিলঅবা, ভোজভি, ভবট্টিণ, নিপ্পট্ট, বিট্টালিনি, চক, টেটা, পাড়িসিদ্ধি, টুৱৰ, কড়িল্ল, বড়ৰ, সাললিঅ, সিহন, বোসনিঅ, মবট্টো, লংসিয়, চমিয়, ববিজ, চক্কা, লট্টৰ, থকত, থক্কাঅ, কুখজ, চক্কা মহজ, বাউজিঅ, আঅজন ইত্যাদি।

বৈজ্ঞানিক আৰু শব্দ-সম্ভাৰ এনে মিলিত কণ লক্ষ্য কৰি 'কপুৰমজৰী'ৰ প্ৰাকৃতক 'মিলিত প্ৰাকৃত' বা সাধাৰণভাৱে 'প্ৰাকৃত' বুলিয়েই অভিহিত কৰিব পাৰি।

তলত বৈয়াকৰণিক দিশৰ বিশদ আলোচনা নকৰি 'প্ৰথম জৱনিকা'ৰ শব্দসমূহৰ সংস্কৃত ৰূপ দি অসমীয়া অৰ্থ মাথোন দিয়া হ'ল।

॥ প্ৰথমঃ জৱনিকান্তৰম্ ॥

১মঃ শ্লোক :

ভদ্ৰং—ভদ্ৰম , মংগল বা কুশল।

হোউ—ভৱতু ; হওক , হোৱা।

সবস্‌সইঅ—সবস্বত্যাঃ , সবস্বতীৰ।

কইনো—কবয়ঃ , কবিসকলৰ।

নন্দন্ত—নন্দন্তো , আনন্দ কৰক।

বাসাইনো—ব্যাসাদয়ঃ , ব্যাস আদি কবিসকল।

অন্নানং পি—অন্তেষাম অপি ; অন্তঃসকল কবিৰো।

পঅট্টউ—প্ৰৱৰ্ত্ততাম্ ; প্ৰৱৰ্ত্তিত হওক।

ছইল—(দেশী শব্দ ; অৰ্থ বিজ্ঞান বা বিদগ্ধ)।

ছইলপিয়া—ছইলপিয়া , বিদগ্ধজনৰ প্ৰিয়।

বজ্জোমী—বৈদৰ্ভী ; হিন্দু দেশৰ কবিসকলৰ ৰচনা-বীতি।

মাম্বহী—মাগধী , মগধ দেশৰ কবিসকলৰ ৰচনা-বীতি।

পঞ্চালিআ—পাঞ্চালিকা , পাঞ্চালদেশৰ কবিসকলৰ ৰচনা-বীতি।

বীড়ও—বীড়িঃ , বীতি বা শৈলী।

বিলিহন্ত—বিলিহন্ত ; আত্মদান কৰক।

কক্কুসজা—কাব্যকুশলাঃ , কাব্য বসিক ; কাব্যকুশল।

জোনহং—জ্যোৎস্বাম্ , জোনাক।

চওবা—চকোবাঃ—চকোৱা বা চাকৈ চবাই।

২মঃ শ্লোক :

অকলিত—

পৰিবন্ত

বিব্‌ভমাই—বিজ্ঞান , উদ্ভেজনা।

চুখনড়বাই—চুখনড়বানি ; চুখনব আড়ব ।

অবতিঅখনতাডনাই—অবতিত ত্তনতাডনানি ; ত্তনব পীড়নু নখটা ।

নিচ্চ—নিত্য ; সদায় ।

অনলবসেনমোহনাই—অনলবাত্যোমোহনানি ; অনংগবতি

মিলনক ।

৩য় শ্লোক :

সসিংঃডমঃডনানঃ—সশিখঃসমঃসুনাম্ ; চন্দ্রকলারঃবিকৃষিত ।

সমোহনাসান—সমোহনাশয়ানাম্ ; প্রণয়ব অভিলাষী ।

সুবনপিআনঃ—সুবজনপ্রিয়ানাম্ ; দেহভাসকলব প্রিয় ।

গিবিসগিবিন্দুসুআনঃ—গিবিশ-গিবিন্দুসুতানাম্ , শির আক

পার্বতী ।

(গিবিশ—শির , গিবীন্দুসুতা—গিবিবাজ হিমালয়ব

কন্ডা বা পার্বতী ।

সংঘাডী—সংঘাটিকা ; মিলন ।

সুহঃ—সুখম্ ; আনন্দ বা সুখ ।

দেউ—দমাত্ত ; দান কবক ।

৪য় শ্লোক :

ঈসাবোসগ্নসামগ্ননইসু—ঈর্ষাবোসপ্রসাদ-প্রণিতেষু , ঈর্ষাব কাবণ

হোরা খং বা অতিমান প্রাশমনব কাবণে ।

ঈসা—ঈর্ষা ; গ্নসাম—প্রসাদ ; গ্ননইসু—প্রণতিষু ।

সগ্গগগজাজলৈছি—স্বর্গগগজাজলৈছি ; স্বর্গগংগাব পানীব ঘাবা ।

সগ্গ—স্বর্গ ।

পুবিআএ—পুবিভয়া ; পবিপূর্ণ ।

তুহিনকবকলাকল্পসিঙ্গীঅ—তুহিনকবকলা-কণ্যাক্তা , চন্দ্রকলা-

সদৃশ কপালী লংঘব ঘাবা ।

তুহিনকব—চন্দ্র , কল্প—কণ্য ; সিঙ্গীঅ—(কেশী অক) লংঘ

বা লালুক ।

কদো-কদম্ব , শির ।

জোন্হামুতাহলিঙ্গঃ-জ্যোৎস্নামুতাকলবৎ , মুতাকলব নবে
জোনাৰ ।

মুতাহলিঙ্গঃ-মুতাকল + ইঙ্গ ।

নভমউলি-নভমৌলি , নভমন্তকেবে ।

নিহিত্তগ্গহথেহিঁ-নিহিত্তাএহত্তাভ্যাম্ ; হাতব আগভাগব দ্বাবা ।

দোহিঃ-দ্বাভ্যাম্ ।

অগ্গং-অৰ্ঘ্যাম্ ; চমু বা অৰ্ঘ দিয়া ।

সিগ্গ-সীত্ৰাম্ ; লবালবিকৈ ।

দেস্তো-দদৎ , দান কবোতে বা দিউতে ।

জঅই-জয়তি , জয় হওক ।

গিবিমুআপাঅপঙ্কেবহানাং-গিবিমুতাপাদপঙ্কেবহয়ে ।

গিবি-কস্তাব পাদ-পংকজত ।

পাঅ-পাদ ; ভবি ।

পঙ্কেবহ-পংকত যাব উদ্ভব অৰ্থাৎ পঙ্কজ বা পত্ম ।

॥ স্থাপকঃ ॥

নট্টমউত্তো-নাট্যশ্রুতঃ ; নাট-অভিনয়ত শ্রুত ।

দীসদি-দৃশ্যতে ; দেখা যায় ।

কুশীলরানং-কুশীলরানাম্ , অভিনেতাসকল ।

পবিজনো-পবিজনঃ ; আত্মীয়সকল (ইয়াত অভিনেতাসকল) ।

একা-একা , কোনো এগবাকী ।

পত্তোইদাইং-পাত্তোচিত্তানি ; পাত্র বা নাটকব চবিত্তব উপযুক্ত ।

সিঅআইং-সিচরানি ; পোচাক ।

উচ্চিনেবি-উচ্চিনতি ; বিচাৰি লৈছে বা বাচি লৈছে ।

ইববা-ইউবা ; অস্ত এগবাকী নাবীয়ে ।

কুম্মবাহলীও-কুম্মবাহলীঃ ; কুম্মব বালাকিলাক ।

গুকেদি-গুপ্ততি ; গাঁঠিহে ।

অঙ্গা-অঙ্গা, অঙ্গ কোনো এগবাকীয়ে ।

পড়িসীনাআই-প্রতিশীর্ষকানি ; মুখাবিলাক ।

পড়িসাবেদি-প্রতিসাবয়তি ; ঠিকঠাক বা প্রস্তুত কবিছে ।

বল্লিআও-বর্ণিকাঃ ; বঙ ।

বট্টেদি-বট্টয়তি ; বাটছে ।

পট্টএ-পট্টকে , পটাত ।

বংসো-বংশঃ , বাঁহী ।

ঠাবিলো-স্থাপিতঃ ; স্থাপন করা (ইয়াত স্থব দিয়া অর্থ প্রকাশ
কবিছে ।)

পড়িসাবীঅদি-প্রতিসার্যতে , বিস্তারিত হৈছে ।

তিয়ি-ত্রীনি , তিনিটা ।

মিঅঙ্গা-মুদঙ্গাঃ , মুদংগ ।

সঙ্কীঅন্তি-সঙ্ক্যন্তে , সঙ্কোরা হৈছে ।

পক্খাউজ্ঞান-পক্খাতোজ্ঞানঃ , পাখোরাঅব (পাখোরাঅ
হৈছে মুদংগতকৈ সৰু আকাৰৰ বাস্তব্যে) ।

হলবোলো-দেখী অক্ষ , গুরুগুরু অক্ষ বা হুলস্থূলীয়া অক্ষ ।

স্থনীঅদি-শ্রয়তে , শুনা গৈছে ।

ধুবাগীদ-ধ্রুবাগীতম্ , নাটক অভিনয়ৰ আগে আগে গোরা গীত ,
(এনে গীতৰ প্রথম অংশ ঘুবাই ঘুবাই গোরা হয়) ।

আলবীআদি-আলপ্যতে , আলাপ করা হৈছে বা গোরা হৈছে ।

কুটুম্ব-কুটুম্বম্ ; কুটুম্ব বা আত্মীয় । (ইয়াত অভিনয়ত অংশ-
গ্রহণকাৰীৰ কোনো একজনক বুজাইছে) ।

হককাবিঅ (দেখী অক্ষ) ; মাতি বা মাত দি ।

পুজিস্-প্রজ্যামি ; পুৰিস বা জানিবলৈ বিচাৰিম ।

॥ পাৰিপার্শ্বিক ॥

আনবেহু-আজ্ঞাপরতু , আদেশ কৰক ।

ভারো-ভার , মহোদয় বা ডাঙৰীয়া (সম্ভৱ অৰ্থত) ।

॥ স্তোত্রক ॥

দীপ্য—দৃশ্যধেয় ; দেখা গৈছে বা দেখিবলৈ পোরা হৈছে ।

॥ পারিপার্শ্বিক ॥

অথ ইং—অথ কিম ; আক কি ? অর্থাৎ 'হয়' ।

সট্ঠক—সট্ঠকম্—সট্ঠক ; নাট্যকাব অনুকপে, কিন্তু প্রবেশক আক
বিফলক নথকা একপ্রকাব নাটক ।

নচ্চিদকঃ—নচ্চিভবাম্ ; নৃত্য্যভিনয় হ'ব । (সট্ঠকত নৃত্য্যব
প্রাধান্য থাকে কাবণে নৃত্য্যভিনয় হ'ব বুলি
কোরা হৈছে) ।

॥ স্তোত্রক ॥

কক্—কবি ; কবি বা নাট্যকাব বা বচক । নাটকক দৃশ্যকাব্য বুলি
কোরাব কাবণে বচকক কবি বুলিয়েই কোরা হৈছিল ।

॥ পারিপার্শ্বিক ॥

কহিচ্ছউ—কথ্যতাম , কওক ।

ভন্নই—ভক্তভে ; কোরা হয় ।

বঅনিবল্লহসিহণ্ডো—বজনিবল্লভশিখণ্ডঃ , বাজ + শেখব
= বাজশেখব ।

বজনিবল্লভ—বাতিব বাজ বা বজা ।

শিখণ্ড—শেখব বা শিখব অর্থাৎ শ্রেষ্ঠ ।

চক্ছই হ'ল বাতিব শেখব বা বজা বা বাজ । গতিকে

আওপকিয়াকৈ কবির নাম কোরা হৈছে ।

বহুউলচুড়ামনিয়ো—বহুকুলচুড়ামনোঃ , বহু বংশব চুড়ামনি
বা শ্রেষ্ঠ ।

মহিন্দবালসুস—মহেন্দ্রপালসু ; মহেন্দ্রপালব ।

কো অ—কঃ চ , কোননো ।

॥ স্তোত্রক ॥

পনহোত্তবঃ—প্রমোত্তবম্ ; উত্তমব বারো প্রম ।

পনহো—প্রমঃ ।

॥ পাৰিপাৰ্শ্বিক ॥

কৰিণ—কৰিণ ; কোৱা হৈছে ।

কেবল—এব ; এনেদৰে ।

ছইলৈহিং—ছইল + এহিং—বিদ্বান বা পণ্ডিতসকলৰ দ্বাৰা ।

দূৰং—দূৰম্ ; বহু পৰিমাণে ।

নাডিআই—নাটিকায়্যঃ ; নাটিকাক ।

অনুহবই—অনুহবতি ; অনুসৰণ কৰে ।

পৰেসঅবিক্ৰঃ শুকাইঃ—প্ৰৱেশকবিক্ৰত্ৰকানি , প্ৰৱেশক আৰু
বিক্ৰত্ৰক ।

দীসন্তি—দৃশ্যন্তে ; দেখা যায় ।

ন কেৱলঃ দীসন্তি—কেৱল দেখা নাযায় ।

॥ দ্বাপক ॥

সংকটং—সংক্ৰতম ; সংক্ৰত ভাৱা ।

পৰিহৰিষ—পৰিহৃত্য ; পৰিত্যাপ কৰি ।

পাউসবন্ধে—প্ৰাকৃতবন্ধে ; প্ৰাকৃতত বচনা ।

পাউন্তো—প্ৰৱৃত্তঃ , প্ৰৱৃত্ত হোৱা , উত্তোষী হোৱা ।

॥ পাৰিপাৰ্শ্বিক ॥

সকলোচাৰ্য্যেণ—সৰ্বভাষাচতুৰেণ ; সকলো ভাষাত দক্ষ বা
পাৰ্গত ।

অৰ্ঘ্যবিসেসা—অৰ্ঘ্যবিশেষাঃ ; অৰ্ঘ্য বিশেষ অৰ্ঘ্য ।

চেষ—চৈৰ ; একেই ।

পৰিণমন্তা বি—পৰিণমন্তাঃ অপি ; পৰিণত হ'লেও ।

উত্তিৰিসেসো—উত্তিৰিশেষঃ ; বিশিষ্ট উত্তি অৰ্থাৎ বসন্ত বাৰ্য্য ।

জা হোই সা হোউ—জা ভৱতি সা ভৱতু ; বি হব গিয়ে হওক ।

পকসা—পকষাঃ ; কঠিন বা কঠুৱা ।

সংকটবন্ধা—সংক্ৰতবন্ধাঃ ; সংক্ৰত-বন্ধা ।

পাউঅবজা—প্রাকৃতবজাঃ ; প্রাকৃত-বচনা ।

হোই—তবতি ; হয় বা হ'ব ।

মুউমাবো—মুকুমাবঃ , মুকোমল ।

জেতিঅমিহন্তবঃ—যাবৎ অন্তবঃ বিমানেই প্রভেদ ।

তেতিঅমিমানঃ—ভাবদনয়োঃ , সিমানেই ।

॥ স্থাপক ॥

অপ্লা—আজ্ঞা , নিজকে বা নিজব ।

বন্নিদো—বর্ণিতঃ , বর্ণনা ।

॥ পারিপার্শ্বিক ॥

শুশু—শুশু , শুনক ।

তুক্কাল-ককেনঃ—তৎকালকবীনাং , সেই সময়ের কবিসকলব ।

মজ্জাম্মি—মধ্যম্মিন্ , মাজত ।

মিঅঙ্কলেহা-কথা কাবেণ—মুগাঙ্কলেহা-কথা কাবেণ , 'মুগাংগলেহা'
নামের কাহিনীর লেখক ।

অরবাইএন—অপবাজিতেন ; 'অপবাজিত' , এগবাকী কবি ।

বালকক্কি—বালকবি , শিশুকবি , অর্থাৎ কবি হিচাপে প্রসিদ্ধি
লাভ নকরা প্রাথমিক নতুন কবি ।

কইবাও—কবিবাজঃ , কবিশ্রেষ্ঠ ।

নিব্ভববাজস্—নির্ভববাজস্ত , নির্ভববাজব । (কবির পৃষ্ঠ-

পোষক বজা মহেন্দ্রপালব অস্ত্র এক নাম 'নির্ভববাজ' ।)

উবজ্জাও—উপাখ্যায়ঃ ; শিক্ষাগুরু ।

পবংপবাএ—পবল্যবয়া , ক্রমেবে , ক্রমানুসারে ।

মাহাঙ্গবাকটো—মাহাত্ম্যমাকটঃ , মাহাত্ম্যের শিখরত আবোহণ ।

সিবি-বাজসেহবো—ঐবাজসেহবঃ ; ঐবাজসেহব ।

তিহঅমঃ—ত্রিভুবনম্ ; ত্রিলোকক ।

ধরলন্তি—ধরলন্তি ; ধরলিত কবিত্তে ।

হৰিণকপাড়িনী—হৰিণাক প্ৰতিমিত্যা ; চন্দ্ৰব লগত
প্ৰতিবন্ধিতা কৰি ।

হৰিণক—চন্দ্ৰ ; পাড়িনী—প্ৰতিমিত্যা বা প্ৰতিবন্ধিতা ।

নিকলকা—নিকলকাঃ ; কলংকহীন । ইয়াত শুভ বা কাৰিগাহীন
অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে ।

॥ আশংক ॥

সমাদিট্ঠা—সমাদিষ্টা ; আশংক বা আশংকপ্ৰাপ্ত হৈ ।

পটুজ্জ—প্ৰযুক্তম্ ; প্ৰযোজিত বা অভিনীত হৈছে ।

॥ পাৰিপাৰ্শ্বিক ॥

চাউহানকুলমৌলিমালিকা—চৌহান-কুল-মৌলী-মালিকা , চৌহান
বংশৰ মূৰৰ মালা স্বৰূপ ।

বাসেসেহবকইন্দগেহিণী—বাজশেখৰ-কবীন্দ-গৃহিণী ,
কবি বাজশেখৰ গৃহিণী ।

ভতুণো—ভতুঃ ; স্বামীৰ ।

কিইম—কৃতিম্ ; কৃতিত্ব । ইয়াত 'কপূৰমঞ্জৰী' সটুকখনৰ কথা

বুজাইছে ।

অৱন্তীমুন্দৰী—অৱন্তীমুন্দৰী । চৌহান বংশৰ বাজপুত বাজকন্তা

অৱন্তীমুন্দৰী নিজে এগৰাকী বিদূষী মহিলা

আছিল আৰু স্বামীৰো প্ৰেক্ষাপাত্ৰী

আছিল ।

পটুজ্জইউমেঅমিছই—প্ৰযোজিতকুমেতামিছতি ; ইয়াক অভিনীত

হোৱাৰ ইচ্ছা কৰিছে ।

চণ্ডালকবৰীহৰিণকো—চণ্ডালকবৰীহৰিণাক ; কবীৰ চন্দ্ৰস্বৰূপ

চণ্ডপালে ।

চক্ৰবৰ্ত্তিপঅলাহনিমিত্ত—চক্ৰবৰ্ত্তী-পলাত-নিমিত্তম্ ; চক্ৰবৰ্ত্তীপ

লগত বাবে ।

কসোতো—কসোতোসি ; কসোৰে উপলি একা ; কসোতো স্বৰূপ ।

কুন্তলাহিবস্মৃৎ—কুন্তলাধিপ-স্মৃতাম্ ; কুন্তলদেশব বজ্রাব কস্তাক ।

পরিণেই—পরিণয়তি ; বিবাহ কবাই ।

॥ দ্বাপক ॥

অনন্তবকবগিজ—অনন্তবকবগীহম্ ; ইয়াব পিছব কবিব লগা
কামখিনি (অর্থাৎ মূল অভিনয় ।)

সংপাদেমূহ—সম্পাদয়ামঃ ; সম্পাদন করবে ।

মহাবাজ-দেইনঃ—মহাবাজদেবোঃ ; মহাবাজ আক বাণী ।

ভুমিঅং—ভুমিকাম্ ; বেশ ধারণ ; ভূমিকাত ।

যেতুন—গৃহীত্বা ; গ্রহণ কবি ।

অঙ্কো—আর্য্যঃ ; শ্রেষ্ঠ বা প্রধান অভিনেতা ।

অঙ্কোভাবিয়া—আর্য্য-ভার্য্যা , প্রধান অভিনেত্রী ।

জয়নিঅন্তবে—যবনিকান্তবে ; নেপথ্য বা চৌ-দ্বন্দ্ব ।

বট্টিদি—বর্ততে ; অরম্ভান কবিছে বা বৈ আছে ।

॥ প্রস্তাবনা ॥

॥ বাজা ॥

দক্ষিণাধিবগবিন্দনদিনি—দক্ষিণাধিপনবেহনদিনি ; দক্ষিণাপথব
বজ্রাব কস্তাক ।

বডচাবীঅসি—বজ্রাপ্যসে ; অভিনন্দন জনোরা হৈছে ।

বিষোট্টে—বিষোঠে , বিষকলব নিচিনা ঠুঠত ।

বহলং—বহলম্ ; বেচি পবিমানে ; গাঢ় ।

দেস্তি—দস্তি ; দিয়া ।

মঅনং—মদনং ; প্রলোপন ।

নোগকডেলাবিলা—নঃ গজকৈলাবিলা ; লুপ্তকিত ডেলোবে সনা
নাই ।

অকস্মি—অকস্মিন্ , অসীবত ।

কুপাসঅং—কুপাসকম্ ; কপাহী কাঁচলী ।

বালা-বালাঃ ; যুগ্মভীসকলে ।

মুখকুসুমি-মুখকুসুমে ; মুখব কুসুমব প্রলেপ ।

ভিলাজবা-খিলাজবাঃ ; কম হোয়া ।

মগ্নে-মগ্ন , জনা গৈছে বা মনত হৈছে ।

বিগিজিঅ-বিগিজিত্য ; জয় কবি ।

বলা-বলাং , সবলে বা বলেবে ।

বসন্তসবো-বসন্তোৎসব ; বসন্তকাল ।

॥ দেবী ॥

পড়িবড্‌ঢাবিআ-প্রতিবন্ধাপিকা . প্রতি-অভিনন্দনকাবিনী ।

ছোলন্তি-(দেবী শব্দ) পবিত্রাব কবা ।

দন্তবঅনাই-দন্তবদ্রানি , দন্তবদ্রসমূহ ।

ঈসীস-ঈষদীষৎ ; অলপ অলপকৈ ।

চন্দনবসমি-চন্দনবাসে ; চন্দনব প্রলেপনত ।

কুণন্তি-কুর্ন্তি ; কবিছে ।

এন্থিং-ইদানি ; এতিয়া ।

সুয়ন্তি-অপন্তি ; শোরে ।

অব সন্তিঅ-গৃহ অধ্যায় , অবব মাজত ।

পাঅন্তপুজিঅপডং ; পাদান্তপুজিতপট-ভবি-পথানত পবি থকা ।

মিতনাই-মিথুনানি , মন্যভিসকলব ।

পেছ-প্রেক্ষ ; চাওক ।

॥ বৈভালিকরোরোবেকঃ ॥

বৈভালিক শব্দৰ অৰ্থ শ্রোত্র বা স্তুতি পাঠ কবা লোক ।

জঅ-জয় ।

পূৰ্বমিসকণাভূজক পূৰ্বমিখাভনাভূজক ; পূৰ্বমিসকণী অংগনাব
নাগব বা পূৰ্বমেশ জয় কৰোঁতা ।

চন্দাচন্দাঅকণটব-চন্দাচন্দাক-কৰ্ণপূব ; চন্দাচন্দব চন্দককুল
বাব কৰ্ণভূষণ , অৰ্বাং চন্দানগৰী জয় কৰোঁতা ।

বাটানিচ্ছিদবাটান্তন—বাটানিচ্ছিদবাটান্তনৌন্দৰ্য্য ; নিজ শক্তিতে
বাটান্তনৌন্দৰ্য্য যি গ্লান কৰিতে অৰ্থাৎ বাটান্তনৌন্দৰ্য্য
জয় কৰোঁতা ।

বিক্রমকান্তকামকব—বিক্রমাকান্তকামকব ; নিজ বিক্রমৰ বাবা
কামকব জয় কৰোঁতা ।

হবকেলীকেলিআব—হবকেলী-কেলিকাৰ ; হবিকেলি দেশৰ যি
কেলিকাৰক ।

অবমানিগজ্ঞানুবন্নবয়—অবমানিত-ভাত্যনুবর্ণবর্ণ ; নিজ কাঙ্ক্ষিতে
অৰ্ণকান্তিকো যি গ্লান কৰে ।

সৰ্বজসুন্দৰতনবমণিজ্ঞ—সৰ্বজসুন্দৰতনবমণীয় . সৰ্বাংগৰ সৌন্দৰ্য্যৰে
যি পৰমবমণীয় ।

সুহাজ—সুখায় , সুখৰ ।

ভোছ—ভবতু ; হওক ।

সুবহিসমাবস্তো—সুবভিসমাবস্ত , বসন্তকালৰ সমাগমত ।

পাণীন—পাণীনাং ; পাণ্যদেশৰ ।

কাঞ্চিলাবলান—কাঞ্চীলাবলান . কাঞ্চীদেশৰ অবলা বাল্যৰ ।

মান—অভিমান ।

দোখণ্ডঅস্তা—দ্বিখণ্ডস্তা ; দুখণ্ড কবা ।

বইবহুসঅবা—বভিবহুসঅবাঃ ; বভিবস হুছি কবা ।

চোলসীমন্তিনীপং—চোলসীমন্তিনীনাং ; চোল দেশৰ বমণীসকলৰ ।

কর্ণাটীন—কর্ণাটীনাং ; কৰ্ণাটকৰ বমণীসকলৰ ।

কুলন্তভবলং—কুলন্তভবলং ; কেকোবা-কেকুবী অলকাবাসি ।

কুন্তলীন—কুন্তলীনাং ; কুন্তলনাথীৰ ।

পেহগণি—পেহগণিঃ ; প্ৰথমগণি ।

মলমসিহবিশো—মলমসিহবিশঃ ; মলম পৰ্বতৰ ।

এংতি—আন্তি ; আহি ।

বাজা—বাতা ; বতাহ ।

॥ বিতীর্ণ ॥

কুক্ষমপঙ্কলীচমবঢ়ীণ ওয়াহঃ—কুক্ষমলীচমহাবাটীণ ওয়াহঃ ; কুক্ষম-
সনা মহাবাটী বমণীৰ গালব ধোঁড়াবাবে ।

খোআংটি অঙ্কমুঙ্ককুসুমা—স্কোকাবতিতঙ্কমুঙ্ককুসুমা ; সামান্ত-
ভারে মখা গাখীকবে মনোহব ফুল ।

পক্ষুজিহা—প্রকুজিতা ; ফুলিছে ।

সামলম্গংগলগ্গন্তসলঃ—স্রামলম্গলম্গজমবঃ ; স্রামবর্ণব আগ-
ভাগত (স্রন্তমূলত) জমব লয় ।

লক্খজ্জিএ—লক্ষ্যতে , দেখাত ; দেখা গৈছে ।

ভসলেহি—ভ্রমবৈঃ ; ভোমোবা বিলাকব ঘাৰা ।

দিশাভাএসু—দিশাভাগয়ো ; দুই দিশতে ।

পিচ্ছন্তঃ—পীয়মানঃ ; পান কবিছে ।

॥ বাজা ॥

বিব্ভমগ্নঅট্টাবম্—বিভ্রমপ্রবর্তকম্ ; বিভ্রম প্রবর্তন করা ।

ভবট্টীন—(দেশী শব্দ) ; ভকণীসকলব ।

নট্টাবম্—বর্তকম্ ; নচুড়াই ।

মলম্মাকদন্দোলিলল্লা—মলম্মাকতান্দোলিত লতা ; মলম্ম বতাহত
আন্দোলিত লতা ।

কন্দলিকন্দল্লকোম ওমগাখণ্ডিকও—কন্দলিতকন্দল্লকোম ওমগা-
খণ্ডিকও ; কন্দব উত্তত-ধনুব অখণ্ডিত বাণসমূহব ঘাৰা ।

পসাবিবল্লসবিল্লমানেহিঃ—প্রসাবিত প্রমুতি প্রমাণ্যতাম্ ; প্রসাবিত
কবভলব দবে আরত বা বিকৃত ।

অজ্জীহিঃ—অজিত্যঃ ; নরমেবে ।

বহুসবঃ—বহুৎসবঃ ; বহু + উৎসব বা বসন্তব উৎসব ।

জবিহুঃ—ববেহুঃ ; ববেহু, ইছামতে ।

শেক্খবুঃ—শেক্খতাঃ ; চোঁরা, চাকক ।

॥ দেৱী ॥

জখা—যখা ; যেনেদবে ।

বন্দীহিং—বন্দিত্যাং ; স্তুতি-পাঠকে ।

মলয়ানিলা—মলয়ানিলাঃ ; মলয়া বতাহ ।

কুন্তুভবসংসারমে—কুন্তোন্তরস্তাশ্রমে ; কুন্তত উন্তরব আশ্রমত ।

[কুন্তত অগস্ত্যমুনিব জন্ম হৈছিল বুলি প্রবাদ আছে ;

গতিকে 'কুন্তত উন্তরব আশ্রমত' অর্থ ই অগস্ত্যব

আশ্রম বুজাইছে ।]

চন্দনদ্রুমবনা—চন্দনদ্রুমবনাঃ ; চন্দন বনবাজিক ।

কল্পবসংপন্ধিনো কপূবসম্পাঙ্কিনঃ ; কপূব সম্পাঙ্কিত হৈ ।

ফণিলআনিপট্টন ফণিলতানিম্পষ্ট ; পানব লতা ।

চণ্ড-চণ্ড , প্রচণ্ডভাৱে ।

চুশ্বিততব্ববনিসলিলা - চুশ্বিত তাত্তপর্ণীসলিলা , তাত্তপর্ণী নদীৰ
সলিলক ।

চেতাণিলা চৈত্যানিলাঃ ; চ'তব বতাহ ।

মুকুহ—মুকুত , ভাগ কৰা ।

দ্বিট্টিং- দৃষ্টিম্ , দৃষ্টি ।

তবন্তবঃ--তবজোন্তবাম , তবজায়িত বা চকলভাৱে ।

দিঅহাই--দিবসানি , দিনবিলাক বা সময় ।

পঞ্চদহ—পঞ্চ-দশ , পাচ-দহ (ইয়াত ক্ষত্বেকীয়া অর্থ বুজাইছে) ।

কোইলমঞ্জুসিদ্ধিমিসা--কোকিলমঞ্জুশিঞ্জিতমিষা ; কুলি চবাইব

মধুব কুজনব ঘাৰা ।

পঞ্চপুণো—পঞ্চোষোঃ ; পঞ্চমবধাৰী ।

দিয়া—দত্তা , দিয়া ।

আপক—আজেক (আজা + ইব) আজা দিয়া ।

॥ বিদ্যক ॥

কালকথবিও—কালকথিকঃ ; কলা আখৰ লিখিব পৰা লোক
অৰ্থাৎ পণ্ডিত ব্যক্তি ।

সম্ভবসম্ভবো—সম্ভবসম্ভব ; সম্ভব সম্ভবক ।

পবঘবে—পবগৃহে ; আনব ঘবলৈ বা পণ্ডিতব ঘবলৈ ।

পোখঅভাব—পুস্তকভাব ; পুখি-পাঁজিব বোঝা ।

বহন্তো—বহন্—বৈ নিয়া ; বহন কবি নিয়া ।

। চেটী ॥

আগদং—আগতং ; আহিছে ।

পণ্ডিচ্চং—পাণ্ডিত্যং ; পাণ্ডিত্য ।

পবম্পবাএ—পবম্পবয়া ; পবম্পবাক্রমে বা কথামুক্ৰমে ।

॥ বিদূষকঃ ॥

দাসীএ ধীএ—দাস্তাঃ ছহিতঃ ; দাসীৰ জী ।

ভবিস্‌সকুট্টিনি—ভবিষ্যৎ কুট্টিনি ; কুটুবীয়া । (যেন আগলৈকো
কুটুবীয়া হৈ থাকিব)

নিম্বক্‌ধনে—নিৰ্ম্মলকণে ; কুলকণী ।

উবহসীআমি—উপহস্তে ; উপহাস কৰা ।

পবপুত্ৰবিট্টিলিনি—পবপুত্ৰবিট্টিলিনি ; পব পুত্ৰ নষ্টকাৰিণী ।

ভমবটেণ্টে—ভমবটেণ্টে ; লগনীয়া অৰ্ঘত । 'টেটা' দেশী শব্দ ।

টেটাকবালে—টেটাকবালে ; টুটকীয়া, ভয়ংকরী ।

তুভিসংঘাভিসে—ক্ৰটিত সংঘটিতে ; কুলোকব সংগিনী বা বেষ্টা ।

অকালজলদবাসসতুতানঃ—অকালজলদবাসসতুতানঃ ; অকালজলদ-
বশব পৰা উদ্ভূত হোৱা ।

দৰ্পনে—দৰ্পণেন , দাপোণৰ ।

॥ বিচক্ষণা ॥

ধাৱন্তস্—ধাৱত ; গৈ থকা ।

তুবজমস্—তুবজমন্ত ; ঘোঁড়াৰ ।

নিগ্‌ধণে—শীত্ৰথে , ক্ৰন্তভাব বিষয়ে ।

সন্ধিনো—সাক্ষিনঃ ; সাক্ষীৰ ।

॥ বিদ্যুৎকঃ ॥

পঞ্জবগদা—পঞ্জবগতা ; সীজাত থকা ।

সাবিত্ৰী—শাবিকা ; শালিকা চৰাই ।

কুবকুৰাঅস্তী—কুৰুৰুয়মানা ; কিৰকিৰাই থকা ।

পঢ়িসসং—পঠিষ্ঠামি , পাঠ কৰিম বা পঢ়িম ।

কথুৰিত্ৰা—কন্তবিকা ; কন্তবী বা যুগনাভি ।

কুগ্গামে—কুণ্ঠামে , নিৰকৰ লোক থকা বা মূল্য মূৰুজা গাঁও ।

কসবট্টিঅং—কসপট্টিকাম্ , কবটি শিল ।

কসীঅদি—কণ্ঠাতে , পৰীক্ষা কৰা হয় ।

কলম-কুবসমং—কলমকুবসমং ; কলম চাউলৰ ভাতৰ নিচিনা ।

সিদ্ধুবাৰবিডৰা—সিদ্ধুবাৰবিটপাঃ , সিদ্ধুবাৰ বা যুঁতি ফুল ।

মহ—মম ; মোৰ ।

বল্লহা—বল্লভাঃ , প্ৰিয় ।

গালিঅস্—গালিতস্ত , ছানা বা সব উঠা ।

সবিছা সদ্গ্গাঃ , নিচিনা, সদ্গ্গ ।

মন্ধবিজইল্লপশুনপুঞ্জাঃ—মুন্ধবিচকিলশশুনপুঞ্জাঃ সুন্দৰ বিচকিল
ফুলৰ থোপা ।

॥ বিচক্ষণা ॥

নিঅকন্তাবজ্ঞনজোগং—নিঅকান্তাবজ্ঞনযোগ্যং নিজ প্ৰিয়াৰ
মনোবজ্ঞনৰ যোগ্য ।

বজনং—বচনম্ , বচন (ইয়াত 'কবিতা') ।

। বিদ্যুৎকঃ ।

উদাবধানে—উদাববচনে , যথুৰভাষিনী (ঠাট্টাবে কৰা উক্তি) ।

। মেতী ।

গাঢ়কইত্তেন—গাঢ়কবিত্তেন ; গভীৰে কবিত্বশক্তিৰ কাৰণে ।

গাঢ়ুভানা—গৰ্বোভানা , গৌৰৱ কৰা ।

সংপদ-সাম্প্রত , এতিয়া ।

অঙ্কউত্তম-অৰ্ধপুত্রস্ত , অৰ্ধপুত্রব (স্বামীব) ।

পুৰদো-পুৰত , আগত ।

সঅংকিত-অঙ্ককৃতম্ , অবচিত ।

সহানু-সভানু , সভাত ।

পটীঅদি-পঠ্যতে , পাঠ কৰা বা পঢ়া ।

নিষ্যদদি-নিষ্পত্ততি , পৰীক্ষা কৰা বা শ্রিমাংসা কৰা ।

ববিণী-বৃহিণী , পত্নী ।

পদ্বি-পতি , স্বামীব ।

বস্ত্ৰেদি-বস্ত্রয়তি , মনোবস্তন কৰা ।

॥ বিচক্ষণা ॥

লঙ্কাগিবিমেহলাহি-লঙ্কাগিবিমেহলায়াং , লঙ্কাগিবিব পাদদেশব
পৰা ।

খলিআ-খলিতাঃ খলিত হৈ ।

সন্তোঅখিন্নোবঈ-সন্তোঅখিন্নোবঈ , বতি সন্তোগত ক্লান্ত হৈ ।

ফাৎপ্ ফুল্লফণালৌকবলনে-ফাৎপ্ ফুল্লফণারলৌকবলনে , নাগিনী-
বোবব বিস্তারিত কণাসমূহৰ গ্রাসত ।

দবিদত্তগং-দবিত্তত্বম , ক্ষীণত্বপ্রাপ্ত ।

বিবহিণীনীসাসম্পদ্বিনো-বিবহিণীনিঃসাস-সম্পদ্বিণঃ , বিবহিণীব
নিঃসাসৰ লগত সম্পদ্বিত হৈ ।

বতি-বতিতি , দীয়ে ।

শিস্ততপেবি-শিত্তত্বেহপি , শিত্ত অৱস্থাতে ।

তাকরপুরা-তাকণাপূর্ণা , পূর্ণ যৌৱনপ্রাপ্ত ।

॥ বাজা ॥

সঙ্কং-সত্যং , সঠাকৈয়ে ।

বিঅক্খনা বিঅক্খনা-বিচক্ষণা বিচক্ষণা , বিচক্ষণা প্রকৃতভে
বিচক্ষণা ।

চতুৰন্তঃগন—চতুৰন্তঃগন ; চতুৰ্ধব ।

উত্তিনঃ—উত্তিনাম ; উত্তিব ।

বিচিত্তদাএ—বিচিত্ততয়া ; বৈচিত্র্যত ।

বীদীনঃ—বীদীনাম ; বীতিব ।

ঠিদাএসা—স্থিতৈষা ; ঠিকভারেই, প্রকৃত অর্থতে ।

। বিদুষকঃ ॥

উজ্জুঅং—ঋজুৰ্ভব ; সহজভারে বা উজ্জুভারে বা পোনাই ।

ভগীঅদি—ভগ্যতে ; কোরা, কৈ ।

অচ্চুস্তমা—অতুস্তমা ; অতি উত্তম ।

অচ্চহমো—অত্যধমঃ ; অতি অধম ।

॥ বিচক্ষণা ॥

অচ্ছ—আৰ্য্য ; মহাশয়, (‘আৰ্য’ শব্দ ‘মাননীয়’ বা ‘সম্মানীয়’
অর্থত ব্যৱহাৰ হয় ।)

কুপ্ণ—কুপা ; খণ্ড ।

পিন্মুনেদি—পিন্মুনয়তি , প্রকাশ করে ।

কাস্তাবত্তগনিম্মনিচ্চে—কাস্তাবত্তনিম্মনীয়ে ; কবিত্ব শক্তি নিম্মনীয়ে
হ’লেও ।

কাস্তাবত্তগ>কাস্তাবত্তন , কাব্যপ্রতিভা বা কবিত্ব শক্তি ।

লব্বখণী—লব্বস্তম্বা , প্রলম্বিত-স্তম্বা ।

তুন্দিলাএ—তুন্দিলায়া ; লোদোব-পোদোব নাবী বা তুলোদব
নাবী ।

ককুলিঅা—ককুলিকা , কাঁচুলি বা বক্ষ-বন্ধনী ।

কানাএ—কানায়াঃ ; কানী ।

কচ্ছলসলাঅা—কচ্ছলসলাকা , কচ্ছল লগোৱা ।

মুট্ঠবং—মুঠভবং ; অতি ভাল । ন মুট্ঠবং—ভাল নেদেখি ।

বম্বিঅা—বম্বীয়া , খোজিত, খোতা পোৱা ।

॥ বিদ্রুপকঃ ॥

কণ্ঠককিছুতএ—কণ্ঠককিছুত, সোণব কটিবন্ধ বা মেথলা।

পড়িবিট্টএ—প্রতিপট্ট, ডাঠ পাটব কাপোব।

তসববিবজনা—তসববিবচনা, সুন্দর বা মিহি কারুকার্য বা ফুলবচা।

গোবত্তীএ—গোবাক্যাস, গোবাংগীব।

চকত্তণঃ—চাকত্তম, সুন্দর। 'চক' দেশী শব্দ।

বন্নীঅসি -বর্ণ্যাসে, প্রশংসা করা বা প্রশংসিত হোরা।

॥ বিচক্ষণা ॥

পাড়িসিন্ধী -প্রতিস্পর্ধা, প্রতিদ্বন্দ্বিতা।

নাবাও—নাবাচঃ, লোহাব তুলাচনী বা নিক্তি।

বদনতুলাএ বদনতুলায়াং, বদন ওজনত।

নিউত্তঅসি নিযুক্ত্যাসে, নিযুক্ত হোরা, ব্যৱহৃত হোরা।

তুলা- দগাপাঞ্জা, (ডাঙর বস্ত্র জোখাত ব্যৱহাৰ করা হয়)।

লঙ্ককথবা লঙ্কাকবা, অক্ষরজ্ঞান সম্পন্ন।

॥ বিদ্রুপকঃ ॥

হসন্তীএ—হসন্ত্যাস, উপহাস বা বিদ্রুপ করা।

জুহিট্টিবজ্জট্ঠভাদবনামহেঅঃ অজঃ—যুধিষ্টিবজ্জট্ঠভাদবনাম-

ধেরনজ', যুধিষ্টিব জ্যোষ্ঠ ভায়েরব নামেবে থকা অজ (অর্থাৎ
'কর্ণ' বা কাণ দুখন)

তড়তি—তড়তি, তৎক্ষণাৎ।

খণ্ডিসঃ—খণ্ডিস্যামি, খণ্ডিত কবি পেলাম।

উত্তবকগুণীপুবসবণকথন্তনামহেঅঃ অজঃ—

উত্তবকাকুনী-পুবঃসব-নকত্র-নামধেরনজ' ,

উত্তবকাকুনী যি নকত্রব পূর্বত আছে সেই নকত্রব
নামধারী অজ। (অর্থাৎ 'হস্তা', ইয়াত হাত দুখনব কথা
কোরা হৈছে।)

॥ বাজা ॥

বজ্রস—বয়স্ক , সখা (বজ্রাই বিদুষকক 'বয়স্ক' বুলি মাতে) ।

ঐদাএসা—স্থিভৈষা ; প্রতিষ্ঠিতা বা লব্ধ প্রতিষ্ঠা ।

॥ বিদুষকঃ ॥

চেডিআ—চেটিকা ; পরিচাটিকা ।

হবিউড্‌টগন্দিউডটপোটিসহালপত্তদীনঃ পি—

হবিরুদ্ধ-নন্দিরুদ্ধ-পোটিশ-হাল-প্রভৃতি নামপি ;

হবিরুদ্ধ, নন্দিরুদ্ধ, পোটিশ, হাল প্রভৃতি কবিতকৈও ।

॥ বিচক্ষণা ॥

ভহিঃ—তত্র , তালৈ ।

পটমসাত্তলিআ—প্রথমশাটিকা ; প্রথম শাবীধন ।

গদা—গতা ; যৌরা ।

॥ বিদুষকঃ ॥

বাজউলস—বাজকুলস্ক ; বাজকুলব ।

জহিঃ—যত্র ; য'ত ।

সমসীসিআএ—সমশীষিকরা ; সমান মধাদা দিয়া ।

মইবা—মজিবা ; মদ ।

পকগকঃ—পকগবাম্ ; বেদ-কার্য্য প্রধান উপাঙ্গান—দধি, দুগ্ধ,

দুগ্ধ, গোময়, গোমুত্র ।

সমঃ আহবণে—সমযাত্তবণে ; একে আভবণতে ।

॥ বিচক্ষণা ॥

কঠট্‌টিদঃ—কঠস্থিতঃ ; কঠত স্থিত বা কঠত স্থিত হওক ।

ভিলোঅনো—ভিলোচনঃ ; ভিন্ন ।

সীসে—সীর্ষে ; মূবত ।

সমুঝহদি—সমুঝহতি ; ধাবণ করা ।

হুণীঅহ—হুণীভাঃ ; হুণ করা ।

অসৌখ্যক—অশৌখ্যক , অশৌখ কুলব গছ ।

দৌহলং—দৌহলম , অভিল্য বা আশা ।

লহদি—লভতে ; লাভ কৰে ।

॥ বিদূষকঃ ॥

কোসদচট্টিনি—কোশদলেহিনি ; অৰ্ধ-মূৰ্চিনি বা ধন-চুকনী ।

বচ্চালোট্টিনি—বথ্যালুট্টিনি ; বাজপথচাবিণী বা বাবগণিতা ।

মহাবম্হণস্—মহাত্ৰাক্ষণস্ত ; মহাত্ৰাক্ষণব ।

বঅগেণ—বচনেন ; বাণীত বা কথাত ।

সোহল্পনে—শোভাশ্লনো ; ছজিনা গছ ।

পামবাহিতো—পামবেভ্যঃ ; গাঁৱলীয়া লোকে ।

গলিবইল্লো—গলিবলীবৰ্দ্ধঃ ; হৃদ্যন্ত বজল ।

॥ বিচক্ষণা ॥

নেউবস্—নেপুবস্ত , নূপুব ।

পাঅলগ্গস্—পাদলগ্নস্ত , ভবিত লাগি থকা বা ভবিত লগোৱা ।

পাএণ পাদেন , ভবিবে ।

মূহঃ—মুখ , মুখ ।

চবট্টিস্—চৰ্ণয়িত্বামি ; চৰ্ণ কৰিম ।

উত্তবাসাঢ়াপুবস্—বনক্ৰত্ননামধেয়ম অক্ষয়ুগল—

উত্তবাসাঢ়া-পুবঃসব-বনক্ৰত্ননামধেয়ম অক্ষয়ুগল , উত্তবাসাঢ়া

বনক্ৰত্ন বি বনক্ৰত্নব আগত আছে সেই বনক্ৰত্ন-নামধাৰী

অক্ষয়ুগল । (উত্তবাসাঢ়া বনক্ৰত্ন 'জ্ঞানো' বনক্ৰত্নব আগত

আছে , গতিকে 'জ্ঞান' বা কাণ জ্ঞান)

॥ বিদূষকঃ ॥

বন্দীঅদি—বন্দেভ্যঃ , বন্দ্যাব ।

কবদি—কবোতি ; কৰে ।

অক্ষপহদি—অক্ষপ্ৰকৃতি ; আজিৰ পৰা ।

নিঅবসুংধাবম্হণীএ—নিঅবসুংধাবাক্ৰণ্যা ; নিজা বসুংধাবাক্ৰণীৰ
চলণসুসুসত্তভবিঅ—চবণ-শুভ্ৰসুংধা ; পদসেৱা কৰি ।

চিট্ঠিসং—ভিষ্ঠামি ; থাকিম ; অৱস্থান কৰিম ।

॥ দেৱী ॥

কৌদিসী—কৌশলী ; কি কপেবে , কিদৰে ।

গোট্ঠী—গোষ্ঠী ; সভা ।

নঅগঞ্জণেণ—নয়নাঞ্জনেন , কাজলহীন ।

পসাহণলচ্ছী—প্ৰসাধনলচ্ছীঃ ; প্ৰসাধনৰ সৌন্দৰ্য ।

॥ বিদূষকঃ ॥

আগমিস্—আগমিষ্যামি ; আহিম ।

কোবি—কোহপি , অস্ত কোনো ।

পিঅ--প্ৰিয় ; প্ৰিয় ।

অয়েসীঅচ্ছ—অস্থিতাম্ ; বিচাৰি লওক ।

লস্বকুচ্ছং—লস্বকুচ্ছং , দীঘল দাড়িগোঁফ থকা , কুচ্ছ—দাড়িগোঁফ ।

টপ্লবকন্—টপ্লবকণ্ঠম্ , টপ্লব-দেখীশব্দ ; বিশাল বা ডাঙৰ ।

(অৰ্থাৎ ডাঙৰ কাণৰ)

দইঅ—দহা ; দি বা পিছাই দি ।

ঠানে—স্থানে ; ঠাইত । মূদো—মৃতঃ , মৰা ।

ববিস্—বৰ্ষণতঃ ; শতবৰ্ষ ।

॥ বিচক্ষণা ॥

অমুসন্ধে - অমুসন্ধে , অমুসন্ধান বা বিচাৰ লোৱা ।

অমুণঅকককসো—অমুনয়কৰ্কশঃ ; অমুনয় কৰিলে বা অমুনয় বেচি
কৰিলে ।

সলিলসিন্ধো—সলিলসিন্ধো ; পানীত ডিঙা ।

সণ্ডণগঠী—সণ্ডণগঠি ; সণ্ডণ বচিব পাটি ।

পাচদবো—পাচতবো , বেচি খজিলালী বা বেচি টান বা কঠোৰ ।

॥ দেবী ॥

গাঅন্তগোবঅবহপঅপেখিআনু—গান্নদোপবধু-প্রোখিতানু ;

ভবিবে ঠেলি দোলায়িত কবি কবি নীত গোরা গোপবধু-
সকলক ।

বিব্ভমবক্সু—বিভ্রমরতীষু ; বিভ্রমকারী বা মুহুর্তকারী ।

নিবিট্ঠদিট্ঠা—নিবিষ্টদৃষ্টিঃ ; দৃষ্টি নিরুদ্ধ কৰাত ।

জাই—যাতি ; যোরা ।

খঞ্জিঅতুবক্সবহো—খঞ্জিত-তুবক্স-বহ ; ধোবা-ঘোড়ার বহত ।

দিনেসো—দিনেশঃ ; সূর্য ।

অইদীহদীহা—অভিদীর্ঘদীর্ঘাঃ ; দীর্ঘব পবা দীর্ঘতব , অতি
দীঘলীয়া ।

॥ বিদূষকঃ ॥

চিট্ঠদি—ভিষ্ঠতি ; অবস্থান করিতে বা বৈ আছে ।

॥ দেবী ॥

জণবঅনাদো—জনবচনাং . মানুষব মুখত ।

অজ্জুবভূদসিদ্ধি—অভূতভূতসিদ্ধিঃ , অতি আচরিত বা অলৌকিক
সিদ্ধি ।

॥ ভৈরবরানকঃ ॥

মন্ত্রাণ—মন্ত্রাণাং , মন্ত্র ।

তন্ত্রাণ—তন্ত্রাণাং , তন্ত্র ।

জানে—জানে ; জানো ; জাণং—জ্ঞানম্ , জ্ঞান ।

জক্সসাদা—জক্সসাদাং ; জক্স অণুগ্রহত ।

মক্সং—মক্সম ; মক্স ।

কুলদগ্গলগ্গা—কুলদাগ্গলগ্গা ।

বগা—বগা , ভগ্না ।

তগা—তগা , উগ্গা ।

দিকৃথিআ—দীক্ষিতা ; ভক্তত দীক্ষালোরা নাবী ।

ধম্মদাবা—ধর্মদাবা ; ধর্মপত্নী বা স্ত্রী ।

খজ্জতে—খাঙ্গতে ; খোরা হয় ; খাও ।

ভোজ্জ—ভোজ্য ; ভোজন করবে ।

চম্মখণ্ডং—চর্ম্মখণ্ড ; চর্ম্মখণ্ডত ।

সেজ্জা—শয্যা ; বিচনা ।

কোলো—কৌলো , কৌল ।

ভাই—ভাতি ; প্রতিভাত হোরা ।

হবিবম্হমুহা—হবিত্রকমুখা ; হবি, ব্রহ্মা প্রমুখো ।

বেঅপঢ়ণেণ—বেদপঠনেন ; বেদ পাঠের দ্বারা ।

কউকিআহিঃ—কৃতুকিয়াভিঃ ; যাগ-যজ্ঞের জবিয়েতে ।

কেবলমুমানইএণ—কেবলমমাদয়িতেন ; কেবল উমার দয়িতব দ্বাবাহে
(অর্থাৎ শিরব) ।

দিট্ঠো—দৃষ্টে ; বিধান দিয়া ।

সুবঅকেলিসুবাবসেহিঃ—সুবভকেলিসুবাবসৈঃ , সুবভিকেলি আক
সুবাের যোগেদি ।

॥ বাজা ॥

উববিসহু—উপবিশতু ; বহক ।

॥ ভৈবরামম্ভঃ ॥

কামকঃ—কর্তব্যম ; কবিরলগা কাম ।

॥ বাজা ॥

কহিণি—কন্নিরপি ; কোনো এটা ।

অচ্চাবিঅঃ—আচ্চর্ম্ম ; আচবিত খট্টমা ।

কট্টুইআমি—কট্টুবিআমি ; চাবলৈ ইচ্ছা করবে ।

॥ ଦେବରାମଙ୍କ ॥

ଦଂସେମି—ଦର୍ଶୟାମି ।

ବନ୍ଧୁହାବହିନଃ—ବନ୍ଧୁଧାବତୀର୍ଣ ।

ଧନ୍ତେମି—ସ୍ତତ୍ ଗାମି ।

ବହିମ୍‌ସ—ବବେଃ ।

ଗହନ୍ତେ—ନଭୋହର୍ତ୍ତେ ।

ଜକ୍‌ଧନ୍ବୁବସିଜ୍‌ଗଣାଜ୍‌ଗାଂ—ଜକ୍‌ଧନ୍ବୁବସିଜ୍‌ଗଣାଜ୍‌ନା ; ଜକ୍, ଦେହତା, ସିଦ୍ଧ-
ସକଳବ ବସନୀକ ।

ସଜ୍‌ଧା—ସାଧ୍ୟାମ, ସାଧା ।

॥ ବିଦୃଷକଃ ॥

ବଞ୍ଚୋମ—ବୈଦର୍ଭ, ବିଦର୍ଭ ।

କନ୍ଦାବନଃ—କନ୍ଦାବନ୍ଧଃ, କନ୍ଦାବନ୍ଧୁ, ସୁନ୍ଦରୀ ବସନୀ ।

ଆଂଗୀରହ—ଆନୀୟତାମ, ଆନକ, ଅନା ହଂସକ ।

॥ ବାଜା ॥

ଅରନ୍ଦାବୀଅହ—ଅରନ୍ଦାର୍ବତାମ୍, ନୟାଟି ଆନକ ।

ପୁଞ୍ଜିମାହବିଗଞ୍ଜୋ—ପୁଞ୍ଜିମାହବିଗଞ୍ଜଃ ; ପୁଞ୍ଜିମାବ ଚନ୍ଦ୍ରକ ।

ଧବଗୀମ୍‌ଲେ—ଧବଗୀତ୍‌ଲେ, ପୃଥିବୀଲେ ।

ଧୋଞ୍ଜନମୋଗଲୋଞ୍ଜନଞ୍ଜଞ୍ଜଃ—ଧୋଞ୍ଜନମୋଗ ଲୋଚନ ଧ୍ବଂ ଅଞ୍ଜନ
ଧୋଞ୍ଜାବ କଳତ ବଞ୍ଜା ପବା ଚ୍ଚକ୍‌କ ।

ଜଗ୍‌ଗାଲଅଗ୍‌ଗଂ—ଜଗାଲକାଞ୍ଚମ୍ ; ଅଳକା ଆଗ ଜାଗି ଆହେ ।

ହଞ୍ଜାଲସ୍ଥିଅକେମପଞ୍ଜରବଚଂ—ହଞ୍ଜାଲସ୍ଥିଅକେମପଞ୍ଜରଚୟେ, ପଞ୍ଜର-ମଦଞ୍ଜ
ଜୀହ୍ଵାଳୀରା ଚୁଲିକୋଚାକ ହାତେବେ ଧବି ଥକା ।

ସିଞ୍ଜାଞ୍ଜଳଃ—ସିଞ୍ଜାଞ୍ଜଳଃ ; ଛିଡ଼ା କାପୋବ ।

ନିବସିଞ୍ଜଃ—ନିବସିଜ୍‌ମ୍, ପବିହିତ ବା ପବିଧାନ କବା ।

ନହାନକେଲିଟ୍‌ଠା—ହାନକେଲିହିତା, ହାନକେଲି କବି ଥକା ।

ଇଞ୍ଜବଦ୍‌ଭୁଞ୍ଜକଞ୍ଜନୀ—ଇଞ୍ଜବଦ୍‌ଭୁଞ୍ଜକ ଞ୍ଜନୀ, ବିଞ୍ଜର ଉପଜାବ ପବା
ଏଞ୍ଜବାକୀକ ।

জোঁসবেণামুণা—যোগীষবেণামুনা, যোগীষবে (ভৈরবানন্দই)
লৈ আনিছে ।

পোত্তকলং—পোত্ত (দেশী শব্দ) + অকলম্ ; চানবব আগ ।

ঘনখনখলসংসমানং—ঘনস্তনস্থল ত্রংসং ; ঘন স্তন যুগলব ঠাইব
পৰা থহি পৰা ।

লিহিঞ্জই—লিখাতে ; অংকন বা চিত্ৰিত কৰা ।

চক্ৰমনও—চংক্রমনাং ; খোজব লহবত পিচলি পৰি যোৱা ।

কডিল্লং—(দেশী শব্দ) কটিবস্ত্ৰ বা কঁকালব বসন ।

॥ বিদূষকঃ ॥

নহানীবমুলাহবণু—স্নানীবমুক্তাহবণো, স্নানিব বাবে আভৰণসমূহ
খুলি থোৱা ।

তবজভজকখমণ্ডনাএ—তবজভজকতমণ্ডনায়াঃ ; পানীৰ তবজ
ভজ বা খলকনিত প্ৰসাধন উটি যোৱা ।

ওজঃসুওজাসিতমুজআএ—জাঃসুওজাকোলাসিতমুজতয়াঃ ; ভিত্তা
কাপোৰব কাৰণে তনুলতা প্ৰকাশিত ।

সুন্দেবসকস্—সৌন্দৰ্য্যসক্সম্ ; সৌন্দৰ্য্যৰ থুপ ।

॥ নারিক। ॥

গন্তীবমভবেণ—গন্তীবমধুবেণ ; গন্তীব-মধুব ।

সোহাসমুদএধ—সোভাসমুদয়েন ; সৌন্দৰ্য্য-সমুদায় বা সজ্জাব ।

জানীঅদি—জায়তে, জনা যায় ।

অজ্জনাবীসবনস—অৰ্জ্জনাবীষবস্ত্ৰ ; অধনাবীষবব (শিৱে) ।

অকখিহো—অকখিতা ; নকলেও ।

মুনিঅদি—জায়তে, বুজা যায় ।

বইদাসহিদস্—বহ্নিতাসহিতজাপি, বহ্নিতা (ত্ৰী) সমৰিত হলেও ।

ময়েদি—ময়তে ; হুঁটিপাত কৰা বা ফল দিয়া ।

॥ বাজা ॥

মুকা—মুতা ; নিকিণ্ড হৈ ।

সৰণস্তবেণ—স্বৰণাস্তবেণ , কাণৰ কাষেদি ।

ভিক্ষা—ভীক্ষা , ভীক্ষ ।

কডক্খচ্ছডা—কটাকচ্ছটা , কটাক-দৃষ্টি ।

ভিক্ষাশ্ৰুতিশ্ৰ-কেঅশ্ৰগ্গিমদলজোণীসবিচ্ছবী—

ভিক্ষাকষ্টকতক-অগ্গিমদলজোণী-সদৃশচ্ছবিঃ ;

ভ্রমব-আকৃষ্ট কেতেকীকুলব পাহিব আগশ্ৰব নিচিনা ।

কপূৰবসেন কপূৰবাসেন , কপূৰ বসেনে ।

ধরলৈও ধরলিতঃ ; ধরলিত হোৱা ।

মুতানঃ—মুতানাম্ ; মুকুতাৰ ।

ঘণবেণুণ-ক—ঘনবেণুনেব ; ঘন বেণুৰে ।

জাও-মুহি এপন্তবে—জাতোহস্যজাতাবে ; বজিত হৈ পৰিলে ।

অহো সে কপসোহা—অহো অস্তাকবশোভা ; কি চমৎকাৰ কণৰ
শোভা ।

মজ্জা—মধ্যম্ , মধ্যভাগ (ইয়াত শবীৰৰ মাজভাগ বা কঁকাল
বুজাইছে ।)

ত্ৰিবলিবলিঙ্গ—ত্ৰিবলিবলিতঃ , ত্ৰিবলী বা পেটত পৰা তিনিটা
ভাঁজৰে শোভিত ।

ভিস্তনুট্টীঅ—ভিষমুট্টা , শিশুৰ মুঠিৰে ।

গেজক—গ্ৰাজক্ ; ধৰিব পৰা যায় ।

বয়নকলঅঃ—বয়নকলকম্ ; নিতম্ৰ প্ৰদেপ ।

বেটিউঃ—বেটিমিটুম্ , আকোঁৱালিব পৰা ।

নেস্তক্খেতঃ—নেস্তকেতুম্ ; চকুৰ পৰিধি বা বিকৃতি ।

তকণপসইদিজমাণোবমাণঃ—তকণপসইতিবীৰ্যমানোপমানম্ , তকণৰ
মেলি দিয়া কবজলৰ নিচিনা ।

পজ্জক্খঃ—প্ৰত্যকম্ ; প্ৰত্যক বা চকুৰ আগতে দেখা ।

বিজিহিটং—বিজিবিটুম্ , অকন কৰা বা কঁকা ।

॥ বিদূষকঃ ॥

নহাণধোদবিলেবনা—স্নানধৌতবিলেপনা ; স্নানত প্রসাধন উট
বোরা ।

সমুত্তাবিদুসনা—সমুত্তাবিতদুষণা , সমস্ত আভরণ আঁতৰ কৰা ।

বিহুসঅন্তি—বিভুয়ন্তি ; বিভূষিত কৰে ।

নিসগ্গচঙ্গস্—নিসৰ্গচঙ্গ (সুন্দৰ) স্তাপি , স্বভাৱ-সুন্দৰ , 'চঙ্গ'—
সুন্দৰ (দেশী শব্দ) ।

সমুস্মীলই—সমুস্মীলতি , বিকশিত হয় ।

॥ বাজা ॥

এদাএ দবে এদ—এতস্তান্তাৱদেতৎ , এই কথাটো তেওঁৰ ক্ষেত্ৰতো
খাটে ।

লাৱন্ন—লাৱণ্যম্ , কপৰ জেউতি ।

নবজ্জককৰ্ণনিহং—নৱজাত্য-কাৰ্ণন-নিভং , নতুন সোণৰ দৰে ।

গেস্তাণ দীহন্তণ—নেত্রয়ো দীৰ্ঘত্বম্ , চকু ছটাৰ বিস্তৃতি ।

কম্বেছিং—কৰ্ণাভ্যাম্ , আকৰ্ণ ।

কবোলফলমা কপোলফলকে , গাল দুখন ।

দোখ ওচন্দোবমা—দ্বিখওচন্দ্রোপমে , দুফাল কৰা চন্দ্রৰ নিচিনা ।

কডটিঅ—কৃষ্ট , আকৃষ্ট বা সজ্জিত ।

বক্খিৰ্জ্জএ—বক্যতে , বক্য কৰিছে ।

সোসনমোহণপপহইণো—শোষণ-মোহন প্রভৃতয়ো , শোষণ-মোহন
প্রভৃতি ।

মগ্গণা—মাৰ্গণাঃ , শব্দ ।

॥ বিদূষকঃ ॥

বজ্জাবাদো—বখ্যাবাদো ; কথিত কুসুখাই-।

লবীসোভীবন্তন—সত্যশৌচীৰ্জ্জল , সত্যৰ কিমান শৌৰ্য ।

॥ বাজা ॥

গি অশুণগণালঃকিঅং—নিজশুণগণালকৃতং ; নিজ শুণেবেই
অলংকৃত ।

পচ্ছাঅন্তী—প্রচ্ছাদয়ন্তী ; আচ্ছাদিত কবি ।

তনুসিবিং—তনুপ্রিয়ম্ ; তনুজী ; দেহ-সৌন্দর্য ।

নেবচ্ছলচ্ছী—নেপথ্যালচ্ছীঃ ; প্রসাধন-লচ্ছী বা প্রসাধনে ।

সুন্দেবমুদা—সৌন্দর্য্যমুদ্রা ; সৌন্দর্য্য চিত্র ; স্বাভাবিক সৌন্দর্য্যক ।

বলইঅধনু—বলয়িত্তধবা ; সজ্জিত ধনু ।

নিচ্ছভিচ্ছো—নিভ্যভূতঃ ; নিভ্য-ভূত্যা ; সদায় ভূত্যা ববে ।

ককীলআ—কাকীলতা ; কঁকালত বন্ধা সোণর অলংকার বিশেষ ।

সিহিনতুজিয়া—সিহিন (স্তন) তুজিয়া ; স্তনযুগলর উচ্চতা ।

('সিহিন' মেনী অক্ষ) ।

নাহিং—নাভিঃ ; নাভি ।

নঅণবাড্টিমা—নয়নরুজ্জির্ধবা ; নয়নর প্রসাধতা ইমানেই ।

কন্নপ্পলঃ—কর্ণোৎপলম্ , কর্ণোৎপলবঃ (কাণ অলংকৃত কবিরত্নৈল
উৎপল ফুল) ।

হুসসিনী—দ্বিশশিনী , ছটা চন্দ্র বিশিষ্ট ।

॥ বিদূষকঃ ॥

মুদুমুহি—মুদুমুখি ; মনোম বা মুদু মুখ দাব ।

উববিসিঅ—উপরিশ্র ; বই ।

নিবেমেহি—নিবেদয় ; নিবেদন করা বা কোঁরা ।

সংপদং—সাপ্রত্যং ; সপ্রতি, এতিয়া ।

কখীঅচ্ছ—কথ্যাত্মন ; কোঁরা ।

॥ সারিকা ॥

সঅলজনবজ্জহো—সকলজনবজ্জহো ; সকলোবে প্রিয় ।

বজ্জহাও—বজ্জহাভো ; বজ্জহাজ ।

॥ দেবী ॥

মাতৃহুও—মাতৃবৎপতি ; মহা ।

॥ মায়িকা ॥

সসিদ্ধাহা—শশিপ্ৰভা , শশীপ্ৰভা ।

॥ দেবী ॥

মাতৃহুইয়া—মাতৃবৎসা ; মাহী ।

॥ মায়িকা ॥

খলখাওহিঃ—খলখট্টঃ , খলিট্টে ।

॥ দেবী ॥

সসিদ্ধাহগতুপ্তিঃ—শশিপ্ৰভাগর্ভোৎপত্তিম্ , শশীপ্ৰভাব

গর্ভজাত ।

বিড়বভুমিঃ—বৈদূৰ্যভুমিম্ , বৈদূৰ্যমণিব আকর বা খনি ।

বেকলিঅমণিসলাআ—বৈদূৰ্যমণিসলাকা , বৈদূৰ্যমণিব সলা ।

(বেকলিঅ < বেড়বিঅ < বেড়জ্জ < বৈদূৰ্য)

॥ মায়িকা ॥

পটমো—প্রথমঃ , প্রথম ।

॥ দেবী ॥

সংবিধানঅং—সংবিধানকম্ , ঘটনা , কাণ্ড ।

পঞ্চদশ—পঞ্চদশ , পাঁচ-দহ (অর্থাৎ কিছুদিন অর্ধত) ।

পচ্ছা—পশ্চাৎ , পিছত ।

খানবিমানেন—খ্যানবিমানেন , খ্যানবিমান

(খ্যানব দ্বাৰা লক শূন্যখান) ।

॥ বিদূষকঃ ॥

বাহিবা—বাহ্যঃ , বাহিব লোক ।

বট্টি—বর্জতে , হেঁচে , হৈ থকা ।

বহিনিআও—ভনিভো , বাই-কনী ।

মহগ্ৰিও—মহাশিত ; সম্মানীয় ; মৰ্যাদাসম্পন্ন বা মান পাব
বোধ্য ।

মহীদলসবসুন্দী—মহীদলসবসুন্দী ; পৃথিবীৰ সবসুন্দী ।

দেহন্তবেণ—দেহান্তবেণ ; দ্বিতীয় দেহ বা (বিচক্ষণৰ প্রতি
ব্যাকোক্তি) দেহৰ অভাৱ ।

॥ দেৱী ॥

নিঅজেট্ঠবহিনিঅ—নিজজ্যেষ্ঠভগিনীঃ ; ভোমাব বাইদেউবাক ।

হিঅইছিদা—জলয়েট্টা , জলয়ৰ বা মনৰ ইচ্ছামতে ।

সবজ্জা—সপৰ্বা ; পৰিচৰ্যা ।

কাদক্কা—কৰ্তব্য ; কৰা হয় ।

পেসেহি—প্ৰেময় ; পঠিয়াওক ; বাবলৈ অনুমতি দিয়ক ।

এদাৱপাএ—এতদৱস্থায় ; এনে অৱস্থাত ।

নেবজ্জলজ্জীলীলানিমিত্ত—নেপথ্যালক্ষীলীলানিমিত্তম ; অন্তঃসুখত
বেশকুৰা কৰাৰ কাৰণে ।

॥ বাজা ॥

ভুজ্জদি—যুজাতে ; কৰা উচিত ।

কপ্পুবিঅাকপ্পুবেহিঃ—কপ্পুবিআকপ্পুবেঃ , কপ্পবী-কপ্পুবেবে ।

আলবাল—আজপাল ; পানী ধৰি বাখিবৰ কাৰণে দিয়া ভেটা ।

॥ সেপথো ॥

॥ বৈতালিকয়োবেকঃ ॥

সুহাঅ—সুধায় ; সুধকৰ ।

সংকা—সঙ্ক্যা ; সঙ্ক্যাকাল ।

বাসবজীৱপিওসবিস—বাসবজীৱপিওসবিসঃ ; দিনৰ জীৱপিও
সবিস বা প্ৰাণকূল্য ।

চণ্ডসুনো—চণ্ডাপোকা , চণ্ডও সূৰ্যৰ কিৰণ ।

সংপই—সম্পত্তি , এতিয়া ।

কালান্তবে—কালান্তবে ; কালৰ শেষত (অৰ্থাৎ সঙ্ক্যাকালত) ।

দীর্ঘবিবহঃ—দীর্ঘবিবহঃ ; দীর্ঘবিবহঃ ।

লোউন—লোহা, শুনি ।

নাহে—নাথে ; স্বামীব ।

মুছামুদিঅলোঅন—মুছামুদিঅলোচনেব ; মুছামোরা মুজিত

নয়নাব দবে ।

॥ দ্বিতীয় ॥

উগ্ধাডিক্তি—উগ্ধাট্যন্তে ; উগ্ধাটন কবিছে বা মুকলি কবিছে ।

বলহী—বলভী ; সবব ওপবব মন্দিব চূড়াসদৃশ সক বাসস্থান ।

পল্লভো—পৰ্বভাঃ ; পালেঃ বা বিলাস-শয্যা ।

উড়ুমমমুহা—উড়ুমমমুখাঃ ; মুখকব সজ্জাব বা ভাবকা-খচিত

সময় ।

পথবিজ্জন্তি—প্রস্তাৰন্তে ; পাৰি দিছে (বিচনা পৰা বা সজ্জোৱা) ।

লেক্কা—লৈংকী ; শিল্প-কৰ্মত নিপুণা নারী ।

পট্টলকো—পট্টলকঃ ; পাটৰ কাপোৰত উঠা খচমচনিৰ শব্দ ।

পঅট্টো—প্রবৃত্তঃ ; প্রবৰ্তিত হৈছে ; বিয়পি পৰিছে ।

মণ্ডবেল্ল—মণ্ডপেবু ; মণ্ডপত বা কুঞ্জে কুঞ্জে ।

মহবো—মধবো ; মধুব বা আনন্দদায়ক ।

কট্ঠকুট্ঠকনানঃ—কট্ঠকুট্ঠকনানাম্ ; কট্ঠ-কুট্ঠ বয়ণীব ।

॥ বাহ্য ॥

বন্ধিহু—বন্ধিহুঃ ; বন্ধনা কৰে ।

॥ সন্দেশ বাসক ॥

‘সন্দেশ বাসক’ কাব্যখনিৰ বচনৰ সময় খৃষ্টীয় দ্বাদশ শতাব্দীৰ শেষভাগ বুলি অনুমান কৰা হৈছে; সেই সময় একালে মধ্যভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ অপভ্ৰংশ-অৱহট্ঠৰ অন্তৰ্গত তব আৰু আনকালে আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ উদ্ভৱৰ উত্তোপ-পৰ্ব। সেয়েহে ‘সন্দেশ-বাসক’ৰ ভাষা অৱহট্ঠ হ’লেও মধ্যম্বেশীয় বা পশ্চিম-মধ্যভাৰতীয় (Western-Central) আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ উদ্ভৱ-কালৰ নব্য-ৰূপৰ মিশ্ৰণে ইয়াত পৰিলক্ষিত হয়। গতিকে ইয়াৰ ভাষাই ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ৰূপান্তৰৰ এটা সন্ধিকৰণৰ ভাষাৰ নিদৰ্শন বহন কৰিছে।

কাব্যখনিৰ ৰচক আক্ষুণ্ণ বহমানে ‘প্ৰথম প্ৰক্ৰম’ত আত্ম-পৰিচয় দিওঁতে তেওঁৰ পিতৃ পশ্চিমৰ ম্ৰেছদেশৰ লোক আছিল বুলি কৈছে যদিও আৰু কাব্যখনিত মূলতান, জলন্ধৰ আদিৰ উল্লেখৰে পঞ্জাব অঞ্চলৰ কথাৰে সূচনা কৰে যদিও, কবি বহমানেক কিন্তু শৌৰসেনী-অপভ্ৰংশ অধ্যুষিত গুৰজাট-বাক্ষান অঞ্চলৰ কোনো এঠাইৰ লোক আছিল বুলিহে ভাবিবৰ অৱকাশ দিয়ে। অষ্টম শতিকাত সিদ্ধপ্ৰদেশ প্ৰথম মুছলমান-বিজিত ভাৰতীয় প্ৰদেশ আছিল কাৰণে সেই অঞ্চল ‘ম্ৰেছদেশ’ বুলি কোৱা হৈছিল। পিতৃ-পুত্ৰৰ পঞ্জাব-সিদ্ধ আদি পশ্চিমৰ লোক আছিল যদিও উপহুঁপৰি হোৱা তুৰ্কী, আফগান, যোগল, পাঠান আদি সকলৰ আক্ৰমণ আৰু বাৰুকৈয়ে অস্থিৰতাৰ কাৰণে কবি আক্ষুণ্ণ বহমানে হয়তো পঞ্জাবৰ পৰা আদি প্ৰাচীন গুৰজাটী-মাবোৱাৰী (বাক্ষানী) ভাষা প্ৰচলিত অঞ্চলৰ কোনো এঠাইত বসবাস কৰিবলৈ লৈছিলহি। কাব্যখনিৰ নামকৰণ, ভাষা, সংস্কৃত কাব্য-বীৰ্ত্তিৰ আৰম্ভ, সাংস্কৃতিক ঐতিহ্য আৰু কাব্যখনিৰ সন্ধান

ব্যৱহৃত হোৱা গুজৰাটী-ৰাজস্থানীৰ প্ৰাচীন বৈশিষ্ট্য আদিসমূহে ইয়াৰ বৃত্তিমুক্ততা প্ৰতিপন্ন কৰে। প্ৰথমতে—দ্বাদশ-শতিকাত 'বাস' (বৰ্ণনা-মূলক বীৰ কাব্য) আৰু 'বাসক' (নাৰীবিষয়ক লোকধৰ্মী গীতি-কবিতা) নামৰ কাব্যসৃষ্টিয়ে প্ৰাচীন গুজৰাটী-সাহিত্যক বিশেষভাৱে সমৃদ্ধ কৰিছিল; 'সন্দেশ-বাসক' কাব্যখনো 'বাসক'-শ্ৰেণীৰ গীতি-কাব্য। দ্বিতীয়তে—উৎপত্তিৰ বিচাৰত ৰাজস্থানী-গুজৰাটী শৌৰসেনী অপভ্ৰংশৰ পৰা উদ্ভূত আৰু এই ভাষাৰ পঞ্চদশ শতাব্দী পৰ্যন্ত 'প্ৰাচীন পশ্চিমা-ৰাজস্থানী' (Old Western Rajasthani) বুলি চিহ্নিত হৈ আছিল। ভাষাতাত্ত্বিক বিচাৰত প্ৰাচীন গুজৰাটী আৰু প্ৰাচীন মাৰোৱাৰীৰ (ৰাজস্থানী) সম্পৰ্ক অতি নিবিড়। 'সন্দেশ-বাসক'ৰ ভাষা প্ৰাচীন গুজৰাটী আৰু প্ৰাচীন ৰাজস্থানীৰ উপাদানেৰে সমৃদ্ধ পশ্চিমা অৱহট্ঠ বা শৌৰসেনী অপভ্ৰংশৰ অৰ্ধাচীন ৰূপ। কিন্তু পঞ্জাব বা উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ ভাষা, যেনে—পশ্চিমা-পঞ্জাবী, পূৰ্ব-পঞ্জাবী, সিন্ধী, কচ্ছী আদি ভাষাসমূহ 'কেকম' অপভ্ৰংশৰ পৰাহে উদ্ভূত। তদুপৰি পূব আৰু পশ্চিম-পঞ্জাবৰ ভাষাৰ মাজত যথেষ্ট পাৰ্থক্য বিদ্যমান। পূব-পঞ্জাবীতকৈ পশ্চিম-পঞ্জাবীত প্ৰাচীনকালতে মূলতানী উপভাষাৰ আশ্ৰয়ত সাহিত্য সৃষ্টি হৈছিল যদিও তাত কোনো 'বাসক' বা 'বাস' সৃষ্টি হোৱা নাছিল। তদুপৰি অষ্টম শতাব্দীৰ পৰা পঞ্জাব অকল ঢুৰ্কা, আকগান, যোগল, পাঠান আদি বিদেশী শক্তিৰ আক্ৰমণৰ কলত কত-বিকত হোৱাত প্ৰাচীন স্তবত তাৰ ভাষাসমূহত উল্লেখযোগ্য সাহিত্য সৃষ্টি হোৱা নাছিল আৰু ভাষাৰোৰ আৰবী-কাৰচীৰ প্ৰভাৱে অধিক পৰিপুষ্ট হৈছিল। 'সন্দেশ-বাসক'ৰ ভাষা-বৈশিষ্ট্যত আৰবী-কাৰচীৰ প্ৰভাৱে কোনো চিন-মোকাম নাই, ২৮: সংস্কৃত কাব্য-বীতি আৰু ভাৰতীয় বাৰ্ষিক ঐতিহ্যহে অধিক স্পষ্ট। গুজৰাটী-ৰাজস্থান অকলে বহু শতিকা দুৰি সংস্কৃত, প্ৰাকৃত, অপভ্ৰংশ সাহিত্য সৃষ্টিৰ বাবাহিক ইতিহাস ৰচা কৰি আহিছিল আৰু সেইবোৰে সৰ্বভাৰতীয় সমাদৰো লাভ

কবিছিল। একাদশ শতাব্দীর সুপ্রসিদ্ধ জৈন-কবি আক প্রাকৃত বৈয়াকরণ হেমচন্দ্র এই অঞ্চলবে লোক আছিল আক তেওঁৰ সময়কালীন ভাষাই আছিল বাজস্থানী-গুজবাটীৰ জননী; তেওঁৰ সংকলিত গাথা-সমূহ অধিক জনপ্রিয় হৈ উঠিছিল আক সেইবোৰ আছিল শৌনসেনী অপভ্রংশ-ভাৱে পশ্চিমা-অৱহট্টৰ লগতে বাজস্থানী-গুজবাটীবো প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন। তদুপৰি অশ্বাশ্ব জৈন-কবিসকলেও প্ৰাচীন বাজস্থানী-গুজবাটী ভাষাত ইন্দোৱদ্ধ কাব্যিক-সৃষ্টি যেনে,—‘বাস’, ‘বাসক’, ‘বাবমাসী’, ‘ফাগু’ আক লোকবৰ্মা আখ্যান সৃষ্টি কৰি এই ভাষাক প্ৰভুত জনপ্ৰিয়তা দান কৰিছিল। এনেবোৰ কাৰণতে সন্দেহ-বাসকৰ ভাষাই শৌনসেনী অপভ্রংশৰ অৰ্ধাচীন-ৰূপ অৱহট্ট বা যাক ‘পশ্চিমা-অৱহট্ট’ বুলি কব পৰা যায় আক তাৰ ৰূপ প্ৰধানতকৈ প্ৰাচীন গুজবাটী-বাজস্থানী, লগতে পশ্চিমা-হিন্দী আদি মধ্যদেশীয় ভাষা-অঞ্চলত প্ৰচলিত আছিল, (দ্বাদশ-ত্ৰয়োদশ শতাব্দী পৰ্যন্ত এই ভাষা-সমূহৰ আঞ্চলিক সীমা সুস্পষ্ট হোৱা নাছিল) তাকেই প্ৰতিফলিত কৰিছে বুলি কব পৰা যায়। গতিকে ইয়াৰ ভাষাই মিশ্ৰৰূপ এটি বহন কৰিছে।

অৱশ্যে অৱহট্টত বচনা কৰা হ’লেও কাব্যধৰ্মৰ ভাষাত সাহিত্যিক-প্ৰাকৃত অথবা সাহিত্যত-অনুশীলিত অপভ্রংশৰ লক্ষণ নে নাই এনে নহয়, বৰং কব পাৰি প্ৰাকৃতৰ লক্ষণ কিছুমান অটুট ৰাখি বেছি সবলভৰ হৈ আধুনিক জ্বলৈ আগুৱাইছে। ৪১নং গাথাত পণ্ডিতৰ মুখেনি সান্থপুৰ নগৰত ‘মনোহৰ চন্দ্রত মধুৰতম প্ৰাকৃত ভাষা’ উচ্চাৰিত হোৱা বুলি প্ৰাকৃতৰ প্ৰতি যি স্পষ্ট বনোভাৱ প্ৰকাশ কৰিছে তাৰ দ্বাৰা প্ৰাকৃত ভাষাৰ প্ৰতি কবিত্বৰ দুৰ্বলভাৱ তাৰ প্ৰকাশ হৈছে, ৪২নং গাথাত ‘প্ৰাকৃত কাব্য আক সীতত প্ৰসিদ্ধ’ বুলি যি আত্মপৰিকল্পিত ভাৱ পৰাও কাব্যধৰ্মত প্ৰাকৃতৰ লক্ষণ বৰ্ণন কৰা নাই বুলি নিশ্চিতভাৱে ক’ব পাৰি। তদুপৰি ৪৩নং গাথাত সংস্কৃত, প্ৰাকৃত, অৱহট্টৰ কথা সমানে উল্লেখ কৰাৰ পৰাও সংস্কৃত কাব্য-পৰম্পৰাৰ

লগত যে প্রাকৃত-অৱহট্ঠৰ ভাষা ইয়াত মিশ্ৰণ হৈছে সেই কথাও বুজিব পাৰি। এই প্রাকৃত বা অৱহট্ঠৰ নাম উল্লেখ কৰা নাই যদিও মূল ভিত্তি আছিল শৌৰসেনী প্রাকৃত-অপভ্ৰংশ।

প্রাকৃত যুগৰ শেষ স্তৰত অৱহট্ঠ লোক-জীৱনৰ দৈনন্দিন ব্যৱহাৰৰ ভাষা আছিল যদিও, ইয়াতো সাহিত্যত-অনুশীলিত অপভ্ৰংশৰ আদৰ্শত কালক্ৰমত বিভিন্ন ধৰ্মীয়-সম্প্ৰদায়ৰ দ্বাৰা বিবিধ গীত-পদ বচনা কৰাত ই শিষ্ট-জনোচিত সাহিত্যিক-ৰূপ এটা লাভ কৰিছিল; ধৰ্ম-নিৰপেক্ষ সাহিত্যাদিও ইয়াৰ মাধ্যমেৰে সৃষ্টি হৈছিল। 'সন্দেশ-বাসক' এনে ধৰ্ম-নিৰপেক্ষ বস-সাহিত্যৰ উৎকৃষ্ট নিদৰ্শন।

শব্দসম্ভাৰত কিছু অভিনবত্ব আৰু ধ্বনিতত্ত্ব-ৰূপতত্ত্বত সৰলপথগামী ছুই-এক বৈশিষ্ট্যৰ বাহিৰে অপভ্ৰংশ আৰু অৱহট্ঠৰ মাজত বিশেষ মৌলিক প্ৰভেদ নাই। অপভ্ৰংশৰ লগতে অৱহট্ঠৰ যিবোৰ প্ৰধান বিশেষত্ব প্রাকৃত বৈয়াকৰণ সকলে উল্লেখ কৰিছে, সেইবোৰ 'সন্দেশ-বাসক'ৰ ভাষাই সম্পূৰ্ণৰূপে বহন কৰিছে। তলত তাৰে কিছুমান আলোচনা কৰা হ'ল :

(ক) একস্থৰৰ পৰিৱৰ্তে অস্ত্ৰ এক স্থৰৰ ব্যৱহাৰ অপভ্ৰংশ-অৱহট্ঠৰ এটা প্ৰধান লক্ষণ; যেনে--ভুগ>ভসু, ভিসু। 'সন্দেশ-বাসক'ত এই লক্ষণ বিপুলভাৱে দেখা যায়; যেনে--

উত্তুংগ>উত্তংগ; উ>অ;

নাম>নামু, অ>উ;

এক>ইকু, এ>ই;

বাহ>বাহি, উ>ই, ইত্যাদি।

(খ) দীৰ্ঘস্থৰৰ ঠাইত হ্ৰস্বস্থৰৰ প্ৰৱণতা অপভ্ৰংশ অৱহট্ঠত অধিক পৰিমাণে দেখা যায়; বিশেষকৈ অন্তৰ্হিত দীৰ্ঘস্থৰ হ্ৰস্ব হয়; যেনে--কয়লা>কয়ল, বালা>বাল ইত্যাদি। 'সন্দেশ-বাসক'তো এই লক্ষণ প্ৰচুৰ পৰিমাণে বিস্তাৰিত; যেনে--ববববব্বী>ববববদি, দীদাববী>দীদাবদি; জলপ্ৰবাহট>জলপবাহ, ইত্যাদি।

(গ) অপভ্রংশের দ্বয়ে ইয়াতো স্বব-সংকোচন, পদান্ত 'ব' ঠাইতে '২' বা '২' হোয়া দেখা যায়। তদুপরি অপভ্রংশে দেখা পোৱাৰ দ্বয়ে সংযুক্ত 'ব'ব লোপ, পদান্ত 'ই' নাসিক্য হোৱা ইয়াৰ ভাষাতো লক্ষ্য কৰা যায়, যেনে—চন্দ্ৰ—ছন্দ; শিয়>শিয়; অজানি>অজাই। প্রাকটি-তানি>পয়ডিয়াই। ইত্যাদি।

(ঘ) অ কাবান্ত শব্দৰ প্ৰথমাৰ একবচনত 'উ'ৰ প্ৰয়োগৰ বহুলতা অৱহট্টৰ বৈশিষ্ট্য। এই বৈশিষ্ট্য 'সম্মেধ-বাসক'ত আছে, যেনে—পথিকঃ>পথিউ, স্পৃশন্তঃ>স্পৃশন্ত ইত্যাদি।

(ঙ) বিভক্তিব 'ম'কাবৰ লোপ অথবা বিভক্তিহীনতা অৱহট্টৰ অন্য এক বিশিষ্ট লক্ষণ, সম্মেধ-বাসকতো এই বৈশিষ্ট্য সম্পূৰ্ণৰূপে বৰ্ণিত হৈছে, যেনে—নগবন্>নগব; মেধলাম্>মেধল। পথন্>পথ, বাহন্য>বাহি ইত্যাদি। বিভক্তিহীন কাবৰ প্ৰয়োগ প্ৰাচীন বাজস্থানীৰো অন্ততম বৈশিষ্ট্য।

(চ) অৱহট্টত যতীৰ একবচনত 'হ' বিভক্তি হয়; সম্মেধ-বাসকতো ইয়াৰ প্ৰয়োগ হৈছে, যেনে—বিজয়নগবন্>বিজয়নগব; মুখ্যায়ঃ>মুখ্যহ। এই বৈশিষ্ট্য প্ৰাচীন গুজৰাটীৰো অন্ততম বৈশিষ্ট্য।

প্ৰাচীন গুজৰাটী-বাজস্থানীৰ বৈশিষ্ট্য :

ষোড়শ শতকৰ পূৰ্ব পৰ্বন্ত গুজৰাটী-মাবোৱাৰী (বাজস্থানী) একে সম্পৰ্কযুক্ত ভাষা আছিল, স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব লাভ কৰাৰ পূৰ্ববৰ্তী কালত শৌবসেনী অপভ্রংশ-অৱহট্টত ব্যাপক সাহিত্য চৰ্চা হৈছিল। গুজৰাটীৰ প্ৰাচীন 'শিকল' সাহিত্য আৰু বাজস্থানীৰ 'ভিকল' সাহিত্য অৱহট্টতে বচনা কৰা হৈছিল। এই দুই ভাষাত বৰ্ণিত অৱহট্ট সাহিত্যবাজিয়ে অত্যন্ত সাহিত্যিককো প্ৰভাৱিত কৰিছিল। প্ৰকৃতপক্ষে পন্ডিত-অৱহট্ট বুজি কব পৰা শৌবসেনী-প্ৰাকৃত আৰু অপভ্রংশৰ লগত সম্পৰ্কযুক্ত অৱহট্ট-সাহিত্যবাজি গুজৰাটী-বাজস্থানীকে কেন্দ্ৰ কৰি নষ্ট

হৈছিল। সেয়েহে গুজবাটী আৰু ৰাজস্থানীৰ স্বতন্ত্ৰ প্ৰাচীন বৈশিষ্ট্য কিছুমানো এইবোৰৰ মাজত সোমাই পৰিছিল; 'সন্দেহ-বাসকতো' ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম হোৱা নাই।

'সন্দেহ-বাসক'ত দেখা পোৱা প্ৰাচীন গুজবাটীৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য কেইটামানৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য হ'ল :

(ক) বচীৰ বিভক্তিকপে 'হ'ৰ প্ৰয়োগ (এই বৈশিষ্ট্য গুৰ্ব্ব অপভ্ৰংশৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য বুলি হেমচন্দ্ৰই উল্লেখ কৰি গৈছে।)

(খ) তৃতীয়াৰ একবচনত 'ই', 'ছি' আদি বিভক্তিব প্ৰয়োগ

(গ) অসমাপিকা ক্ৰিয়াগঠনত 'ই' প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগ;

(ঘ) 'কিম', 'জিম', 'তিম' আদিৰ সৰ্বনামীয় প্ৰয়োগ;

(ঙ) পুৰুষবাচক সৰ্বনামত 'তিনি' 'জিনি'ৰ প্ৰয়োগ।

প্ৰাচীন ৰাজস্থানীৰ বৈশিষ্ট্য :

(ক) ক্ৰিয়াৰ আগত উপসৰ্গৰূপে 'স'-ৰ প্ৰয়োগ প্ৰাচীন ৰাজস্থানীৰ উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য; সন্দেহ-বাসকতো ইয়াৰ প্ৰয়োগ ঘটিছে; যেনে—
সবিলক্খা, সলজিব, সবিলাস ইত্যাদি। (এই বৈশিষ্ট্য গুৰ্ব্ব অপভ্ৰংশৰো বৈশিষ্ট্য বুলি হেমচন্দ্ৰই উল্লেখ কৰি গৈছে।)

(খ) বিভক্তিস্থান কাৰকৰ প্ৰয়োগ প্ৰাচীন ৰাজস্থানীৰ এক বিশিষ্ট লক্ষণ; সন্দেহ-বাসকত এই লক্ষণ বৰ্জিত হৈছে।

(গ) অসমাপিকাত গুজবাটীৰ 'ই' বিভক্তিব উপৰিও 'অবি', 'ইবি' আদি প্ৰাচীন ৰাজস্থানীমূলক প্ৰয়োগ সন্দেহ-বাসকত দেখা যায়। যেনে—সবলাইবি (সবলায়িত্ব), ছুডবি (ছুটিত্ব) ইত্যাদি।

'সন্দেহ-বাসক'ৰ নিজস্ব ভাষা-বৈশিষ্ট্য :

প্ৰাচীন গুজবাটী-ৰাজস্থানীৰ লগত সম্পৰ্কযুক্ত পশ্চিমা-অৱহট্টই (শৌবসেনী অৱহট্ট) সন্দেহ-বাসকৰ ভাষাৰ মূল আধাৰ বৰ্জিত, নিজস্ব

হিচাপে কেইবাটাও বৈশিষ্ট্য ইয়াৰ ভাৰ্য্য মাকত দেখিবলৈ পোৱা যায় । সেইবিলাকৰ কেইটামান উল্লেখ কৰা হ'ল :

(ক) দীৰ্ঘত্বৰ ব্ৰহ্মত্বৰ পৰিণত হোৱা অবস্থাত লক্ষণ যদিও 'সন্দেহ-বাসক' এই লক্ষণ অধিক স্পষ্ট হৈ দেখা দিছে । যেনে—
ববৰমণী > ববৰমণি ; পদবনী > পউহৰি ; দীৰ্ঘনয়নী > দীহনয়নী ইত্যাদি ।

(খ) একে শব্দ দুই-তিনিটা ৰূপত ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা গৈছে আৰু এনে ব্যৱহাৰে ভাৰ্য্য কথাখৰী গুণ অধিক প্ৰকট কৰিছে , যেনে—তম্বুঃ > তম্বু, তাম্বু, তীই ; পৰিকঃ > পহিউ, পহিউ, পঃবিউ ।

(গ) একে অৰ্থবোধক শব্দক ক্ষম্ভাত্মক ৰূপত প্ৰয়োগ হোৱা দেখা গৈছে , যেনে—তিবিকিবি, কহকহব, কণ্ঠগণ্ড ইত্যাদি ।

(ঘ) একক ব্যঞ্জন দ্বিত হৈ প্ৰয়োগ হৈছে ; যেনে—শৈলজায় > সমলজ , একেকস্তাঃ > ইক্কিত্তহ , উৎকষ্টিতা > উক্ৰ-খিবিয় ইত্যাদি ।

(ঙ) তৃতীয়া আৰু সপ্তমীৰ অৰ্ধগত পাৰ্ৰব্য বৰ্জিত হৈছে যদিও বিভক্তিৰ প্ৰয়োগত পাৰ্ৰব্য নাইকিয়া হৈছে । '-ই' বিভক্তি তৃতীয়া আৰু সপ্তমীৰ একবচন উভয়তে প্ৰয়োগ কৰা হৈছে , যেনে—বাছি (বাহৰ ঘাৰা) , বিবহাণলি (বিবহৰ জুইত) ।

(চ) কাবক-প্ৰয়োগৰ কালৰ পৰা তিনিটাহে লক্ষ্য কৰা যায় , প্ৰথম-দ্বিতীয়া লৈ এটা, তৃতীয়া-সপ্তমী লৈ এটা আৰু বহু । পঞ্চমীৰ প্ৰয়োগ নাই ।

(ছ) তৃতীয়াৰ একবচনত প্ৰাচীন গুৰুবাটীৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ '-ই' আৰু '-ছি'ৰ লগতে '-টন' বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ হৈছে ।

(জ) অসমাপিকা ক্ৰিয়া গঠনত গুৰুবাটী-বাক্সানীৰ '-ই', '-অবি', '-এবি'ৰ লগতে নতুন প্ৰকাৰ '-এবিনু'ৰ প্ৰয়োগ হৈছে , যেনে—পিক্‌থেবিনু (প্ৰেক্ষা) ।

(ঝ) 'সেনী' শব্দৰ প্ৰয়োগৰ প্ৰাচীন 'সন্দেহ-বাসক'ৰ অন্ততম এক নিদৰ্শ বৈশিষ্ট্য । আধুনিক ভাৰতীয় আৰু ভাৰাসমূহৰ উভয়ৰ সেই কালছোৱাত এনে 'সেনী' শব্দ জনসাধাৰণত যথেষ্ট প্ৰচলিত হৈ আহিল

বুলি অনুমান কবিব পাৰি। কাবণ, দশম-দ্বাদশ শতাব্দীৰ ভিতৰৰ অধিকাংশ প্রাকৃত কবি-সাহিত্যিকে কম-বেছি পৰিমাণে তেওঁলোকৰ কচনাত 'দেশী' শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছিল। সমসাময়িক কথা-ভাৰাব প্ৰভাৱতে এনে শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছিল বুলি অনুমান কবিব পাৰি আৰু এনে প্ৰয়োগৰ কাৰণে তদানীন্তন কথ্যকণ অনুধাৱন কৰাও সহজ হৈ পৰিছে। তত্পৰি ভাষাও হৈ উঠিছে কথা উপাদানেৰে সমৃদ্ধ অধিক প্ৰগতিধৰ্মী। 'সন্দেহ-বাসক'ত পোৱা দেশী শব্দ কিছুমান হ'ল : চন্নিমা, মদল, কবডি, বাড়িবিলাগ-গা, গল্লিহী, দউৰুডউ, কনকুক, কবকবায়ন্ত, নজ্জই, সিহন, বিসিঅ, বেহংতি, কুটি, পিকি, বোলবিয়উ, চিক্তনবউ, কণকুণউ, চল্লহি, তুবকি, চড়াইয়ই, বনুব ইত্যাদি।

এনে শব্দসমূহৰ প্ৰয়োগত ভাষাৰ কথাধৰ্মী গুণ, সবলপথগামী প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশৰ প্ৰকৃতি আৰু আধুনিক আৰ্যভাষাসমূহৰ উদ্ভৱৰ পূৰ্ববৰ্তী স্তৰৰ অকণ উপলব্ধি ইত্যাদিৰ ক্ষেত্ৰত যথেষ্ট সহায় হৈছে। সেয়েহে ক'ব পাৰি 'দূত-কাব্য' পৰম্পৰাৰ শেহতীয়া নিৰ্দেশন হিচাপে 'সন্দেহ-বাসক' একালে যিদৰে এক উল্লেখযোগ্য সাহিত্যবস-সমৃদ্ধ গীতি-কাব্য, আনকালে প্ৰাকৃত-যুগৰ শেষস্তৰৰ ভাষাৰ গতি-প্ৰকৃতি অধ্যয়নৰ কাৰণেও এক মূল্যবান সম্পদ।

তলত প্ৰথম প্ৰক্ৰমৰ আৰু দ্বিতীয় প্ৰক্ৰমৰ ২০টা গাথাৰ শব্দসম্ভাৱন সংস্কৃতৰ কণ দেখুৱাই অসমীয়া অৰ্থ দিয়া হ'ল। অৱশ্যে এই ক্ষেত্ৰত উল্লেখ কৰিব লগা কথা হ'ল যে,—এক শব্দৰ ঠাইত অন্য একশব্দৰ সঘন প্ৰয়োগ, দীৰ্ঘশব্দৰ ঠাইত হ্ৰস্বশব্দৰ ব্যৱহাৰ, অবতৰ্ত্তিৰে সংস্কৃত ব্যঞ্জনক সবল কৰাৰ প্ৰচেষ্টা, কাবক-বিতৰ্ত্তিৰ প্ৰয়োগহীনতা, বিভিন্ন প্ৰকাৰ অসমানিকা ক্ৰিয়াৰ প্ৰত্যয়ৰ ব্যৱহাৰ, লিংগ-ৰচনৰ নিয়মহীনতা, একে শব্দক বিভিন্ন ৰূপত ব্যৱহাৰ, দেশী শব্দৰ প্ৰাচুৰ্য, দেশী শব্দ বা শব্দৰ লগত সংস্কৃতৰ কণৰ সংমিশ্ৰণ, কথাধৰ্মী উপাদানৰ সংকলন ইত্যাদিৰ কাৰণে অৱহাট্টৰ শব্দৰ সংস্কৃত প্ৰতিকৰণ বিচাৰি উলিওৱা যথেষ্ট কঠিন কাম। যিহেতু পালি অথবা সাহিত্যিক-প্ৰাকৃতৰ দৰে অৱহাট্টৰ

সংস্কৃতভাষ্য নহয়, বরং লোকভাষ্য বা লোকভাষ্যভাষ্য, সেয়েহে পালি
অথবা সাহিত্যিক-প্রাকৃত অথবা লগভো ইয়াব অথবা ব্যৱহাৰত বৰ্ণেই
পাৰ্ধক্য পৰিলক্ষিত হয়।

॥ প্রথমঃ প্রক্ৰমাঃ ॥

(১) বয়নায়াব—বয়াকবঃ ; বয়ব আকব।

গয়নংগনংমি—গগনাকনম্ ; আকাশকণী অংগনত বা চোতালত।

সিবিয়—সৃষ্টম্ , সৃষ্টি কবিলে।

বুহয়ন—বুধজন ; বিধান বা বিহাজন।

সিরং—শিরম্ , মজল।

(২) বিজ্জাহব—বিজ্জাধবঃ ; বিজ্জাধব।

সুব—সূৰ্যঃ।

সসিবিষে—অশীকিঃ ; চন্দ্রকিঃ।

নমিচ্ছই—নম্যতে ; নমস্কৃত হোৱা।

নয়বে—নাগবিকে, নাগবে ; নাগবিক বা বিহাজন।

কস্তাব—কর্তব্যম্, কবীয়ম্ , কবা উচিত।

(৩) পচ্চাএসি—পচ্চিমমিষি , পচ্চিমদেবত।

পছুও—প্রকৃতম্ , প্রতৃত।

ধি—অস্তি , থকা।

বিসএ—বিষয়ঃ , বিষয় (ইয়াত 'অকল' বা 'স্থান' অর্থ হৈছে।)

সছুও—সছুতঃ ; উপপত্তি বা জন্ম হোৱা।

আবছো—আবহঃ ; ওঠা।

(৪) পাইঅ—প্রাকৃত (২) ; প্রাকৃত ভাষাত।

ককেলু—কাব্যেবু ; কাব্যত।

বইয়—বচিস্ ; কলা কবিলে বা বচিলে।

(৫) পুঅচ্ছয়ান—পূৰ্ব্বেকান্ ; জানী বা কিসকসকলে। (কেবু ,
কিৰু)

কইন—করীন্ ; কবিসকলক ।

সদঅর্থ—সদার্থঃ ; সদঅর্থত ।

ভিয়লোএ—ত্রিলোকঃ ; ত্রিলোকত বা স্বর্গ-মর্ত্য-পাতাল ।

কয়ং—কাবাম্ ; কাব্য ।

নির্দিষ্টা—নির্দিষ্টম্ ; নির্দিষ্ট কবা ।

(৬) সঙ্কয়—সংস্কৃত(ম্) ; সংস্কৃত ভাষাত ।

পাইয়ং—প্রাকৃতম্ ; প্রাকৃত ভাষাত ।

পেসাইয়ং—পৈশাচীম্ ; পৈশাচী ভাষাত ।

ছন্দাহরণে—ছন্দাভবনে ; ছন্দ অলংকারেবে ।

শুকইত্তং—শুকাবাম্ ; শুকবিভাত ।

ভুনিয়ং—ভুবিভম্ ; বিভূষিত কবা ।

(৭) তানহু—তৈঃ উনঃ (বা তদ্→তান্ (তানহ)+অনু) ;

ভেওলোকতকৈ কম ।

অম্‌হাবিসান—অম্বাদ্ধশাঃ ; আমাৰ দৰে ।

শুই—ঞতিঃ ; ঞ্জতি ।

বহিয়ান—বহিতম্ ; বহিত ।

প্রমুক্তং—প্রমুক্তঃ ; মুক্ত হোৱা বা নথকা ।

পসংসেই—প্রশংসয়তি ; প্রশংসা কবা ।

(৮) ইথ—অত্র ; ইয়াত ।

উইয়ং—উদিতঃ ; উদয় হোৱা ।

সসহরণে—শশধরণে , শশধৰ বা চন্দ্ৰ ।

নিসিসময়ে—নিশিসময়ে ; বাতি বা বাতিৰ সময়ত ।

জোইজ্জই—জোতাতে ; উজলি উঠা ।

বয়নীসু—বজ্রনীষু , বাতিত ।

জোইক্‌থং—জ্যোতিকম্ ; চাকি ।

(৯) পবক্‌এহি—পবক্‌তেজিঃ ; কুলি চৰাইৰ দাবা বা কুলিচবায়ে ।

বভিন্নং—বেশী শব্দ ; শব্দ কবা বা শব্দ মন্তা ।

সিহবে—শেখবে ; শিখবত বা আগত ।

ভুরনাকড়া—ভুরনাকড়ঃ , মাটিত ।

কায়া—কাক , কাউবী ।

কবকবারত—দেশী শব্দ , কলকলোরা বা কা-কা শব্দ করা ।

(১০) তন্তীবারং—তন্ত্রীবাদকঃ , বীণা বজোরা বা বীণা বজোরা লোক ।

নিস্ময়ং—নিশম্য , শুনা ।

কবপল্লরেহি—কবপল্লরম্ , *কবপল্লরেতিঃ , পল্লরব দ্বয়ে হাতের ।

অই—অতি , অতি ।

মধবং—মধুবম্ , মধুব ।

মদঙ্গ—দেশী শব্দ , মাদঙ্গ (বাত্ম বিশেষ) ।

কবডি—দেশী শব্দ , হাতেবে বজোরা বাত্ম অর্থাৎ ঢোল,
চুলুপি ।

সুন্দউ—সুন্দা , (শুনোতি) শুনা ।

বামবমনেন্দ্র দেশী শব্দ , আনন্দ-বিনোদনব কাব্যে ।

(১১) ময়গলু—মত্তগল , মত্তগল ।

কবএ—কবণম্ , কবণ করা ।

হুঙ্কিছো—হুঙ্কিছ , উৎকট ।

ঐবারই—ঐবারতঃ , ঐবারত (ইজব বাহন) ।

মতো—মতঃ , মত ।

গয়া—গজা , হাতী ।

সেস—শেষ , সাধাবণ ।

মচ্চন্ত—মতঃ , মত হোরা ।

(১২) গংঘড—গংঘড় (ঘড় = ডড়) , উগ্রগংঘর ।

আমোও—আমোদিত , আমোদিত করা ।

সুবিন্দুহুরনে—সুবেন্দুহুরনে , ইজব কাননত অর্থাৎ নন্দন
কাননত ।

সেসতক—শেষতক , সাধাবণ গড় ।

(১৩) নই—ননী ।

তিঅলোএ—তিলোকে ; তিলোকত ।

পরজিন্ন—প্রকটিতম্ ; প্রকটিত হোরা ।

পবাহা—প্রবাহঃ ; প্রবাহিত হোরা বা বৈ বোরা ।

বচই—বহতি ; বৈ বোরা ।

সমুহা—সমুখা ; সমুখলৈ ।

সায়ব—সাগবঃ ; সাগব ।

(১৪) সবরবন্তি—সবোববে ; সবোরবত ।

উইএমু—উদিতেন্, উদয়ে ; উদয়ত ।

বিঅসিআ—বিকশিতম্ ; বিকশিত হোরা ।

বাড়িরিলগ্গা—দেশী শব্দ ; বাবীত লগোরা ।

বিঅসউ—বিকশিত ; ফুলা ।

(১৫) ভবভারহন্দে—ভবভারহন্দে ভবভমুনিয়ৈ নির্দিষ্ট কবা ভার
আক হন্দ অমুসবি ।

চঙ্গিমা—দেশী শব্দ ; সুন্দরী ।

গহিলী—দেশী শব্দ ; গার'ব সাধাবণ ছোরালা ।

(১৬) সম্মীলিআ—সম্মিলিতা ; মিহলোরা ।

উল্ললই—উল্লোল ; উল্লা ।

কণকুক—‘কুক’ দেশী শব্দ ; অর্থ ‘তুঁহ’ ; গতিকে ইয়াব অর্থ
হ’ব ‘তুঁইকণ’ বা ‘খুদ কণ’ ।

সসহিতা—সহিতঃ ; সৈতে ।

দডকডউ—দেশী শব্দ ; দলকস কবি ।

(১৭) তপিরকা—তপিতবাম্ ; বচনা কবা উচিৎ ।

চটুঝেন—চতুর্নু খেন ; চাষিখন বুখেবে ।

তপির—তপিতম্ ; কোরা ।

(১৮) পথি—ন + অতি ; নাই বা নথকা ।

দিটুই—দৃষ্টঃ ; দেখা ।

সুউ—সুত ; স্ত্রী ।

বিমডবধু—বিকটবধু ; উৎকৃষ্ট (অলংকার আদিতে পবিত্র
অর্থ) ।

ললিতহীনু—ললিত্যহীন ; ললিত্যহীন ।

কবসউ—কব ; কঠিন ।

দোগ্গচ্চির—দুর্গতিগ্রস্ত ; দুর্দশাপীড়িত ।

হেঅ—শ্রেষ্ঠ ; (হেঅ > হেঅ) ।

অলহংতেহি—অলভ্যন্তে ; যাক লাভ কবির হনাতাবি ।

সইবস্তী—সতপত্র ; পদ্মপাত ।

বসিএহি—বসিকেন্দি ; বসিকসকলে ।

(১৯) বিচ্ছ—বিভা ।

মাহপপু—মাহাত্ম্য ।

মণ্ডলজন্মি—মণ্ডলজন্মি ; মণ্ডলজন্ম লৈ ।

কোলিয়—কোলিক ; ঠাণ্ডী ।

পয়াসিউ—প্রয়াস ; প্রয়াস কথা ।

সবলভাই—সবলভায়েন ; সবলভায়েবে ।

নিমিসকু—নিমেষার্দ্ধ ; আধা নিমেষ মাত্র ; ক্ষণিক মাত্র ।

পুলকখবিহি—পুলকাবেতি ; পুল আখবেবে বা বেনে ভেনে
লেখা আখবেবে ।

বইয়উ—বচিস্ত ; বচনা কথা ।

(২০) সিক্খই—শিক্ষেজু ; পড়িবলৈ মন কথা ।

কুই—কঃ ; কোনোবা ।

সমত্ৰু—সমর্থ ; সমর্থ বা যোগ্য ।

বিবুহ—বিবুধ ; বিদ্বান ।

সংগহি—সংগৃহ ; সংগ্রহন কবি, একেলগ কবি ।

ভেউ—ভেনঃ ; প্রভেন বা ভেন ।

ভিহি—ভন্ত ; ভেঁও বা ভেঁওলোক ।

পুখউ—পুখঃ ; ওচর বা আশ্রয় ।

(২১) বেনু—লেশঃ ; সামান্ততম ।

অবুহু—অবোধঃ ; অবোধ বা বোধশক্তিহীন ।

পরেণু—প্ররিতঃ ; প্রবেশ কৰা ।

মজ্জয়াব—মধ্যম ; মধ্যমীয়া বা মজ্জলীয়া শ্রেণীৰ ।

পটিকুট—পটিকৃতি ; পড়া হ'ব ।

(২২) অনুবাইয়—অনুবাগী ; অনুবাগী ।

বইহক—বতিগৃহম ; বতিগৃহ ।

ময়গ—মদনঃ ; মদন ।

মহগ্গজ—মহাশ্রয় ; মহাশ্রয় ।

দীপয়বো—দীপাকবঃ ; প্রকাশক ।

মইবজ্জউ—মকবধজ ; মকবধজ ।

বিশুদ্ধউ—বিশুদ্ধঃ ; বিশুদ্ধ ।

বসিয়হ—বসিকস্ত ; বসিকস্তনব ।

(২৩) অইগেহিন—অতি স্নেহেন ; অতি স্নেহেৰে ।

বইমই—বমাম্ ; বম্য ।

সদগসকুলিয়হ—সদগকুহবে , সদগকুহবত ।

অত্ৰহ—অৰ্ঘ ।

বিল্লক্খমু—বিচক্ষণঃ , বিচক্ষণ ।

মুবই—মুবত ; মুবতি ।

সংগী—সঙ্গী , সংগ ।

বিদডট্—বিদগ্ধঃ , বিদগ্ধ ।

দ্বিতীয়ঃ প্রক্ৰমঃ

(১) বিজয়গয়বহ—বিজয়নগবস্ত ; বিজয়নগবত ।

কাবি—কা + অপি ; কোনো একবাকী ।

বববমি—বববমণী ; সুন্দরী বা বিশিষ্টা বমণী ।

উত্তংগবিবোধবমি—উত্তংগ-শিব-সুন্দরী ; উত্তম পয়োববা ।

বিকডলক্তি—ভোমোবাৰ দৰে অৰ্থাৎ কীৰ্ত্তী কীৰ্ত্তন বাৰণ ।

বিকট—ভোমোবা ; লকী—কীৰ্ত্তী কীৰ্ত্তনবৃত্ত ।

ধনবট্ঠ—পট্ঠহবি ; ধনবট্ঠ—পদধৰী ; বাজহুংস গামিনী ।

দীনাননি—দীনাননী ; মণিলি দুখজিৰ ।

পছ—পথ ; পথ বা বাট ।

নিহই—নিবীৰ্ণ কৰা ।

জলপরাহ—জলপরাহঃ ; চকুপানীৰ ধাৰা ।

পবহুংতি—প্রবহন্তি ; প্রবাহিত হোৱা ।

দীহবি—দীৰ্ঘাঃ ; দীঘলীয়া ।

বিবহুংগিহি—বিবহারিতিঃ ; বিবহারিব দীৰ্ঘা ।

তহ—তথা ; সেই ।

সামলিমপবন্ন—সামলিমপন্ন ; স্ত্রীৰ্ণল বৰ্ণ প্রাপ্ত ।

নহই—দেশী শব্দ ; খোতা পোৱা ।

বাহি—বাহনো ; বাহন ধাৰা ।

বিডংবিঅউ—বিড়ম্বিতকঃ ; প্রাস কৰা ; আক্রান্ত ।

তাবাহিৱই—তাবাধিপতিঃ ; তবাব অধিপতি, অৰ্থাৎ চক্ৰ ।

সউন্ন—সম্পূৰ্ণম্ ; সম্পূৰ্ণভাৱে ।

(২) কুসই—কুশতি ; কুশ কবিত্তিল বা মচিছিল ।

লোজ্ঞন—লোচনে ; চকুদুগল ।

হুখও—হুখাৰ্ত্তা ; হুখত আতুৰ ।

ধম্মি—ধৰ্ম্মি ; হুলি ।

পমুক্তমহ—প্রমুক্ত সুখা ; মুক্তি হৈ মুখত পৰা ।

বিজ্ঞতই—বিজ্ঞতি ; হানি পৰা ।

অণু—অণু . কুশ ; ইয়াত 'কোমল' অৰ্থত ব্যৱহাৰ হৈছে ।

অংগ—অঙ্গম্ ; শৰীৰ ।

বোড়ই—বোড়তি ; এতাবুবি দিয়া বা ভাঙি-ছিঙি থকা ।

বিবহানালি—বিবহানলে ; বিবহ—অগ্নিব দাবা ।

সংভবিষ্য—সম্ভবিষ্য ; সম্ভবিষ্য ।

সসই—সসতি ; সাস পেলোরা বা সসুনিয়াহ করা ।

দীহ—দীর্ঘ ; দীঘলীয়া ।

কবসাহ—কবসাহা ; হাতব আঙুলি ।

ভোড়ই—ভোড়িতি ; মোটোকোরা ; মোহবা ।

মুঙ্কহ—মুঙ্কায়া ; কপরতীৰ বা মুঙ্কাব ।

বিলবস্তিহ—বিলবস্ত্যা ;

মহি—মহীম ।

চলনেহি—চলনাভ্যাম্ ; ভবিব ঘাবা ।

ভিহন্তু—স্পৃশন্তঃ ; স্পর্শ কবি ।

অঙ্কুডীনউ—অঙ্কোডীনকঃ ; আধা উবি ঘোরা ।

পহিউ—পথিকঃ ; পথিক ।

পহি—পথি ; পথত বা বাটত ।

পরহংড়ু—প্ররহন্তঃ ; প্রবাহিত হৈছে বা বেগেবে গৈছে ।

(৩) ডং—ডম্ ; সেই ।

পহির—পথিকম্ ; পথিকক ।

শিক্ধেবিনু—শ্রেণ্যবিনু ; দেখি ।

শিঅউকংখিয়—শিয় উৎকণ্ঠিতা ; শিয় বা স্বামীব বাবে

উৎকণ্ঠিতা ।

সংবগম—সম্ভব গতিম্ ; ধীৰ গতি ।

সবলাইবি—সবলারিত্তা ; পোনাই ; পোনে পোনে ।

উত্তারলি—উত্তীর্ণ ; উত্তারল হৈ ।

মনহব—মনহবম্ ; মনোবস, স্নানব ।

চল্ভিন্ন—চলন্ত্যাঃ ; গমনকাৰিণীৰ ।

চংচলবগণভবি—চকলবগণভবাঃ ; চকল নিতম্ভসেব পবা ।

ছুড়বি—ছুড়িত্তা ; বাক্ত থুলি গৈ বা বকনবৃত্ত হৈ ।

বশনারলি—বশনারলী ; নিতম্ভসেব অলংকাৰ ; কবধি ।

খিসি—কেনী বাতুর পৰা উৎপন্ন শব্দ , বহি পৰা ।

এসবি—এসব ; ব্যাঙ হোৱা বা বৈ পৰা ।

(৪) জ—জাম্ ; সেই ।

মেহল—মেখলাম্ ; মেখলা ; মিত্রসেবিত শিলা অলঙ্কাৰ

(কবিতা)

ঠবই—স্থাপয়তি ; স্থাপন কৰিল ।

গংটি—গাংটিম্ ; গাঁটি ।

নিটুইব—নিটুইব ; কঠিন বা টান ।

সুহয়—সুভগা ; ভাগ্যবতী ; ইয়াত 'সুখবী' ।

ছুড়িয়—কুটিত ; চিগি পৰা ।

খুলাৱলি—খুলাৱলী ; ভাঙৰ বুকুভাঙুত ।

নৱসবহাকল—নৱসবহাকতা ; নতুন হাব (সাতসকল

নিজি হাব)

ভিবি কিবি—অকষ্টেব শব্দ , কিছুমান কিছুমান ।

সংবিবি—সম্-ব্ (ইবি) ; সামৰি বা বুটলি লৈ ।

চইবি—ভ্যজ্ + ইবি ; এবি ; ভ্যাগ কৰি ।

সংচবিস—সকৰিতা ; বাবলৈ ধৰা ।

নেবব—নুপবে , নুপবত ।

বিলগ্গিবি—বিলগ্য , (বি-লগ + ইবি) , ছোটাপুতি লাগি ।

পছি—পৰি , বাটত ।

পাংখুতি—প্রথতিত , পৰি গ'ল ।

৫। পতি—পতিত . পৰা বা পৰি থকা ।

উট্টিয়—উত্তিত , উঠি ।

সবিলক্ধ—সবিলক্ধা ; হস্তকৰিতা ; বিন্ধতা ।

সলজিব—সলজিবা ; লজিতা ।

সংকসি—সংকসিতা , সংকামিতা ; বিজ্ঞাত প্রকৃত ।

সি—বেতম্ ; জ্ঞান বা বস্তু ।

সহ—সহম্ ; সহ বা পাশ্চাত্য ।

নিয়ংসন—নিবসনম্ ; শুনি ।

বিরলসিয়—বিরলসিতম্ ; বহি পৰা ।

সম্মতি—সম্মতি ; সম্মতি বা ঠিক কবি ।

অনুসবির—অনুসৃত্য , অনুসরণ কৰা ।

পথিয়—পথিক ; পথিক ।

পাবয়নমন—প্রাপকমনা ; পাব ইচ্ছাবে (বাঃঐঃ পোষ্যে)

অভিপ্রায়েবে)

ফুডবি—ফুট+অবি ; কাটি ঘোড়া , মিলিওন ঘোড়া ।

নিত্ত—নেত্রম্ ; পাট (কাপোৰ) ।

কুপ্পাস—কুপ্পাসম্ ; কুচলী ।

বিলগ্গিয়—বিলগ্নিত ; জিলিকি উঠা বা একটিক হোতা ।

দব—দবম্ ; সামান্য বা ঈষৎ ।

সিহন—সৈন্য শব্দ ; সৈন্যগণ ।

(৬) ছায়ংতী—ছাদয়ন্তী ; আশ্রিত বা আচ্ছাদন কৰি ।

কহ কহব—কথং কথমপি ; কোনো মতে ।

নিয়কবিহি—নিজ কবেতিঃ ; নিজৰ হাতৰ দ্বাৰা ।

কনককলস—কনককলশম্ ; সোণৰ কলস ।

স্বংপংতী—টাকি ধবিল ।

ইন্দীববিহি—ইন্দীববেতিঃ ; নীল পদ্মৰ দ্বাৰা ।

ভো—ভঃ ; ভেড়িয়া ।

আসন্ন—আসন্নম্ , ওচৰত ।

সগ্গ্ৰিগিববরনি—সগ্গ্ৰগদবচনী , গদ্যভাষ্যে ।

কিয়ত্ত—কৃত্য , কবিত্বিল , (কবিত্ব ধবিলিল) ।

সক—সকম্ ; শব্দ ।

সবিলাস—সবিলাসম্ ; বিলাসপূৰ্ণ ।

দীৰ্ঘবরনি—দীৰ্ঘবরনী , দীৰ্ঘবরনী বা দীৰ্ঘবরনী ।

(৭) ঠাহি—তিষ্ঠ (ঠাহি) . ব'ব , বওক ।

নিমিসকু—নিমেষার্দ্ধম্ , আধা নিমেষ , অস্ত্রেকণব ।

সুধিক—সুস্থিবম্ ; স্থিবতায়ৈ ।

অবহাবি—অবধাবায় , অবধাবণ কবক বা শুনক ।

মনু—মনঃ , মনোবোগে ।

নিশুনি—নিশুম্ , শুনক ।

কিংপি—কিম্ + অপি , কিছু ।

জং—জং , বি ।

জংপউ—জল্পিতম্ , ভবা, ভাবি থকা কথা বা কব লগা কথা ।

পসিচ্ছি—প্রসীচ্ছ , প্রসন্ন হওক ।

খনু—ক্ষণম্ , একমুহুর্তক কাৰণে ।

এয়—এতৎ , এনে বা এই ।

বয়ন—বচনম্ , কথা ।

আয়স্মি—আকর্ণিতঃ , শুনি বা শুনিবলৈ পাই ।

পছিউ—পথিকঃ , পথিক ।

কৌউহলিউ—কৌতুহলিকঃ , কৌতুহল হৈ ।

নেয়—নৈব , নোহাঁবা ।

নিমওউ—নিবর্তিতঃ , ঘূৰি অহা বা উলটি অহা ।

ভা—ভাষা : ভেতিয়া ।

কমধুবি—কমার্দ্ধম্ + অপি , এখোজো ।

চলিউ—চলিতঃ ; চলোৱা , খোজ দিয়া ; যোৱা বা আগবঢ়া ।

(৮) কুসুমসবাউহ—কুসুমসবায়ুধম্ ; কুসুম-শব্দ (কাষসেৱ)

অন্তৰ্য্যবপ ।

কল্পনিহি—কল্পনিবিম্ . কল্প নিহি বা ভাঙল ।

বিহি—বিধিঃ ; বিধি (বিধিৰ দ্বাৰা) ।

নিবৰ্ত্তি—নিবৰ্ত্তিতঃ ; ঘূৰি অবিহিল ।

পৰিট্ঠ—পৰিষ্ঠা ; অক্ষয়কৃত ।

পিক্ধেদিমু—প্রাক্য ।

পহিয়-নিহি—পথিকঃ-স্নেহ ; অনুবাগবৃত্ত ; হ্রস্বমান ।

গাহা—গাথাঃ ; কবিতা বা গাথাহ্রস্বত বচিত্ত কবিতা ।

অট্ঠ—অষ্ট , আঠ ।

(৯) বিবি—দ্বি অপি ; দুটা ।

ভম্মু—ভস্ম ; তেওঁর ।

বিয়ড্‌টপবি—বৈদধ্য্য + উপবি ; বিচক্ষণতা ।

ইকু—এক ; এটা ; এক ।

মনি—মনে ; মনস্ত ।

বিংডউ—বিস্ময়ঃ ; বিস্ময় বা আশ্চর্য ।

ধিয়উ—স্থিতকঃ ; স্থিত বা আছে ।

করিণি—কপিণীম্ ; কপলতীক ।

পিক্ধিকবি—প্রেক্ষীকৃত্য ; দেখি, দেখিবলৈ পাই ।

পয়াবই—প্রজাপতিঃ ; বিধাতা ।

অংলউ—অঙ্কবকঃ ; অঙ্ক, দৃষ্টিহীন ।

অহব—অথবা ; অথবা ।

বিয়ড্‌টলু—বৈদধ্য্য + লঃ ; বস-চেতনাহীন , অবসিক ।

আহি—আসীৎ ; আহিল ।

জিনি—যেন ; বিহেতু বা কিয়নো ।

এবিসি—ঐচ্ছী ; এনেকুরা ।

তিয়—তাম্ ; তেওঁক ।

নিম্মবিয়—নিম্নিত ; নির্মাণ কবি ।

ঠক্লি—স্থাপিতা ; বধা ; বাধি ঘোরা ।

অপ্‌পহ—আশ্রিত ; নিম্ম ।

পাহি—পার্শ্ব ; কাষত ।

অইকুডিল—অতি কুটিল ; অতিশয় কুটিল বা কুচিত্ত ।

পিহনা—পিণ্ডনাঃ ; বলব্যক্তি (হবে) ।

বিবিধভবংগিনিবু—বিবিধভবংগিনীবু ; বিবিধকণে ভবংগান্নিত ।

সলিল-কল্লোলা—সলিল-কল্লোলাঃ ; নদীর পকনীর বা

চট্টব দবে ।

কিসণন্তনংগি—কৃষ্ণত্বনিন্ , ক'লা ববণত ।

অলয়া—অলকাঃ ; অলকা ।

অলিউলমালক—অলিকুলমাল ইব , ভোমোবাব মালাব দবে ।

বেহংডি—(দেবী ধাতুব পবা উৎপন্ন শব্দ) , খোতা পাইছে ।

(১০) বয়ণীতমবিদ্যবণে—বজ্রনীতমোবিদ্যাপকঃ , বাতিব আত্মাব

নাশকাবী ।

অমিয়ংববণে—অমৃতভবণঃ , অমৃতবর্ষা ।

সুপূর্ণসোমো—সুপূর্ণসোমঃ ; পূর্ণচন্দ্র ।

অকলংকমাই—অকলংকমাত্র , কলংকহীনতা ।

বয়ণং—বদনম্ , মুখ ।

বাসবণাঙ্গমস—বাসবনাথস্ত ; পূর্বব ।

পডিকিংক—প্রতিবিম্বম্ ; প্রতিবিম্ব ।

(১১) লোয়গজুয়—লোচনধুগম্ ; চকু ছুটি ।

নজ্জই—(দেবী শব্দ) খোতা পাইছে ।

ববিন্দল—অববিন্দলম্ , পছন্নব পাহি ।

দীহবং—দীর্ঘম্ ; দীর্ঘ ।

বাইল্লং—বাগযুক্তম্ ; বক্তিম বা বক্তিমাত ।

পিংডীকুসুমপুংজ—পিণ্ডীকুসুমপুঞ্জম্ , ডালিম ফুলব খোপাব

দবে ।

ভকনিকবোলা—ভকণ কপোলাঃ ; কোকল গাল ছুখন ।

কলিকলতি—কলিকলন্তে , খোতিত বা বদনীর ।

(১২) সুণালললল—সুণাললললম্ ; সুণালব বল ।

অমবসকপন্ন—অমবসকউৎপন্নম্ ; অমব সবোববত উৎপন্ন ।

বাহুজলং—বাহুযুগলম্ ; বাহু দুটি ।

ভাগ্যভে—ভেষাম্ + অভে ; সেই হুটার (বাহব) কল্পত বা
শেষত ।

কবকমলং—কবকমলম্ , পদ্মসদৃশ হাত ।

দোহাইয়—বিধাকৃতম্ ; দুভাগ করা বা বিখণ্ডিত করা ।

পউমং—পদ্মম্ , পদ্ম ।

(১৩) সিহনা—দেখী শব্দ , স্তনযুগল ।

সুয়নাখলা—সুজন-খলাঃ , সুজন আক খল (ব্যক্তি) ।

খড্ ডা—সুকাঃ , কঠিন ।

নিচুন্নয়া—নিভোন্নতাঃ , নিভ্য-উন্নত ।

মুহবহিয়া—মুখবহিতাঃ , ছিদ্র বহিত ।

সংগমি—সংগমে ; মিলনত ।

সুয়নসবিছা—সুজনসদৃশাঃ , সুজনব দমে ।

আসাসহি—আশ্বাসয়ন্তি , আশ্বস্ত করে ; সুখ দিয়ে ।

বেহি—হে + অপি , হুটা ।

অংগাই—অঙ্গানি , অংগসমূহক ।

(১৪) গিবিনই—গিবিনদী , পর্বতীয়া নদী ।

সমআরত্তং—সমআরত্তম্ , আরত্তব বা পকনীয়াই সৃষ্টি করা
গীতব দবে ।

জোইজ্জই—দ্যোভ্যতে , শোভিত হৈছে ।

নাহিমংডলং—নাভি মণ্ডলম্ , নাভিমণ্ডল ।

গুহিক—গভীবম্ , গভীব ।

মহসুহং—মর্ত্যসুখম্ , পৃথিবীর সুখ (অশস্যারী অর্থত) ।

মিব—ইব , দবে ।

ভবলগ্ গইহবণং—ভবল-উৎখলিবণম্ , চকল গতি হবণকাবী ।

(১৫) জালাংখিখংভজিয়া—জালাংখি-ভজিয়াকাঃ , জালাংখি প্রদেশব
(জলস্রব) কলগরকো জর করা ।

ভাপু—ভক্তাঃ , ভেত্তব ।

अईवन्मा—अतिवन्मा, अति मनोरम ।

कट्टा—कृताः ; कृताकाय वा कृतीया ।

नाईवीहा—नातिवीहाः ; यव वीहल नोहोरा, अनतिवीह ।

(१७) पडुमवाई—पडुमवातिः ; पडुमवागमि ।

चलणःगुलि—चलणगुलः ; चलण आगुलि विलाक ।

कलिहकुट्टि—कलिहकुट्टि ('कुट्टि' केली नव—अर्थ 'धु' वा 'हू') कलिह धुव नवे ।

नहणःगुलि—नहणगुलिः ; नहविलाक ।

उत्तिरः—उत्तिरः, उत्तिर वा उत्तिर ।

कुम्भनलएम्—कुम्भनलकेम् ; कुम्भन (पडुम) नलव आहव नवे ।

(१९) सयलज्ज—सैलज्जम् ; सैलज्जा वा पार्वतीक ।

निवेदिणु—सूत्र + एविणु ; सूत्रि कवि ।

पडुमडिमाई—एकडिमानि, प्रकाशित ।

डीईवि—डिमा + अणि, डेडडकै ।

सुसविसेसः—सु-सविशेषम् ; अधिक विशेषनवे ।

कविणपान—कविजनानाम् ; कविसकल ।

दुसई—दुसई, दोष विना ।

सिटी—सूत्रम्, निमित्त, सूत्रि ।

विहिणारि—विहिना + अणि, विधातारि ।

पुनकड—पुनकडम्, पुनकडि वा पुनवाडुति ।

(१८) बाणमवालगई—बाणमवाल गतिः ; बाणमवालगिनी ।

कवडि—कविनीम् ; कविनी वा कवि ।

उत्तिरई—उत्तिरगति ; उत्तिर वा उत्तिर ।

डुड—डुडः ; डुड पिडड ।

पडुमडि—पडुमडि वा पडुमडि ; पडुमडि ।

कणमसि—कणमसि ; कणमसि वा कणमसि केली नवे ।

তথ—তত্র ; তেতিয়া, তাত ।

বোলাবিয়উ—(দেশী শব্দ) * বোলাবিত্তকঃ ; কৈছিল বা কোরা
হৈছিল ।

কহি—কশ্মিন্ ; কেনি বা কোনকালে ।

জাইসি—যাসি ; যাব বা যোরা হৈছে ।

হিব—হি + এব ; অথবা ।

কহর—কশ্মিন রা. ; ক'ব পবা, কোনকালব পবা ।

তুহ—তয়া ; আপুনি ।

আইয়উ—আয়াতঃ ; অহা হৈছে ।

(১৯) গয়ব—নগবম্ ; নগব ।

গাম্বু—নাম ; নাম ।

সামোক—সাম্বপুবম্ ; সাম্বপুব (মূলভান চহব) ।

সবোকহদলনয়ণি—সবোকহদলনয়নে ; পছমব পাহিব দবে চকু
যাব, পছনয়না ।

নাগবজন—নাগবজন ; নাগবিক বা বিদগ্ধ ব্যক্তি ।

সংপুন্ন—সম্পূর্ণম্ ; পূর্ণ ।

হবিস—হৰ্ষম ; সুখী বা আনন্দিত ।

সসিহববদনি—সসিহববদনে ; চন্দ্রব দবে মুখ যাব ; চন্দ্রবদনা ।

ধরলভুংগপায়্যাবিহি—ধরলভুংগপ্রাকাবেতিঃ ; শুভ উচ্চ প্রাচীর
হাবা ।

তিউবিহি—ত্রিপুরিতিঃ ; তিনিটা পুরী বা নগর-ভূগর্ভ হাবা ।

মণ্ডিয়উ—মণ্ডিতকঃ ; মণ্ডিত বা পোড়িত ।

গহ—ন থলু ; নাই, নথকা ।

দীসই—দৃষ্টতে ; দেখা যায় ।

কুই—কঃ + অপি ; কোনোদেই ।

মুকুথু—মূৰ্খঃ ; মূৰ্খ বা নির্বোধ ।

সকুর—সকলঃ ; সকলোদেই ।

জমু—জনাঃ . জন ।

পুঃ ডিয়র্ড—পুঃ ডিওকঃ ; পণ্ডিত বা বিদ্বান ।

(২০) রিরিহরিঅকখন—বিবিধবিচক্ষণ , বিশেষ বিচক্ষণ বা বিশেষভাবে চকুৰ ।

সখিহি—সার্থেঃ . দল (ইয়াত 'সৈতে' অর্থত প্রয়োগ হৈছে) ।

পরসীই—প্রবিশ্রুতে ; প্রবেশ করা যায় ।

নক—নগবম্ , নগর ।

সুস্মই—সুস্মতে , শুনা যায় ।

হুংহু—হুন্দঃ ; হুন্দ ।

মনোহক—মনোহবম্ ; মনোহর ।

পায়উ—প্রাকৃতম্ ; প্রাকৃত ।

মহবয়ক—মধুবতবম্ ; সুমধুর বা মধুবতম ।

চউরেইহি—চতুর্বেদিত্তিঃ ; বেদসকলর দ্বারা ।

রেউ—বেদঃ ; বেদ ।

পরাসিয়ই—প্রকাশ্রুতে ; ব্যাখ্যা করা হৈছে ।

কহ—কন্নিন্ ; কোনো ঠাইড, কেনিবাতি ।

বহকরি—বহকশী ; অভিনেতার দ্বারা, অভিনেতা সকলে ।

নিরুঙ্কউ—নিরুঙ্ককঃ ; নিরুঙ্ক বা অশিত ।

বাসউ—বাসকঃ ; একপ্রকার গীতি-নাট্য ।

ভাসিয়ই—ভাব্যতে ; পঠিত হৈছে ।

গ্রন্থপঞ্জী

A History of India : R. Thapar

The Edicts of Asoka : N. A. Nikam and R. McKeon

[বাংলা অনুবাদ : নেতাজী বঙ্গবন্ধু, ১৯৬৭]

Asoka's Edicts : A. Sen

Inscriptions of Asoka : D. C. Sirkar

Dhammapada : S. Radhakrishnan

Gāndhārī Dhammapada : J. Brough

Prākṛit Dhammapada : B. M. Barua and S. N. Mitra

**The Language of the Khoros̥thi Documents from Chinese
Turkestan :** T. Burrow

Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar : Vol. I ; F. Edgerton

Gāthā Saptas̥ati : (Ed.) R. G. Basak

**The Select Verses of the Gāthāsattas̥ai (Gāthāsaptas̥ati) of
Hāla :** D. Bhattacharya

Karpuramanjari : N. G. Sura

Rāja'ekhara's Karpuramanjari : M. Ghosh

Natyaśāstra, Vol. I : M. Ghosh

Pāli Language and Literature : W. Geiger

(Tr. B. K. Ghosh)

A history of Pāli Literature : B. C. Law

A History of Indian Literature : Vol. II ; M. Winternitz

A Middle Indo-Aryan Reader : S. K. Chatterji and S. Sen

Introduction to Prākṛit : A. C. Woolner

A history of Sanskrit Literature : A. B. Keith

A Comparative Grammar of Middle-Indo-Aryan : S. Sen

Prākṛit Language and their Contribution to Indian Culture :
S. M. Katre

Historical Grammar of Apabhraṃśa : G. V. Tagore

অশোকের অনুশাসনাবলী : অমূল্যচরণ সেন

ধন্যপদ : ভিক্টু শীলভদ্র

ধন্যপদ : আচার্য শ্রীমৎ প্রজ্ঞালোক মহানন্দবির

ও

ভিক্টু অনোমদশী

গাথাসপ্তশতী : কাব্যমালা গ্রন্থ ; ১৯২১

রাজশেখরের কর্পূর-মঞ্জরী : দেবিদাস ভট্টাচার্য

ও

উবারজন ভট্টাচার্য

সন্দেশ বাসক : কেশরানন্দ দেবগোস্বামী

সন্দেশ বাসক : হজারী প্রসাদ দ্বিবেদী

সন্দেশ বাসক : (সম্পা) জিন বিজয় মুনি আক হবিবুল্লাহ ভায়ানী

বৌদ্ধধর্ম ও সাহিত্য : প্রবোধ চন্দ্র বাগচী

প্রাকৃত-অপভ্রংশ সাহিত্য বীথিকা : সুরেশ চন্দ্র বন্দ্যোপাধ্যায়

পালি প্রকাশ : বিধুশেখর শাস্ত্রী

সংস্কৃত ও প্রাকৃত ভাষার ক্রমবিকাশ : পরেশ চন্দ্র মজুমদার

প্রাকৃত সাহিত্য : মনোমোহন ঘোষ

প্রাচীন ভারতীয় সাহিত্য ও বাঙালীর উত্তরাধিকার :

জাহ্নবী কুমার চক্রবর্তী

জৈনধর্ম : অমূল্য চন্দ্র সেন

পালি ও প্রাকৃত সাহিত্যের ইতিহাস : বিশ্বনাথ বন্দ্যোপাধ্যায়